

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

KRÓLOWO KORONY POLSKIEJ!

HISTORISK AARBOG
FRA RANDERS AMT

1986

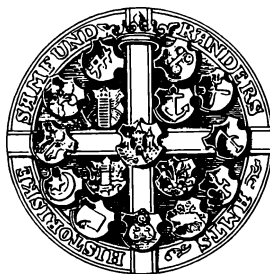
HISTORISK AARBOG

HISTORISK AARBOG

FRA

RANDERS AMT

1986

RANDERS AMTS
HISTORISKE SAMFUND

HISTORISK AARBOG
FRA RANDERS AMT LXXX

er udgivet af Randers Amts

Historiske Samfund

Slyngborggade 21

8900 Randers.

Trykt i 1450 eksemplarer

hos Elmenhoff Bogtrykkeri, Randers.

115 g mat Macoprint.

Sat med Garamond.

Redigeret af Peter Bondesen, Jens Erland Donner
og Palle Schødt Rasmussen.

Copyright © by Randers Amts Historiske
Samfund.

ISSN 0108-4100

Printed in Denmark 1986.

Omslagsbilledet gengiver udsnit af en fane, der blev broderet af nonner i Warchawa til den polske forening i Pindstrup. Oversat betyder teksten over Madonna med barnet: »Polens kronede Dronning!«. Fanen blev indviet 6. juni 1937. Fanens historie fortælles her i årbogen s. 97-103. Foto: Kirsten Nijkamp.

Vikingetidsgravpladsen Kjølvejen

Undersøgelser i 1985

Af Bjarne Henning Nielsen, Inge Kjær Kristensen og Ernst Stidsing

I Historisk Aarvog Fra Randers Amt 1985 berettes om de foreløbige resultater af udgravningerne året før på vikingetidsgravpladsen Kjølvejen ved Over Hornbæk¹.

Der blev der tegnet et billede af et meget afvekslende begravelsesmiljø. Gang på gang blev der gjort overraskende iagttagelser og fund, der gav oplysninger om både begravelsesritualerne og befolkningens dagligdag.

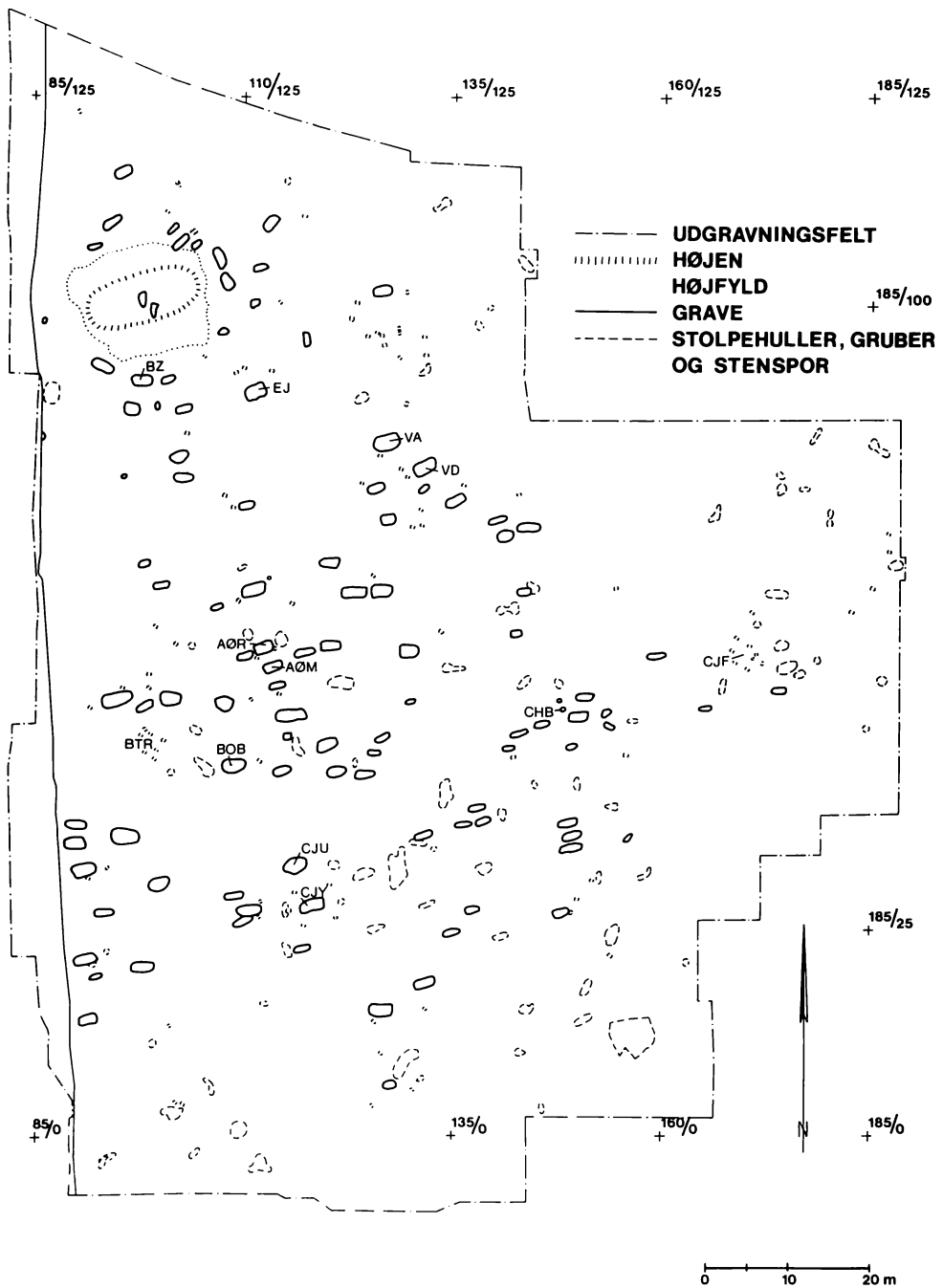
Derfor var det med store forventninger, at Kulturhistorisk Museum, Randers, i foråret og forsommeren 1985 fortsatte og fuldførte udgravningen².

Gravpladsen er beliggende på en mod syd svagt skrånende bakke. Fra bakkens fod fortsætter et fladt plateau mod syd til Gudenåens skrænter, der ligger ca. 500 m borte. Mod øst er der ligeledes et plateau foran bakken, men derefter et ret jævnt fald mod Neder Hornbæk og Svejstrup Bæk omtrent en kilometer fra gravningen. Mod nord fortsætter bakken et forholdsvis kort stykke og falder derpå jævnt. Endelig mod vest fortsætter stigningen jævnt mod indlandet.

På bakken fjernes muldlaget til undergrunds niveau, indtil den del af gravpladsen, det var muligt at udgrave, var afgrænset. I alt omfattede arealet over gravpladsen ca. 11.000 m². I 1985 afsløredes endnu et stort antal grave, således at slutresultatet blev ialt 112 grave, fordelt på 107 jordfæstegrave og 5 brandgrave, hvoraf 2 stenforede. Derudover undersøgte 93 gruber og fyldskifter, 51 stolpehuller, 4 kogestensgruber og 2 stenlægninger, hvoraf i hvert fald en del må henføres til samme tid som gravene.

På oversigtsplanen ses hvordan gravene strækker sig i en nærmest vifteformet figur ud fra udgravningens nordvestlige hjørne. Altså fra det område, hvor stenalderhøjen, udgravningens oprindelige anledning, var beliggende³. Et enkelt øjekast på oversigtsplanen overbeviser om, at gravpladsen må have strakt sig videre mod vest; ud under Kjølvejen og videre ind under parcelhuskvarteret. Hvor langt kan der kun gisnes om.

Den overvejende del af jordfæstegravene orienterer sig VSV-ØNØ, men nogle af gravene ved stenalderhøjens fod retter sig

Oversigtsplan.
 Gravpladsen efter undersøgelsen i 1985.

efter dennes omkreds. En stærk variation gør sig gældende i gravenes fremtræden. En enkelt var dækket af 3 store flade sten⁴. Nogle havde 4-7 store sten oveni fylden⁵. 2 havde spor efter en trækonstruktion som et langovalt kammer⁶. En havde spor efter en større trugformet kiste⁷. Også gravlæggelser i bulkiste forekom⁸. Desuden havde 35 grave klare plankekistespor, og der var grave uden form for indretning, altså simple jordfæstegrave. På gravpladsen konstateredes 3 ens opbyggede husanlæg, både selvstændige⁹ og i et tilfælde som en huskonstruktion over en grav¹⁰.

Hustomterne på gravpladsen

Vi vil dvæle lidt ved disse husanlæg og specielt ved »gravhuset«. Det man kan se af huskonstruktionen nu, er kun stolpehullerne efter de jordgravede stolper, der indgik i konstruktionen. Denne viser en sekskantet figur, bestående af en gavlstolpe i hver ende, samt 2 sæt sidestolper, ialt 6 stolpehuller. Gavlstolperne er de dybeste, op til 3 gange så dybe som sidestolperne. Således kan husene minde om vikingetidens grubehuse, der normalt findes på bopladsene¹¹. Men der var ingen gruber i de to af husene og i det tredje var gruben en grav. De to første huse var, efter gavlstolperne, orienteret NNV-SSØ. Det sidste havde samme orientering som graven under det, VSV-ØNØ.

Huset over graven er opført på en undergrund bestående af en let leret sand. Området indenfor huset falder en smule mod syd og øst. Dette kunne iagttages både i undergrundsfladen og ved at stolpehullerne, følgende terrænfaldet, var gravet lidt dybere i forhold til de højest beliggende stolpehuller. For at opnå en tilnærmelsesvis vandret tagryg må konstruktørerne have taget højde for dette problem, ved at anvende lidt længere stolper i de lavereliggende stolpehuller. Vigtigt var, at stolperne blev ordentligt funderet.

Særligt omkring det vestlige gavlstolpehul kunne man notere sig, at dette nær-

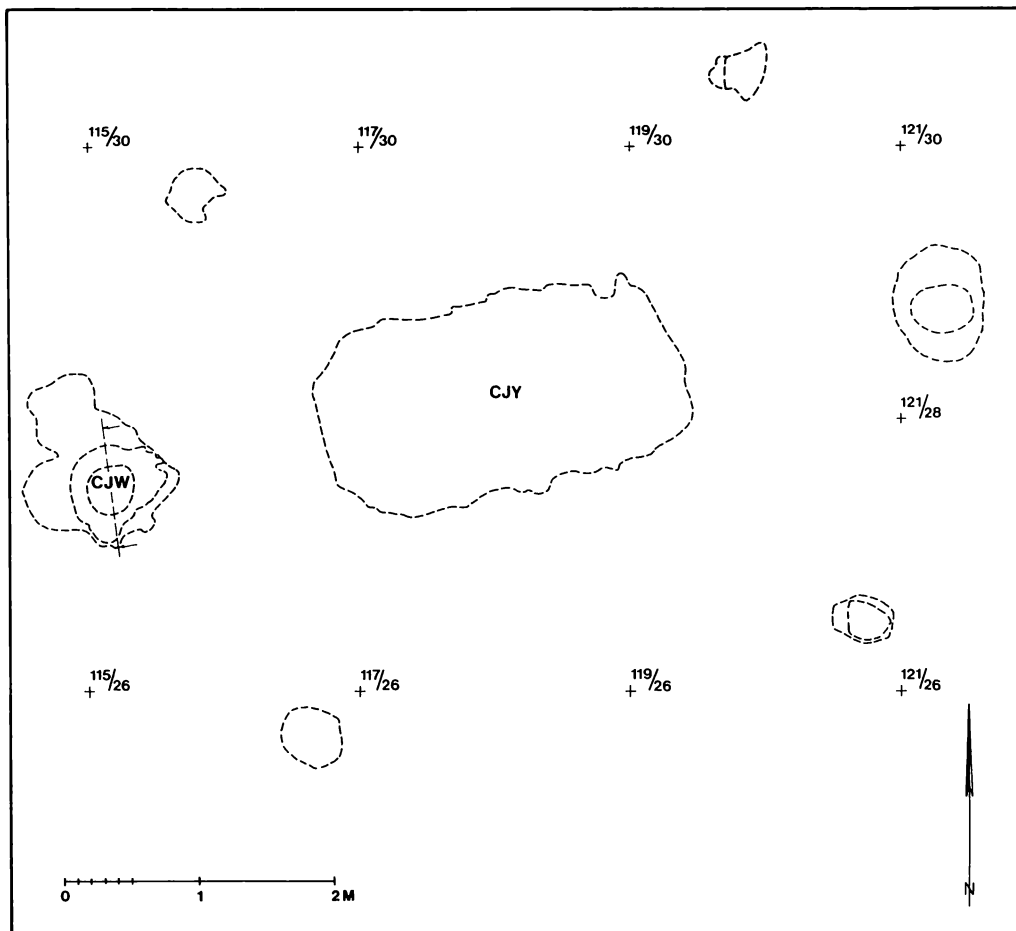

Stenforet brandgrav.

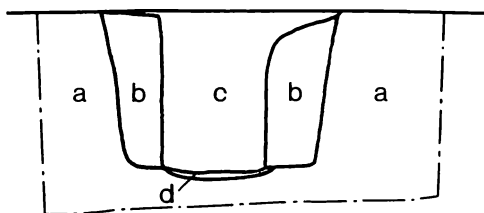
mest »flød ud« i nordlig retning. Det var dog kun et fænomen, der maksimalt strakte sig 7 cm i dybden fra undergrundsniveauet. Derunder stod stolpehullet afgrænset på samme måde som de øvrige. Det er en kendsgerning, at stolper, der står i et hul, der er gravet ned i undergrunden, altid rådner først i den biologisk aktive del — altså muldlaget. Og især øverst i dette, i overgangen mellem jord og luft. Forsøg har vist, at denne forrådnelsesproces tager 30-40 år, hvis der er tale om kraftigt bygningstømmer. Det er med denne viden, at vi kan tolke »udflyningsfænomenet« som værende opstået i det øjeblik, huset ikke kunne holde mere. Da konstruktionen faldt, har stolpen rodet op og rundt i de øverste jordlag i den modsatte retning af den, den faldt. Den del af stolpen, der stod nede i hullet, forblev der, og formuldede sidenhen. Huskonstruktionens fald er på samme måde, men i betydeligt mindre omfang konstateret ved flere af dens andre stolper.

De seks stolpehuller blev gennemskåret (snittet) for at se den lodrette profil. De 4 sidestolper viste i profil kun selve stolpehulsnedgravningerne. Derimod viste gavlstolperne sig at være helt identisk formet. Man har først gravet selve hullet, stolpen

Husgraven i plantegning. Ved gavlstolpehul CJW ses det angivet, hvor der er snittet.

Gavlstolpehul CJW i profil. Lagdelingsforklaring i teksten.

Husgraven set fra øst. I det forreste gavlstolpehul ses stolpeaftrykket tydeligt. Forrest i selve graven ses resterne af skrinet i en udposning. Fotografi taget efter at der er snittet.

skulle stå i. I bunden har man derefter lagt et tyndt lag plastisk ler, der åbenbart har skullet tjene som konsolidering for den kraftige stolpe (lag d på tegningen af stolpehul CJW). Huset er, som man husker, bygget på sand. Den kraftige stolpe med fladt afhugget eller savet bund er derefter placeret lige oven på leret. Selve stolpeaftrykket står usædvanligt klart i stolpehullet (lag c på tegningen). Sidst er hullet fyldt til med den opgravede jord (lag b, lag a er undergrund) og stolpen har stået, hvor den skulle. De samme konstruktionsmæssige detaljer er ikke foretaget i sidestolperne. Det er derfor klart, at gavlstolperne har skullet bære den største vægt, mens sidestolperne har stået som støtte for taget og fordelt vægten. Endnu tør vi dog ikke foretage en rekonstruktion af huset.

Inde i centrum af huset ligger graven.

Fyldet i graven svarer nøje til fyldet i stolpehullerne og symmetrien i hele anlægget viser klart en samtidighed. Der er intet der tyder på, at graven er andet end simpel jordfæste. Men indholdet svarer ikke til ordet simpel. Først og fremmest indeholdt graven¹² et skrin med nøgle, 1 jernkniv, 2 hvæssesten, hvoraf den ene dog blev fundet højt i gravfylden, 1 syl, 3 glasperler, 1 lerperle, 1 profileret ravperle, lidt flere jerngenstande, nogle lerkarskår, samt brændte, knuste knogler. Alene skrinet viser, at det var en fornem kvinde, der blev begravet, uden at man dog kender hendes sociale position nøjagtigt. Et yderligere holdepunkt både om social position og datering af gravanlægget kan man få ved at sammenligne med kvindegaven i den nærliggende Hvilehøj¹³ lige nord for Randers by. 3 af perlerne fra husgraven har nøjagti-

ge paralleller i Hvilehøjgraven, og det ligger lige for at regne med, at de har været i brug samtidig. Hvilehøjgraven har udover et meget fornemt kvindeudstyr, også en lille sølv mønt med ophængningshul. Den har været båret i samme halskæde som gravens øvrige perler. Mønten er fra det tyske område, præget under Otto d. 1., enten i hans tid som tysk konge fra 936-962, eller i hans tid som tysk kejser fra 962-973. Mønten har rimeligvis været i omløb og blevet båret som smykke et godt stykke tid, før den kom i graven¹⁴. En datering for begge grave skal derfor efter al sandsynlighed findes i den sidste 4. del af 900-tallet. Graven på Kjøllevej er anlagt for en fornem kvinde, til hvis minde der er opført en anseelig bygning over hendes grav. Desværre er de dele, der var over jorden ikke bevaret, og man må fantasere sig til den udsmykning af huset, der givetvis har været der. Hvad vi ved, er, at huset har stået der, til det faldt om af ælde.

Huset og kombinationen med graven er det første kendte af sin art her i landet og så vidt det indtil nu har kunnet afgøres, det eneste kendte af sin art overhovedet. De nærmeste man kommer på typen, er fra Dunum-gravfeltet ved Wilhelmshaven i Frisland. Disse er dog dateret væsentlig tidligere¹⁵.

Hedebymønten

Indholdet i en af jordfæstegravene¹⁶ fra den sydvestligste del af Kjøllevej udgravningen var den sædvanlige jernkniv, hvæssesten, glasperle og forskellige endnu ikke identificerede jerngenstande. Men det omfattedes også af en jernhank til en træspand og et skrin med nøgle. Og det er indholdet af dette skrin, der skal omtales her. Der lå en lille tenvægt, et par jernnåle, en jernsyl og en lille, meget tynd sølv mønt. Sølv mønten er af en type, man kalder Hedebymønter¹⁷, idet de skal være præget i eller omkring Hedeby i Slesvig¹⁸. Hedebymønterne er efterligninger af det, der betegnes Dorestad-mønter.

Disse blev oprindeligt slået i den frisiske handelsby Dorestad ved Rhinens nedre løb, på foranledning af kejser Karl d. Store omkring år 800.

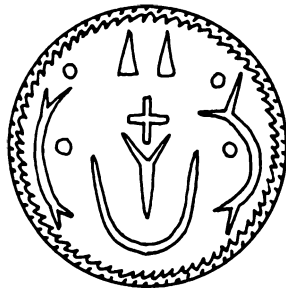
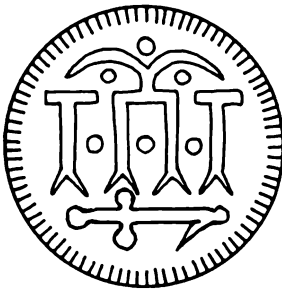
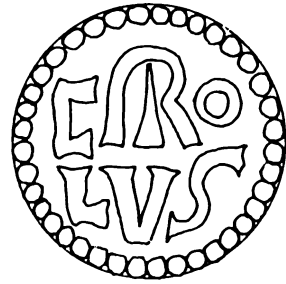
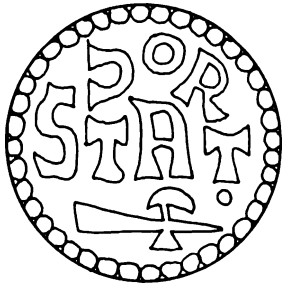
På Dorestad-mønterne har der på den ene side i to bånd stået CAROLUS. På den anden side har der, ligeledes i to bånd stået DORESTAT, og derunder kan der så have været motivet af en økse.

Møntmotivet er så taget op af møntmestre i Hedeby. Formentlig har de ikke kunnet læse eller forstå præget, men alligevel slog motivet sig fast. Som tiden gik, og mønttypen blev slået de næste to hundrede år, ændredes det egentlige navnetræk og præget blev efterhånden ren ornamental. Dette ses tydeligt på Kjøllevej-mønten. Inskriptionen eller ornamentikken virker her lidt forvirrende, fordi præget er gået igennem på den anden side. Men på DORESTAT-siden ser man bl.a. øverst et bølgebånd, i midten to stave og et tegn som et omvendt U. Det er, hvad der er tilbage af det oprindelige præg. Underst ses en økse. På CAROLUS-siden ser man nederst en halvcirkel, derover et Y-formet tegn og til siderne to buede stave, der er splittet i enderne.

Mønttypen er særligt udbredt i det sydlige Skandinavien. Men der kendes også mange fund fra det nuværende DDR. Og sågar er der fund langt inde i Rusland. Dateringen af den type, der fandtes på Kjøllevej, er temmelig sen, efter 950¹⁹. Og denne datering går godt i tråd med husgraven og Hvilehøjgraven. Det øvrige gravudstyr i graven underbygger også en ret sen datering.

En ryttergrav

Mændene kan dog også findes rigt udstyret. Det bedste eksempel herpå er en ryttergrav, ligeledes fra den sydvestlige del af gravpladsen²⁰. 4 store sten stak noget op over gravens overflade. De må, da graven blev anlagt, have været placeret ovenpå graven, men sank så ned i gravfylden, da graven faldt sammen. På gravbunden fandtes i den østlige ende 2 sporer med tilhørende bæltespændesæt, der

Hedebymønten. Øverst ses Dorestadmønten fra begge sider. Derefter eksempler på hvordan møntbilledet kunne udvikle sig. Nederst ses Kjelvejenmønten. (Tegninger efter Brita Malmer 1966).

blev brugt til at fastspænde sporene. Udover at være rytter var manden også kriger. Hvis man tænker ham gravlagt i udstrakt rygleje, hvilket er troligt, at dømmen efter sporenes placering, så har han haft sin økse liggende ved højre hånd (mod syd) og sit skjold stående ved venstre side (mod nord). Øksen blev fundet med træskaftet delvist bevaret, mens der kun var skjoldbullen tilbage af skjoldet. Naturligvis havde han også den efterhånden obligatoriske jernkniv og flere andre jerngenstande.

Gravgods

Tre af 1985-udgravningens grave er nu blevet omtalt. Hvad så med alle de andre grave? Mange af fundene fra den første udgravningssæson er tidligere beskrevet²¹. Skålspænderne, der indtog en meget markant position i 1984-udgravningen og som var koncentreret til 3 af gravene omkring stenalderhøjen, fandtes der ikke flere af. Derimod blev der næsten altid fundet jernknive, ofte hvæssesten, af og til perler. Blandt andet fandtes i endnu en skringgrav, en bjergkryсталperle. Den stammer sandsynligvis fra Rusland eller det østelige Europa. Der har tidligere været nogen overtro i forbindelse med bjergkryсталperler. De skulle have været båret som værn mod feber²². Om den har haft dette formål hos den kvinde, der ejede den på Kjølvejen, kan nok ikke bevises. I gravene er der også fundet skedebeslag til knive, et muligt spillebræt, spandehanke, økser, spydspiser og meget mere.

I en meget stor del af gravene var det muligt at opsamle op til en lille håndfuld brændte og knuste knogler. De blev fundet spredt i fylden. I begyndelsen blev det taget for givet, at knoglerne stammede fra hunde, således som det kendtes fra gravpladsen Lindholm Høje ved Nørre Sundby²³. Nærmere undersøgelser har dog vist, at det var menneskeknogler²⁴. Da der kun meget sjældent var bevaret skeletmateriale i gravene, kunne man tro, at der reelt var tale om brandgrave.»... men oldsagernes korrekte

placering i forhold til den menneskelige anatomi og altid på gravens bund...«²⁵ tvinger til en ændret tolkning. En beskednen mængde brændte og knuste knogler er strøet ud over gravfylden ved mange af begravelserne. Fra hvem knoglerne stammer vides ikke. Der kan være tale om trælleofringer. Det kender man en del steder fra her i landet. Der er dog altid tale om ubrændte lig. Berømt er araberens Ibn Fadlans beretning om en begravelse blandt vikinger ved Volgafloden²⁶.

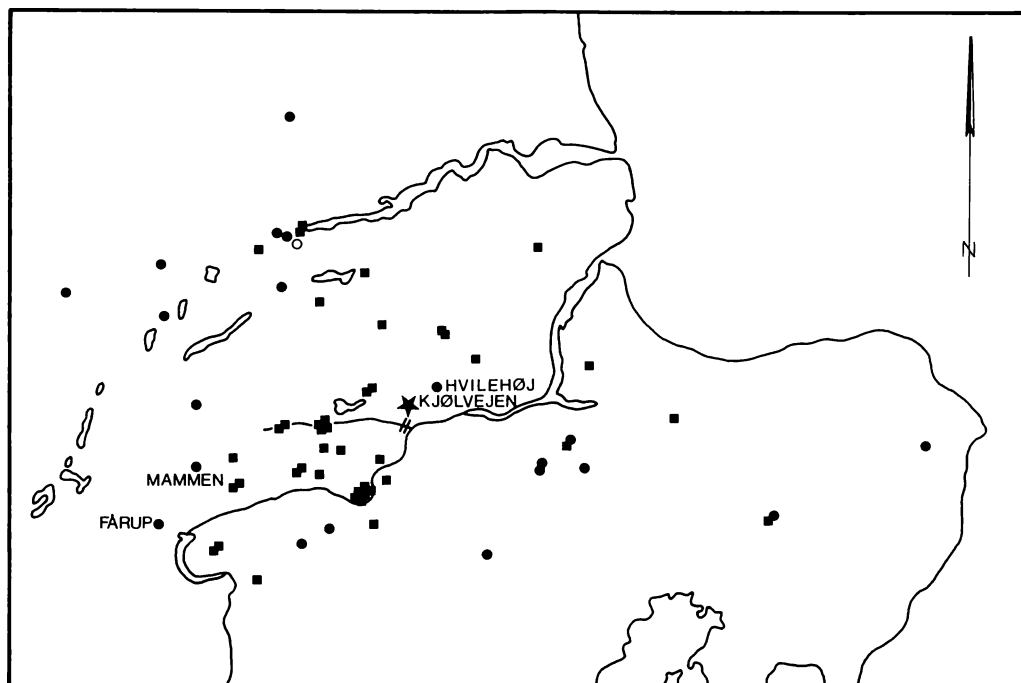
Kjølvejengravpladsens miljø

Gravpladsen Kjølvejen er en af de største udgravede her i landet fra vikingetiden. Foreløbig må den tolkes som tilhørende en landsbylignende bebyggelse. Dateringen synes at strække sig fra 800-tallet til omkring år 1000, med hovedmængden og en lang række vigtige grave i den sidste halvdel af 900-tallet.

Da Kjølvejengravpladsen blev fundet i et område med mange spor af aktivitet i vikingetiden, vil det derfor i det følgende blive forsøgt, at tegne et billede af det miljø gravpladsen skal passes ind i.

Vedholdende rytter taler om fund af vikingetidsskibe ved Fladbro kun ca. 1 km fra Kjølvejen. Sammesteds skulle der ved tørvestikning i 1840'erne være fundet nogle guldmonter og vikingetidssværd. Så sent som i 1950'erne førtes omfattende avissskriverier om disse fund og rytter.

Det er rigtigt, at der er fundet guldmønter ved Fladbro. Dog viser det sig, at der er tale om såkaldte brakteater, det vil sige smykkegenstande fra ældre germansk jernalder ca. 400-600 e.Kr. Uheldigvis er fundet af disse og rytterne om fund af vikingetidsskibe også ved Fladbro blevet rystet sammen og i 50'erne blev det til en om et sunket skib, fyldt til rælingen med smykker og døde mænd. Brakteaterne blev døbt om til romerske mønter og det hele blev tolket som et romersk flådetogt til Jyllands østkyst i det 5. årh.

Oplandet. ★ Kjølvøjen, ○ ringborg, • grave, ■ runesten, = Fladbro.

Denne historie er i virkeligheden en udvikling af et ældre sagn fra Over Hornbæk, som blev optegnet af Daniel Bruun, da han foretog sogneberegnsning for Nationalmuseet i 1894. Han skriver: »I Hornbæk går det sagn, at Harald Blåtand og Svend Tveskæg skulle have leveret hinanden et slag nær Fruerlund, en gård i Hornbæk sogn«. Det er dette sagn, der med tiden er blevet til et romersk eventyr. Vikingeskibene er da heller aldrig blevet lokaliseret.

Med hensyn til sværdene fra Fladbro, så kendes de, med undtagelse af et, kun af omtale, idet de, kort efter at være fundet, skulle være indgået i amtmandens samling, hvis videre skæbne er ukendt. Af sikre fund indkom i 1942 et vikingetidssværd fundet lige ved Nørreåens udløb i Gudenåen knap 200 m fra Fladbro. Sværdet er et frankisk arbejde. Disse frankiske sværd var kvalitets- sværd og højt værdsat. Det er muligvis et

såkaldt åløbsoffer, som ofte foretoges ved vadesteder. Sværdet er nu udstillet på Kulturhistorisk Museum Randers.

Fra det nutidige Randers findes 2 runesten og graven fra Hvilehøj. Andre sikre kendte vikingetidssværd findes ikke i umiddelbar nærhed af Randers og Over Hornbæk. Men man skal nu alligevel ikke langt væk før fundene viser sig. Som det ses på kortet over egnen, er området meget rigt på runesten og da disse kan dateres i 3 grupper, som sten sat før Jellingkongerne Gorm den Gamle og Harald Blåtand, i deres regeringstid og sten sat i Svend Tveskægs regeringstid, vil det være naturligt, at søge stenene fra undersøgelsesområdet bestemt. Det viser sig, at kun ganske få kan dateres til de 2 første grupper. Langt de fleste er af den såkaldte Efter-Jellingtype med en omtrentlig datering til 975-1000.

Det bemærkelsesværdige ved stenene i

området er, at de udgør hovedmængden af runesten af denne type og datering i Danmark. En anden lige så tæt samling skal søges udenfor det nuværende Danmark — i Skåne.

Med hensyn til teksterne på stenene, viser de sig altid at være mindsten, sat til minde om en eller flere personer. Teksterne er oftest sat af familie eller fæller. Som eksempler kan nævnes: broder der rejser sten efter broder (her kan dog være tale om broderskaber, altså alliancer mellem ligemænd), hustru der rejser sten for ægtemand, søn for fader, fader for søn. Videre ses også sten sat for fæller, skippere og andre.

Af og til ses i teksterne tilføjet en formel: »en meget velbyrdig thegn« eller »en meget velbyrdig dreng«. Thegn/dreng er titler, som er tilknyttet personen, der mindes. Der er dog nogen forskel på indholdet af benævnelserne. Thegn ses kun hæftet på fædre, ægtemænd og broder, mens dreng ses knyttet til sønner og brødre. Der synes i titlerne at være en aldersforskel, ligesom der må være forskel i indholdet. Det er blevet tolket, at thegn skulle være en titel på den etablerede landbesidder, mens dreng, eventuelt som søn af theggen, muligvis kan være tilknyttet militærvæsenet. Påfaldende mange »drenge« er faldet, under hvad der må forstås som militæroperationer. Der synes imidlertid ikke at være tvivl om, at det er en etableret overklasse, der markerer sin tilstedeværelse og dermed vel også sin ret og hævd til området²⁷.

En vurdering af gravene i samme område som runestene synes at bekræfte dette billede. En optælling viser en stærk stigning i antallet af rigt udstyrede grave fra 800 til 1000 og gravene fra 900-tallet slår stærkt igennem.

Mandsgravene er udstyrede med våben, først og fremmest økser og sværd. Bedst kendt er vel øksen fra Mammen med indlagt sølvornamentik. Desuden er der blandt mandsgravene ryttergrave, hvilket i nogle tilfælde vil sige, at den døde udover at få stigbøjler og sporer og andet fornemt udstyr, også har fået en hest med plus dens hovedtøj.

Kvindegravene udmærker sig også ved fornemt udstyr. Til et godt stykke op i 900-tallet finder man de karakteristiske skålførmede spænder, som også er repræsenteret på Kjøllevej. Herefter synes de at være gået af mode og med dem måske hele den dragttype, der hørte til. I hvert fald findes de ikke i Hvilehøjgraven fra århundredets slutning og de andre samtidige fornemme kvindegrave. Lad os vende tilbage til Hvilehøjgraven, fordi den ligger så nær Kjøllevej. Graven er anlagt i en nu sløffet bronzealderhøj, hvor der også var grave fra ældre romersk jernalder omkring Kristi fødsel. Det at graven var anlagt i en ældre gravhøj er ret almindeligt set blandt de rige grave. Kvinden var gravlagt i en vognfading eller vognkasse. Dette træk ses hyppigt blandt de rige kvindegrave fra 900-tallet. Af gravudstyret skal nævnes 2 jernknive med sølvbånd eller sølvbevikling, saks, tenvægt, hvæssesten, samt rester af et glas og rester af et bronzebæger, 1 muligvis 2 skrin, men ingen nøgler samt i et gravet hul lige udenfor vognfadingen i fodenden i øst, en træspand, med træstaverne holdt sammen af bronzebånd. Desuden blev der fundet et antal glasperler og den tidligere nævnte sølvmønt. Men hvad der gør denne grav til noget ganske særligt er de tekstilfragmenter fra kvindens klæder, der blev fundet. Der var vævet uldent tøj, hvorpå var syet rhombeførmede mønstre. Desuden blev der fundet en borte af silke med indvævede eller påsyede guld- og sølvtråde, der ligeledes dannede mønstre. I graven fandtes også pelsværk af bæver. Pelsværket må være importeret, da bæveren er uddød i Danmark omkring år 400. Endelig fandtes rester af en lædersko. Tilsyneladende har kvinden ligget på en dyne, eftersom der over store partier af graven fandtes dun eller fjer. Perlerne er et kapitel for sig: Nogle var belagt med guldfolie, andre havde guldfolien støbt ind i glasset og atter andre var parallelle til Kjøllevejenperlerne fra husgrav.

Trækkene med pelsværk og de fornemme tekstiler, altså især silke med sølv- og guldtråde findes også fra andre grave i området. Dels fra Hørning-graven, dels fra både Mam-

men- og Fårupgravene, hvor også formentlige dyner er konstateret. Med Mammen-graven ser vi også manden udstyret med fornemme klæder.

Som det øvrige land viser Nordøstjylland en kraftig opblomstring mod slutningen af 900-tallet. Men området er specielt ved sine mange sene runesten. Hvorfor markerer et enkelt område sig på denne måde? Det kan tænkes som en del af svaret, at man for alvor har forstået at udnytte den frugtbare jord på højderne omkring Gudenådalen og de øvrige ådale i området, samt at bruge engene i ådalen kraftigt til kvægdrift. En sådan økonomisk ekspansion er naturligvis kun mulig, hvis der er afsætningsmuligheder. Gode afskibningsmuligheder og mulighed for transport over land kan have været med til at bestemme placeringen af Kjølvejengravpladsen og den bebyggelse, der må findes i nærheden. En anden del af svaret er måske, at den kristning af danerne, som Harald Blåtand indfører omkring 960, ikke kun er et teologisk spørgsmål. Den omfattes efter alt at dømme også af nye verdslige forhold bl.a. i form af en stærk, stadigt

voksende kongemagt. Det vil sige ændringer, som mere eller mindre følte som en trussel mod de bestående ejendomsforhold og privilegier i området. Kongemagtens øgede indflydelse ses tydeligst manifesteret i opførelsen midt inde i området af ringborgen Fyrkat omkring 980. Runestenene kan derfor opfattes som en slags markeringer af de enkelte jordbesidderes ejendomme.

I egnen omkring Randers dannedes gradvist i løbet af vikingetiden et markant miljø. Først og fremmest repræsenterer ved de riges og herskendes efterladenskaber. De mindre bemidlede har vi ikke set meget til. Kjølvejengravpladsen er den første egentlige gravplads, der er dukket op i området og sikker vikingetidsbebyggelse kendes endnu ikke. Kjølvejengravpladsen underbygger med sine våbengrave krigermiljøet, og viser i det hele taget et bredt spekter af de sociale lag. Det vil være af stor vigtighed at få lokaliseret den tilhørende bebyggelse for at studere dens karakter, om den i lighed med samfundet iøvrigt undergik ændringer, der måtte svare til den udvikling, der er skitseret her.

LITTERATUR:

- Bencard, M.: Grubehuse i Okholm. Mark og Montre 1969.
- Brøndsted, J.: Danish Inhumation Graves of the Viking Age. Acta Arch. VII 1936.
- Brøndsted, J.: Vikingerne. 1960.
- Engelhardt, C.: Jernalderens Gravskikke i Jylland. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie. 1881.
- Jacobsen L. og Moltke E.: Danmarks Runeindskrifter. 1941-42.
- Malmer, B.: Nordiska mynt före år 1000. Lund 1966. Acta Arch. Lundensia, serie in 8to, no. 4.
- Nielsen, B. H., I. K. Kristensen og E. Stidsing: Kjølvejen — en vikingetidsgravplads ved Over Hornbæk. Historisk Aarboeg fra Randers Amt 1985.
- Ramskou, T.: Vikingerne ofrede mennesker. Nationalmuseets Arbejdsmark 1963-65.
- Ramskou, T.: Lindholm Høje. Gravpladsen. 1976.
- Randsborg, K.: The Viking Age in Denmark. London 1980.
- Roesdahl, E.: Otte vikingetidsgrave i Sdr. Onsild. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1976.

- Roesdahl, E.: Fyrkat. En jysk vikingeborg II. Oldsagerne og Gravpladsen. Nordiske Fortidsminder serie B bd. 4. 1977.
- Roesdahl, E.: Danmarks vikingetid. 1980.
- Schmid, P.: Zur Datierung und Gliederung der Grabanlagen von Dunum, Kreis Wittmund. I: Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen 7. 1972.

NOTER:

1. Bjarne Henning Nielsen et al. 1985 s. 5-14.
2. Hermed skal takkes alle, som på nogen måde har bidraget til gennemførelsen af udgravningerne på Kjølvejen, ikke mindst de mange arkæologistuderende fra institutterne i Århus og København.
3. Bjarne Henning Nielsen et al. 1985 s. 5 og KHM j.nr. 332/82.
4. Grav BZ.
5. Grav AØR, BOB, CJT.
6. Grav VD, AØM. Se også Bjarne Henning Nielsen et al. 1985 s. 9-10.
7. Grav EJ. Graven kan ikke umiddelbart tolkes som

en vognfadinggrav, da klinknaglerne fuldstændig mangler. Graven minder dog stærkt om formen og en del nagleplaceringer er den samme som hos vognfadinggravene.

8. Grav VA, CJU, BPU.
9. Husanlæg BTR, CJF.
10. Husanlæg CLT over grav CJY.
11. Se f.eks. M. Bencard 1969 s. 31.
12. Grav CJU.
13. C. Engelhardt 1881 s.177. Hvilehøj lå ved Mariagervej i Randers.
14. C. Engelhardt 1881 s. 179-180 og Nationalmuseets arkiv.
15. P. Schmid 1972 s. 211-240.
16. Grav CNJ.

17. B. Malmer 1966 Pl. 56.
18. B. Malmer 1966 Tab. 37.
19. B. Malmer 1966 Tab. 37.
20. Grav CJT.
21. Bjarne Henning Nielsen et al. 1985 s. 5-14.
22. Mundtlig meddelelse fra Museumsinspektør P. Vang Petersen, Nationalmuseets 1. Afd.
23. T. Ramskou 1976.
24. Disse undersøgelser er foretaget af antropolog lic. med. Pia Bennike og zoolog museumsinspektør mag. scient. Tove Hatting.
25. Bjarne Henning Nielsen et al. 1985 s. 10.
26. J. Brøndsted 1960 s. 258-262.
27. K. Randsborg 1980 s. 25-44.

Tegninger: Grethe Rasmussen.

Fotos: Kirsten Nijkamp.

Det hellige spildevand

En piscina i Mariager klosterkirke

Af Per Sloth Carlsen

Birgittinerne 500 år gamle klosterkirke i Mariager er i disse år genstand for en gennemgribende restaurering. Aftrensningen af udenværkerne for kalk og puds sker med højtryksrensere. Skønt det lyder brutalt, er det nok den nænsomste måde at fjerne de mange slørende lag. Arkitekt og håndværkere skal kunne komme til at istandsætte de murflader, der er skadede af tidens tand.

For god ordens skyld skal det indledningsvis opsummeres, at klosterkirken i Mariager i dag er en beskeden torso. Kirkebygningen kan med rette betegnes som et af hovedværkerne i dansk senmiddelalderlig bygningskunst. Birgittinerne opførte en monumentalbygning i en stil og med en egenart, der helt var deres egen; dens volumen overgås vel næppe af nogen anden samtidig kirkebygning. For 200 år siden nedrev man fire femtedele af kirken; Mariager købstad havde ikke behov for den alt for store sognekirke og midler til vedligeholdelsen har også manglet. Det, der i dag er tilbage, udgør alene den oprindelige klosterkirkes klokketårn og munkekor.

Der findes ikke en birgittinerkirke bevaret i sin oprindelige udformning. Moderkirken

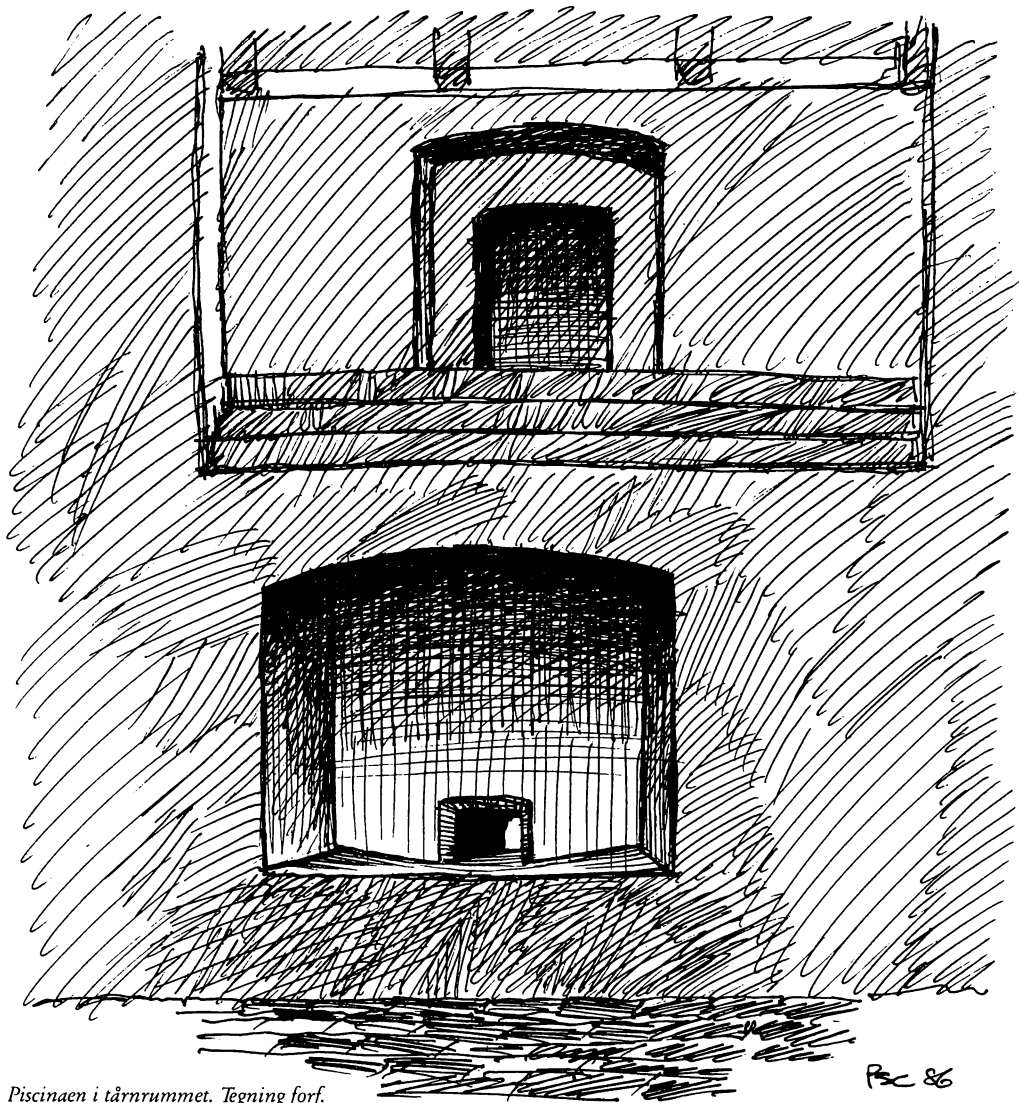
i Vadstena i Sverige har mistet væsentlige bygningsdele. I Danmark videreudvikledes byggetraditionen i Maribo, hvor kirkehal og kor er bevaret, mens det oprindelige tårn forlængst er nedrevet. Det nuværende tårn i Maribo er først i vort århundrede kommet til åbenbart med Mariagers som forbillede. Når man derfor i Mariager gør fund af bygningsmæssig art i kirkens tårnrum, så står man over for noget nyt, der ikke umiddelbart kan forholdes til noget i forvejen kendt.

Og det er en sådan situation, restaureringsarbejderne har ført til.

Indtil nedrivningen og ombygningen i 1788-89 var tårnrummet umiddelbart i rumlig forstand en del af munkekor, og den bygningshistoriske litteratur har da også opfattet det som sådant. Vilh. Lorenzen konstaterer i *De danske Birgittinerklostres Bygningshistorie* (1922) at: En høj, slank spidsbuet åbning har ført fra koret ind til tårnet, hvis nederste stokværk har korets højde og dækkes af en krydsribbehvelving. Det høje, slanke vestvindue har fyldt tårnrummet med lys. I vinduesblændingens udmurede nederste parti sidder et lille, nu tilmuret, fladbuget vindue og under selve vinduet, men skævt i

Rekonstruktion af munkekoret med det mørkere skraverede tårnrum. Tegning forf.

Piscinaen i tårnrummet. Tegning forf.

Res 86

forhold til dette findes en dyb, ligeledes fladbuet niche med svagt buede, indadgående smige. En dør fører mod nord ind til tårntrappen, der oprindeligt kun har været tilgængelig fra denne side. En anden dør — indvendig fladbuet — udvendig med spidsbuet spejl, fører mod syd ud i det fri.

Denne sydlige dør var præstemunkenes indgangsdør, når de fra deres beboelsesbyg-

ning, der strakte sig sydpå fra tårnet, vandrede ind gennem tårnrummet. Bertil Berthelsen har i *Studier i Birgittinerordenens Byggnadsskik* (1947) rammende betegnet tårnrummet som »en forhal til koret«.

Ved afrensningen af tårnets vestvæg dukkede en hidtil overset bygningsdetalje op, der forklarede den nederste af de to overfor nævnte nichers mening og dermed karakter-

ren af tårnummets anvendelse i middelalderen. Det viste sig, at der under tårnets puds og kalk nederst ved fundamentets granitkvadre fandtes et tilstoppet afløb, der med en vis stigning førte ind gennem tårnvæggen til bunden af den nederste niche. En afrensning af nichens bund for skrammel og snavs viste, at den murede bund var svagt tragtformet med fald ud gennem den snævre rende til det fri.

Tårnummets nederste niche må herefter antages at være en piscina. Piscinaen er et afløb for helligt spildevand, så at sige. I følge Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder er piscinaen det sted i hvilket de hellige kar blev rengjort og det sted, hvor den rituelle håndvask udførtes. Vandet til denne renselse kom fra alteret, og da vandet var indviet skulle det også efter brugen hældes i indviet jord.

Der findes to piscina-typer: En fritstående såkaldt søjlepiscina med afløb gennem gulvet og nichepiscinaen, der har afløb ind i muren eller gennem muren til det fri.

I Danmark kendes nichepiscinaen bl.a. fra kirkerne i Helsingør og fra Løgumkloster. I en kirke med flere altre forekommer der, som f.eks. i Løgumkloster, også flere piscinaer.

Gennem en korrespondance med ordenssøster M. Patricia, Birgittas kloster i Vadstena, har jeg søgt at pejle mig ind på detaljerne i piscinaens anvendelse blandt birgittinerne, og hun skriver, at piscinaen egentlig er en regelbunden funktion i enhver katolsk kirke. Ikke kun i klostre. Man kan jo ikke godt lade den slags vand løbe ud i byens kloaknet. Vandet som hældes i denne piscina — og her refererer søster Patricia til erindringer fra tiden i klostret i Uden i Holland — er det vand, der er tilbage i det lille håndfad på altret, hvor præsten under messen har tvæ-

tet sine fingre inden brødets og vinens forvandling. Det kan også være den smule vand, der er til rest, når han har rengjort kalken efter messen. Det er sakristanens pligt at sørge for, at dette vand hældes ud i piscinaen efter hver messe. Vandet i hvilket alterlinnedet er vasket, skal også i piscina.

Tårnet og tårnummet på birgittinerkirkerne er en særlig dansk opfindelse. Måske skyldes denne videreudvikling af ordenens tradition, at birgittinerne i Maribo i 1416-18 overtog et allerede påbegyndt kirkebyggeri, der måske var med tårn. Egentlig var det at have tårn ved kirken lidt i strid med Birgittas detaljerede forskrifter, men omstændighederne taget i betragtning må nyskabelsen have fundet nåde hos de svenske klostergrundlæggere. Princippet blev i hvert fald fulgt, da Mariager kloster nogle år senere skulle bygges. Men netop fordi tårnkonstruktionen var en lokal dansk tilføjelse, er der ikke hjælp at hente i Birgittas skrifter, når man skal forstå funktionen af denne del af kirkebygningen.

En piscina i tårnummet indicerer tilstedeværelsen af et alter, hvis karakter man heller ikke kan finde belæg for i Birgittas åbenbaringer.

Trods disse løse ender er tårnummets karakter af forhal dog blevet præciseret yderligere. Ud over det at være gennemgangsrumme for den daglige færdsel mellem kloster og kor og kloster og klokketårn har rummet yderligere haft en funktion som sakristi og måske også som kapel. En godt bevaret hemmelighed indtil en mand en dag kom forbi med en højtryksrenser.

Der henvises generelt til forfatterens bog »Mariager Kloster. Birgittinerordenen og bygningshistorien«, Randers Amts Historiske Samfund, 1983.

Henrik Henriksen

- stenhugger og billedsnider i Randers i 1600-tallet

Af Merete Bergild og Jens Jensen

Senrenæssancens og den tidlige baroks billedskærere blev første gang grundigt behandlet af Chr. Axel Jensen i hans banebrydende værk »Danmarks Snedkere og Billedsnidere i Tiden 1536-1660«¹. Det erklærede formål med værket var at påvise de mange værksteder, der eksisterede og gennem en karakterisering af monumenterne at samle disse under enkelte værksteder eller kunstnere. Det stilistiske arbejde videreførte C. A. Jensen i sit store værk, »Danske Adelige Gravsten«², som ikke nåede at blive færdigt før C. A. Jensens død i 1952. I dette værk er det især stenhuggerne, der er i centrum. C. A. Jensen var »den store kender« af dansk skulptur og flere af hans stilistiske tilskrivninger har senere vist sig at holde stik.

Også »Weilbachs Kunstnerleksikon«³ nød godt af C. A. Jensens viden, og det er da også heri, det første samlede om Henrik Henriksen er blevet offentliggjort. Heri omtales Henrik Henriksens dokumenterede arbej-

der: Epitafiet i Nørup kirke ved Vejle over Knud Brahe og Margrethe Lange fra 1624, Eske Brocks nu forsvundne epitafium i Randers Sct. Mortens kirke 1626 og en kamin på Rosenholm slot 1629.

Kendskabet til Nørup epitafiet skyldes Hans H. Fussing, der i 1943 publicerede kontrakten om opførelsen af epitafiet⁴, og samme sted peger Hans H. Fussing på muligheden af ved stilistiske studier at finde andre af Henrik Henriksens værker.

Dette er senere blevet forsøgt af Otto Norn, der tilskriver to portalstolper (nu i Kulturhistorisk Museum, Randers) fra Vestergrave i Randers, forestillende David og Josva, 1642 til Henrik Henriksen⁵.

I det følgende skal opfordringen fra Hans H. Fussing tages op, og flere af periodens kendte, store monumenter som f.eks. Jørgen Skeels epitafium i Århus Domkirke, Iver Juuls epitafium i Astrup samt flere stykker kirkeinventar skal søges tilskrevet Henrik

Henriksen — stenhugger og billedsnider i Randers ud fra stilistiske, biografiske og kundedremsmæssige præmisser.

Henrik Stenhugger

Henrik Stenhugger træffes som »sandemand« (udnævnt nævning)⁶ i Randers i 1629, og han betaler bl.a. græspenge for to heste og tre køer i 1629/30. I 1633 betaler han jordskyld af Maren Roussingsgård og huspenge af en ager i Østervang, en ager i Vestervang, en ager i Nyvang og et jordstykke bag hans stald⁷.

Maren Roussingsgård lå i 8. Rode, idet Henrik Stenhugger fra 1631 og fremefter er opført i denne Rode⁸. Præcist hvor 8. Rode lå, eller hvor Henrik Stenhugger boede i Randers vides ikke. I 1630/31 tilhørte han Sct. Mortens sogn, da fik han begravet en datter dér⁹. I byskat og jordskyldsbøgerne fra 1646 og fremefter er han også opført i Sct. Mortens sogn, men i 1653 er han opført i Gråbrødre sogn¹⁰, hvis kirke lå ved Østerport i kareen Slotsgade-Østervold-Burschegade-Brødregade. På grundlag heraf må det konstateres, at Henrik Stenhugger sikkert har boet i området ved den nuværende Brødregade.

I 1644 fås et indtryk af Henrik Stenhuggers formuenhed, idet han ved »Taxering Anlangende de firre och Tyffge Tusind Rixdlr, som er udloffuit till Herre General feltt Marschalch«¹¹ takseres til 150 Rdr. Disse 150 Rdr. skulle betales over tre terminer, som en del af de 24.000 Rigsdaler, Randers skulle betale til den svenske brandskatning af Danmark i 1644. Ved en sammenligning med de beløb, de andre borgere i Randers skulle betale, ses det at Henrik Stenhugger rent økonomisk befinder sig blandt den øverste femtedel.

I 1646 har han fået mere jord. Han betaler nu også af en ager i Nordvang og af et jordsmon på Volden »22 Alen i bredden och 22 Alen i Lengden«¹². Jordsmonnet blev dog i 1647 udskiftet med »det eng i Almindtz beden Peder Let haffde«¹³.

Udover de folk, der iflg. kontrakterne

arbejdede for Henrik Stenhugger, ses det, at han også havde tjenestepige¹⁴.

Henrik Stenhuggers nøjagtige dødsdag og alder kendes ikke, men han er sikkert død ca. 1656. I Rodetaxeringen¹⁵ benævnes han til og med 1655 Hendrich Stenhugger, men i 1656 står der »Hendrich Steenhuggers« og i 1657 »Henrich Stienhuggers quon (kone). Til bekræftelse tjener mandtallet for 1657: »S. Hendrich Stienhuggers hustru«¹⁶ og »Sal: Hendrich Steenhuggers Quinde«¹⁷.

Arvingerne efter Henrik Stenhugger betalte i 1663 skat og jordskyld af Roussingsgård, en ager i Nyvang, en ager i Nordvang, et stykke jord bag staldgården, en have på Volden, en ager i Vestervang og en ager i Østervang¹⁸. Åbenbart har Henrik Stenhugger bevaret sin status i Randers til sin død.

Henrik Henriksen og Jørgen Skeel

Jørgen Skeel (1578-1631) var Henrik Stenhuggers største patron. Han skaffede ham arbejde hos andre og bestilte selv flere monumenter hos ham.

Jørgen Skeel blev født 1578 på Fussingø og blev 1627 udnævnt til rigsmarsk og havde som sådan plads i Rigsrådet. Han var den mægtigste mand i riget næst efter kongen, Christian IV. Han var gift to gange. Første gang med Kirsten Lunge (1581-1609) datter af Ove Lunge til Odden. Anden gang med rigsråd Eske Brocks datter, Jytte (1595-1640).

Ved sin herkomst og især ved sine giftermål kom han i besiddelse af store godser. Han skrev sig til Sostrup, herregården på Djursland, som han overtog i 1612 sammen med Skærvad. Ulstrup vest for Randers arvede han sammen med Hegnet i Salling efter sin fader, Christen Skeel i 1595. Gl. Estrup arvede han efter sin svigerfader Eske Brock i 1625.

Jørgen Skeel var blandt arvingerne til Knud Brahe (1555-1615) og Margrethe Lange (d. 1622) sammen med sine brødre Albert Skeel til Fussingø (1572-1639) - rigs-

admiral fra 1616 til 1623 og Otte Skeel til Hammelse (1576-1634), alle børn af Knud Brahes søster Margrethe (1551-1614) og dennes mand Christen Skeel til Fussingø (1543-95).

Det var Jørgen Skeel, der stod for det praktiske med at indkræve penge blandt arvingerne og slutte kontrakt med stenhuggeren Henrik Henriksen fra Randers¹⁹ om opførelsen af et epitafium over Knud Brahe og Margrethe Lange i Nørup kirke vest for Vejle ved Engelsholm gods.

Kontrakten blev underskrevet d. 20. marts 1624 af »Hinrich Hinrichsen stenhuger«, og ifølge den forpligtede Henrik Henriksen sig til at udføre og opsætte et epitafium i Nørup kirke over Knud Brahe og Margrethe Lange »lige paa den Manier, som S. Her Jørgen Lunges med en sort Thudtz stiehn Mi(dt) udi, . . .« og med den samme sirlige dekoration som på Lunges (1577-1619) epitafium i Ålborg, Vor Frue. Han skulle holde sig selv og sine folk med kost og løn og selv fremskaffe sten, jern, bly og andre nødvendige materialer. Desuden forpligtede han sig til ikke at påtage sig andet arbejde, inden epitafiet var færdigt, og ikke rejse andre steder hen, førend epitafiet var færdiggjort. Arbejdet må altså have fundet sted i Nørup.

For arbejdet skulle han have 400 curant daler. Den første a conto betaling fik han iflg. kvittering på kontrakten den 6. august samme år. Beløbet blev betalt succesivt til Henriksen efterhånden som de enkelte arvinger indbetalte deres andele, således 1626 den 26. maj hvor Holger Rosenkrantz som den sidste betalte sin andel. Det endelige beløb blev iflg. Henriksens egen kvittering 500 slette daler²⁰.

Ud fra den sidste kvittering har man sluttet, at arbejdet tog Henriksen to år at udføre²¹, men grundet den særlige betalingsform, har stenhuggeren måttet vente på sine penge, indtil de enkelte arvinger havde indbetalt deres andele. Arbejdet kunne derfor udmærket være fuldført inden 1626.

Iflg. kontrakten skulle Henriksen som før nævnt udføre epitafiet med Jørgen Lunges

epitafium i Vor Frue kirke i Ålborg som forbillede. Dette epitafium er skåret af samtidens største kendte billedhugger Claus Lauritzen, som især kendes fra sit arbejde på Koldinghus for Chr. IV og for den i 1902 nedbrændte altertavle i Ålborg, Vor Frue.

Iflg. kontrakten skulle de to epitafier ligne hinanden, hvad de da også gør, men en nærmere undersøgelse viser også klart de forskelle, der gør sig gældende mellem Claus Lauritzens arbejde og Henrik Henriksens arbejde. Disse forskelle kan bruges til at adskille Claus Lauritzens og Henrik Henriksens arbejder og være medvirkende ved samlingen af et oeuvre omkring Randers stenhuggeren.

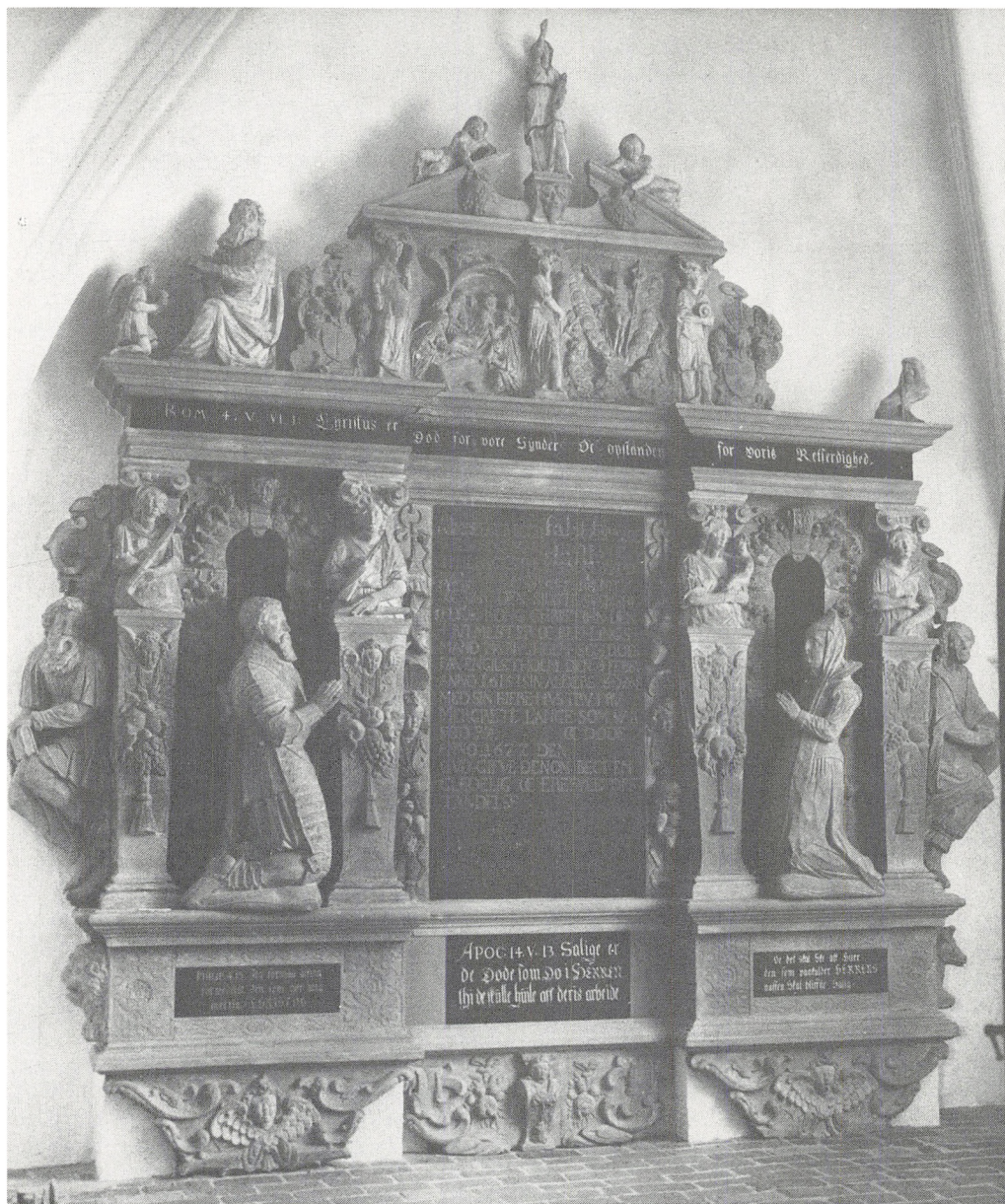
Hvis de værker, der i det følgende vil blive tillagt Henrik Henriksen - primært ud fra Nørup-epitafiet - alle viser sig senere at være korrekt tilskrevet, er Henrik Henriksen sammen med Claus Lauritzen absolut de førende stenhuggere og billedsnidere i 1600-tallets første halvdel.

Nørup-epitafiet

Epitafiet i Nørup er bygget op omkring en stor indskriftstavle med personalia. På hver side af denne knæler portrætfignurer af Knud Brahe og Margrethe Lange foran våbenprydede buer flankeret af dydehermer med frugtbandter og englehoveder på skafterne. Som vinger er anbragt to evangelister. Postamentfeltet er delt i tre indskriftsfelter med bibelciter²². Nederst findes bruskornamenter med englehoveder og frugtbandter. På gesimsen er det todelt topstykke udsmykket med relieffer af Kristi Gravlæggelse og Kristi Opstandelse flankeret af dyder og de afdødes våben. Yderst på gesimsen to evangelister, hvoraf den højre — Johannes — er forsvundet, og kun hans attribut — ørnen — er tilbage. Victoria med sejrens palmer er anbragt som topfigur og to putti ligger på trekantgavlens sider med vindruelaser i hænderne.

Den mest iøjnefaldende forskel fra Lunge-epitafiet er, at portrætfignurerne følger traditionen og knæler med hænderne samlet i

Epitafium over Knud Brabe og Margrethe Lange. Nørup, Tørrild herred, Vejle amt. 1624. Nat. Mus. fot.

bøn, medens Jørgen Lunge og Sophie Brahe er afbildet frontalt stående i helfigur. Desuden har Henriksen benyttet sig af andre forlæg til de to religiøse motiver i topfeltet end Claus Lauritzen. F. eks. har han til Kristi Gravlæggelse benyttet et stik af kobberstikkeren Antoni Wierix (ca. 1552-1624?) fra Antwerpen efter en anden flamlænder — også fra Antwerpen, maleren Marten de Vos (1532-1603)²³. Endvidere er det yderste par søjler på Ålborg-epitafiet erstattet i Nørup af endnu et par dydehermer.

Det er dog på det stilistiske område den store forskel tydeligst ses mellem Claus Lauritzen og Henrik Henriksen. Hvor Claus Lauritzens klædedragter falder i bløde folder, skærer Henriksen i en kantet, men dristig manér, og han gør intet for at blødgøre eller formilde indtrykket af de skarpe kanter, der fremkommer i hans skæringer. Han har ingen små nuancer, men benytter sig af de store træk ved udhugningen af klædedragterne. Det kantede går igen i hans udformning af hænder, og der kan direkte tales om specielle »Henriksen-hænder«, der har flade håndrygge med kantede, flade fingre, der kun bøjer svagt i enkelte led. Oftest markeres kun, at personerne holder fast om noget — det være et sværd eller et kors, den direkte griben ses sjældent. Brystpartiet på Henriksens kvindefigurer, specielt dyderne er yderst kantet udhugget. Derimod er lemmerne runde og bløde og står i mærkelig kontrast til de kantede klæder. Kvindehovederne er runde med runde kinder, bløde kæbelinier og en lille rund fremtrædende hage. Ansigterne har nærmest klassisk profil, hvor pande og næse går i eet. Næsen er stor og bred ved roden, munden lille. Hovedet hviler på en lang, lige søjlehals. Denne hovedtype benytter Henriksen til alle sine kvindefigurer, såvel dyder som portrætfigurer.

Af andre karakteristiske træk ved Henriksens værker kan nævnes englehovederne. Ligesom på udformningen af hænder, ører og hår er det på sådanne mindre dekorationsdetaljer, at kunstneren genkendes. Henriksens englehoveder er trekantede med en stor,

Kristi gravlæggelse. Stik af Anton Wierix efter Marten de Vos. Kobberstiksamlingen.

bred pande, der er så hvælvet, at det ofte ser ud, som var der en bule i midten. Ansigtstrækkene er tæt sammenstillede med en lille, rund næse og hage og en lille mund mellem de buttede kinder. Midt ovenpå hovedet har de oftest en krølle, der tit er placeret hængende ned i panden eller stående ret op.

Hos de mandlige figurer giver de nedadvendte øjenbryn, ofte kombineret med himmelvendte øjne, ansigtet et melodramatisk udtryk. Igen et karakteristisk træk.

1620'erne

Det vel nok tidligste værk af Henriksen er sikkert den portal, som Jørgen Skeel forsynede Sostrup med vel en gang i begyndelsen af 1620'erne.

På det tidspunkt havde Skeel allerede fået udført en lignende portal til sin herregård Ulstrup i forbindelse med et større ombygningsarbejde, han påbegyndte dér i 1615.

Portalen på Sostrup. Beg. af 1620'erne. Nat. Mus. fot.

En tavle med bygningsindskrift 1617 er anbragt over porten²⁴. Portalen er vel samtidig. De to portaler minder meget om hinanden i opbygningen med de martialske krigerer på hver side af portåbningen og sokkelpartiets udformning.

Som det var tilfældet med Ålborg- og Nørup-epitafiet, må der trods den umiddelbare lighed være tale om to stenhuggeres værker. Portalen på Sostrup er et tydeligt arbejde af Henrik Henriksen. Her optræder mange af de karakteristika, der blev fremhævet ved Nørup-epitafiet. F. eks. kan de to krigeres ansigtstræk med de nedadvendte øjenbryn sammenstilles med evangelisterne på epitafiet. Udformningen af de to fanebærende engle i sviklerne kan sammenstilles med de lignende engle på Skeels epitafium i Århus Domkirke, mens de to armeløse hermefigurer i topstykket genfindes på lignende plads på Hjorthede kirkes altertavle — herom senere.

Ved en sammenligning mellem krigerne på Sostrup og Ulstrup er det tydeligt, at figurerne på Ulstrup-portalen har en anden proportionering 1:6 mod Sostrups 1:7. Figurerne er ligeledes slankere og ansigterne smallere med helt andre ansigtstræk. Ulstrup-portalen er efter al sandsynlighed hugget af Claus Lauritzen i Kolding.

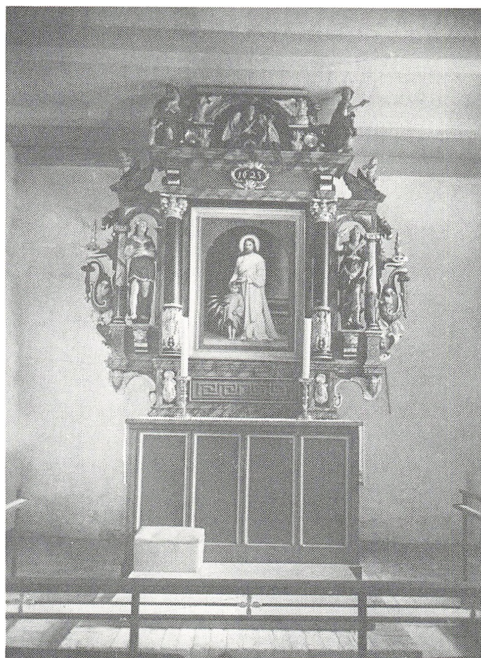
Hvorfra Jørgen Skeel har kendt Henrik Henriksen, er ikke klart. Oprindelig benyttede han sig sikkert af Claus Lauritzen - tidens førende stenhugger. Men da Jørgen Skeel i begyndelsen af 1620'erne skulle have udført endnu en portal (Sostrup) var Lauritzen åbenbart ikke disponibel. Han var optaget med altertavlen til Vor Frue kirke i Ålborg, som blev opsat 1623²⁵. I al fald engagerede Skeel Henrik Henriksen fra Randers.

Denne var muligvis udlært i Lauritzens værksted. Dette kan forklare, hvorfor han så sikkert arbejdede med de samme motiver og opbygninger, som Lauritzen brugte, og at han gik ind på at fremstille et epitafium (Nørup) efter samme manér som Lauritzens i Ålborg.

Da den store ombygning af Ulstrup var så langt fremme, at kirkefløjen var færdig i 1622²⁶ henvendte Jørgen Skeel sig sikkert til Henrik Henriksen for at få skåret en altertavle til kapellet. I den nærliggende Hjorthede kirke findes nu en altertavle med skåret årstal 1623 og våben for Skeel, Lunge og Brock. Iflg. traditionen blev tavlen overført til kirken o. 1770 fra Ulstrup Slot. Denne altertavle er tydeligvis udført af Henriksen.

Tavlen mangler - p.g.a. lavere loftshøjde? - den brudte gav, der ellers findes på alle Henriksens altertavler og epitafier. Topfiguren er forsvundet, og de øverste dyder ved siden af topstykket har fået kortet benene af, medens de to skrå gavlsider med putti er flyttet ned ved siden af gesimsen.

Tavlen er bygget op med midterfelt, hvori der nu er et nyere maleri, flankeret af to søjler med prydbælter. I de fritskårne rundbuede sidefelter står to store dydefigurer. Topstykket flankeres af to armeløse hermer, medens der i sviklerne er to fantasifigurer med fiskehaler og vingearme. Tavlen med bruskba-

Altartavlen i Hjorthede, Middelsum herred, Viborg amt. 1623, nyere alterbillede. G. N. Kristensen fot.

rokke elementer er skåret i træ og på flere punkter fejlagtigt bemalet. F. eks. synes dydernes klædedragter at være forrevne, hvilket skyldes en fejlvurdering af foldekastene fra malerens side.

Dydefigurerne kan ved sammenligning med f. eks. Nørup-epitafiet og Rosenholmkaminen tydeligt identificeres som værende af Henriksen. De fantasifulde figurer og englehovederne genfindes bl. a. på Sostrupportalen og altertavlerne i Ørsted og Udby-neder - herom senere.

Da Jørgen Skeel i 1624 som repræsentant for Knud Brahes arvinger skulle finde en billedhugger henvendte han sig til Henriksen, og det samme gjorde han ved sin svigerfader rigsråd Eske Brocks død i 1625 med henblik på opførelsen af et epitafium over denne og hans hustru.

Eske Brock (1560-1625), lensmand på Dronningborg, erhvervede sig i 1615 ret til

et stykke jord på Sct. Mortens kirkegård til brug for opførelse af et gravkapel for sig og sin familie. Det skulle opføres mod øst op til det store kapel og ligge på korets sydside. Desuden fik han ret til at bryde en stor dør i det nævnte store kapels mur, som indgang til hans eget kapel²⁷. Men arbejdet blev åbenbart først påbegyndt efter hans død. Den 11. august 1626 sluttede arvingerne kontrakt med »Henndrich Henndrichsen Bildthugger Borger i Randers« om udførelsen af et epitafium over den afdøde lensmand og hans hustru Christence Viffert (1561-1624):

»Kiendis Iegh Henndrich Hennderiksen Bildthugger Borger i Randers det iegh ehr forligt med Salligh Eske Brokis Arffuinger, omb denn salligh Manndtz Epitaphium att giøre eftter denn Manier Iegh denem haffuer foreuist, huor till de goede Arffuinger sielff schall schaffe mig Gullandtzt stien, Iern Kalck Blye och Muurstien som thill behøfuer Undtagen de sortte stien som der i schall settis, schall Iegh sielff schaffe och bekoste For huilke for^m Arbejde paa min egnn Kost bemelte de gode Arffuinger schall giffue migh lige som Iegh bekom for Salligh Knud Brahis. Loffuer och beplichter migh same Arbejde well och Ustraffeligh i alle Mader att fuldfærdig giøre och opsette, som det sigh bør. Och nu med første att begynde der med. Och iche anndett Arbejde att forthage før det i alle Mader bliffuer færdigtgiort och opsatt som forschriuit staar. Och holde denom och deres Arffuinger dett for mig och mine Arffuinger i alle Mader shadesløs. Thill Vindessbyrd under min egnn Hand. Datum Randers denn 11^t Augusti Anno 1626.

Henrich Henrichsen
egen Handt

Er dette forschriuffue Arbejde mig rigtig betaldt aff Sr Her Jørgen Schiell och fru Iytte Broch med femb Hundere slette Daller, saa och denn Welsche gauffel offuer begraffuelse med Threisindtz Thiffue Curant Daller, Thou T^{de} Rug och 1 Fierding Smør

Henrich Henrichsen
egenn Hanndt²⁸.

I modsætning til kontrakten om epitafiet i Nørup blev det bestemt, at det var bestillerne, der skulle levere materialerne bortset fra de sorte indskriftssten til epitafiet. Epitafiet skulle udføres efter det udkast, som Henriksen havde forevist og skulle betales med det samme beløb, som Henriksen havde fået for Knud Brahes epitafium. Af kvitteringen efter kontrakten fremgår det, at epitafiet blev betalt med 500 slette daler. Endvidere blev der betalt for en vælsk gavl over begravelsen med ialt 60 curant daler, to tdr. rug og en fjerding smør.

Hvorledes epitafiet har set ud vides ikke. Sandsynligvis har det været lig med Knud Brahes i Nørup med portrætfigurer visende Brock og hans hustru. I en synsforretning fra 1663 nævnes nemlig, at disse figurer manglede på det forfaldne epitafium²⁹.

Kapellet blev nedbrudt og opført i en ny skikkelse allerede i 1639 for endelig at blive fjernet i 1802.

Også det velhavende Randers borgerskab frekventerede Henrik Henriksen, når husene skulle udsmykkes med billedsniderværk. Således udsmykkede rådmand og tolder Mogens Nielsen sit hus med en porthammer. Denne ses i dag over indgangen til bygningen St. Kirkestræde 2.

Ifølge indskriften er den opsat af Mogens Nielsøn (1591-1648) og Mergrethe Povelsdatter (d. c. 1665) i 1626. Porthammeren er udskåret i træ med to vingede løver i sviklerne og et vinget englehoved i midten, omgivet af et bruskornament. Det er især dette englehoved, med sin facon, den store, buede pande, den lille mund og hage, samt hårkrøllen oven på hovedet og desuden vingerens udformning, der viser, at det er skåret af Henriksen. Den nuværende iøjnefaldende næse er en forkert rekonstruktion af en tabt næse. Denne har fra Henriksens hånd været lille og rund og ikke som i dag, lang og spids.

Blandt Knud Brahes arvinger, der var med til at bestille epitafiet hos Henriksen, var også Holger Rosenkrantz (1574-1642) til Rosenholm. Hans hustru Sofie Brahe (1578-1646) var søsterdatter til Knud Brahe.

I hendes regnskabsbog fra 1629 hedder

Kamin på Rosenholm, detalje, Justitia. 1629. Bergild og Jensen fot.

det: »Henndrich stenhugger i Randers for en schorsten i mit kammer aff vor egenn steen och paa vor egenn kost, och arbeidet der paa i vger, fich hand til arbejdslønn 12 rdlr. Hannd drenng driche penge 2 ort. 16 sk.«³⁰.

Denne skorsten eller kamin findes endnu på Rosenholm. Den består af to store dydefigurer som karyatider, forestillende Justitia (Retfærdigheden) med vægt og sværd og Spes (Håbet) med anker og due, stående på postamenter, smykket med englehoveder. De bærer et frisefelt med Rosenkrantz' og Brahes våbenskjolde omgivet af bruskværk.

Disse dydefigurer fremtræder som noget af det mest repræsentative for Henrik Henriksens manér. De har proportionerne, de blødt rundede lemmer med de firkantede, flade fingre, der ikke rigtig kan holde på noget. De har runde, opadvendte ansigter med de karakteristiske ansigtstræk. Deres hår er sat i nogle specielle fletninger, der genfindes på dyderne bl. a. i Hjørthedes altertavle, hvor maleren har misforstået skulpturen og forgyldt den del af håret, så det ser ud, som om figurerne bærer hjelme. Deres klæder har de skarpkantede folder med det kantede brystparti.

Derimod er det næppe sandsynligt, at den Henrik Billedsnider, der omtales i Sofie Brahes regnskaber fra 1634, er identisk med Henrik Henriksen. I regnskabet omtales en betaling på 32 Rdl som løn for ½ års arbejde³¹.

Almindeligvis benævnes Henriksen »Stenhugger« og ikke billedsnider, men der kan selvfølgelig være tale om en undtagelse. Af det materiale, der hidtil er fremlagt, fremgår det imidlertid, at Henriksen udbetales honorar og ikke årsløn, og den pris han får for sine arbejder synes at være væsentligt højere end 32 rdl. for et halvt års arbejde. Endelig er han i 1634 travlt optaget med udarbejdelsen af altertavle og epitafium over Iver Juul i Astrup kirke, herom senere.

1630'erne

Ved indretningen af Jørgen Skeels begravelsessted i Århus Domkirke udførte Henriksen ni knælende engle-karyatider, beregnet til støtte for kisterne i gravkapellet. I Danmarks Kirker henfører Vibeke Michelsen karyatiderne til Claus Lauritzen og »Claus stenhugger«s udbetalte 10 slette daler i 1627³². Karyatiderne er dog skåret i Henriksens stil, og muligvis er de fra tiden før Jørgen Skeels død i 1631.

16. april 1632 fik Henrik Henriksen udbetalt 40 dl. specie for arbejde på Ulstrup³³, desværre vides der ikke for hvad.

Til trods for at Jørgen Skeel var død i 1631, var det ikke ensbetydende med, at Henrik

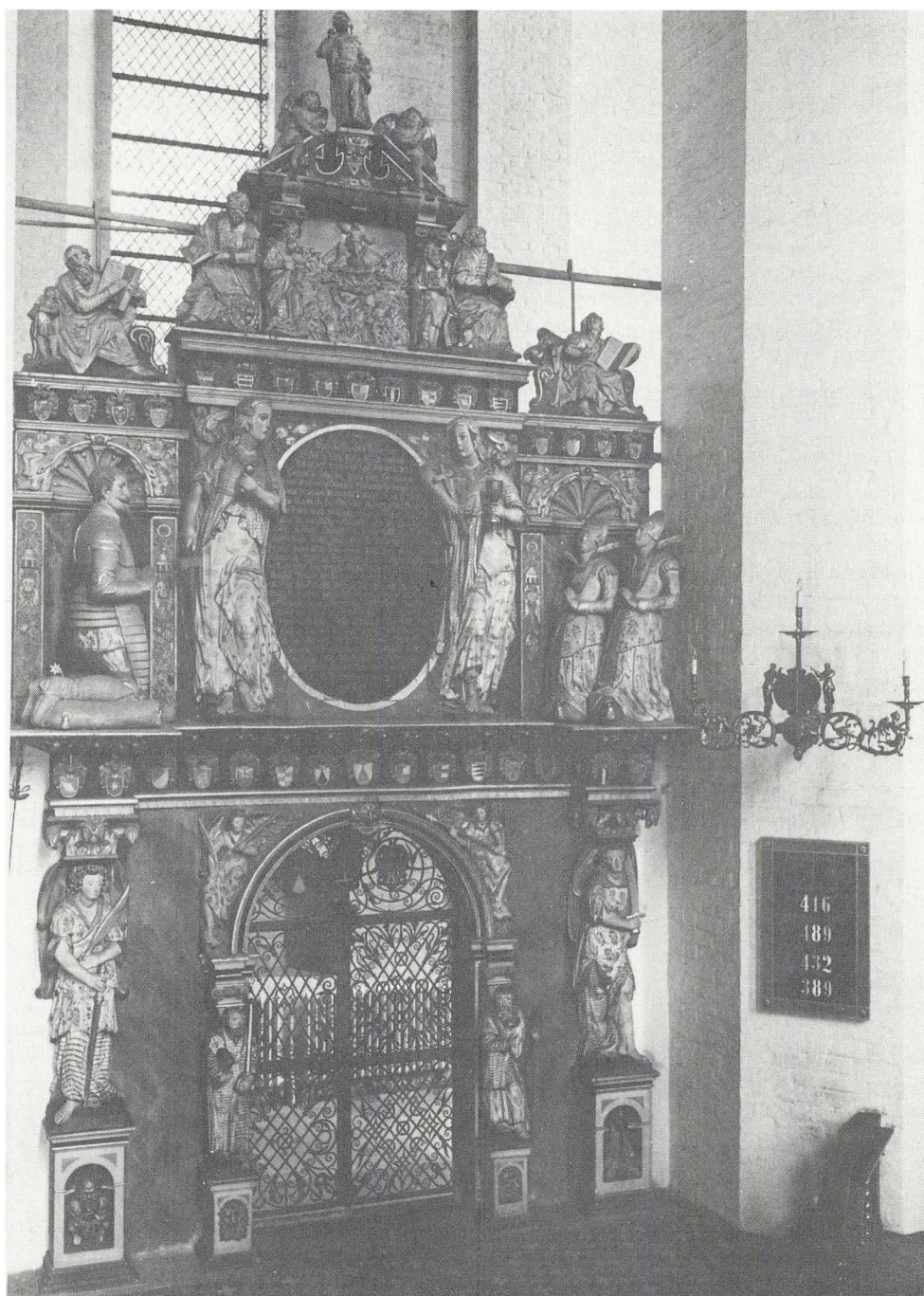
Henriksen ikke mere skulle arbejde for ham eller hans familie, hvilket Jørgen Skeels tre stokværk høje epitafium i Århus Domkirke er et strålende eksempel på. Iflg. indskriften på epitafiet er dette opsat i 1633 af hans efterladte hustru Jytte Brock på det sted, som han selv havde udvalgt og erhvervet. Epitafiet var planlagt allerede i 1609 med erhvervelsen af begravelsespladsen³⁴, men det kan ikke påvises, hvornår arbejdet på epitafiet er påbegyndt. Den ofte fremførte »Skeelske Almanak-optegnelse« fra 1627 om, at der er betalt endnu 10 slettedaler til Claus Stenhugger »paa dett Epitaphiums Arbejde«³⁵, kan ikke dække meget arbejde på det store epitafium.

Beløbet på de 10 slette daler er muligvis en del af den betaling, Claus Lauritzen fik for sit arbejde med epitafiet.

En nærmere undersøgelse af epitafiets figurer viser nemlig, at de to store dyder omkring indskriftsfeltet er udført i en helt anden stil end resten af epitafiet. En sammenstilling med figurerne på Lunges epitafium i Ålborg, Vor Frue sandsynliggør, at de er udført af Claus Lauritzen. Her ses de samme store hoveder i forhold til de mindre kroppe, de samme lange, lige ansigter med det udtryksløse udtryk og de samme ansigtstræk. Ligeledes ses de samme bløde lemmer med de anatomisk korrekte detaljer og de mange bløde foldekast i dragterne. De to dyder griber også fast og beslutsomt om deres symboler³⁶.

Før Lauritzen begyndte på Skeels epitafium udførte han (tilskrevet) et mindre epitafium for Jørgen Skeels broder Albert Skeel i Ribe Domkirke. Det er dateret til perioden 1624-27³⁷. Ansigtstrækkene på dette epitafiums kvindepotretter stemmer nøje overens med dydernes på Skeel-epitafiet i Århus Domkirke. Vibeke Michelsen, Danmarks Kirker slår fast, at det er den samme mester, der har udført Skeels epitafium i Århus (1633), Iver Juuls i Astrup kirke (1634) og Laurits Lindenovs nu demonterede epitafium i Århus Domkirke (o. 1637)³⁸.

Disse tre monumenter er tydeligvis udført af samme mester, som Vibeke Michelsen

Epitafium over Jørgen Skeel og hustruer Kirsten Lunge og Jytte Brock. Århus domkirke. 1633. Nat. Mus. fot.

rigtigt påpeger, men ikke af Claus Lauritzen, som det i samme åndedrag skrives er kunstneren.

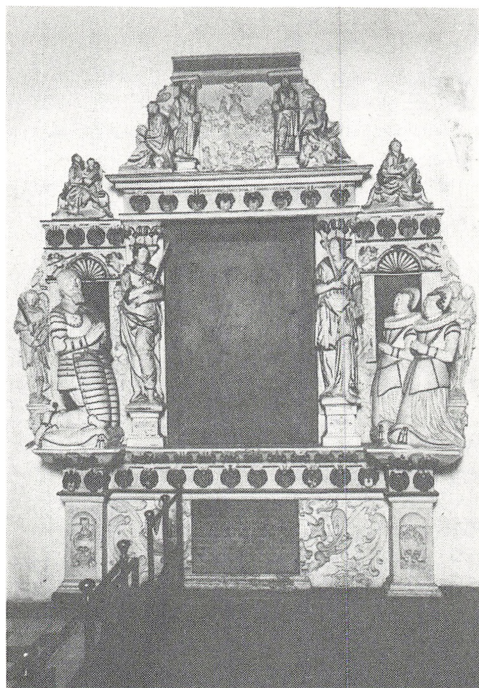
D. 26. februar 1630 blev i Kolding »Begraffuit Claus steenhuger och Bleff gif-fuit for hans Leiested 1 dr.«³⁹. Tilsyneladende var Claus Stenhugger blevet svagelig i sine sidste år og havde ikke så stort et udkomme; under alle omstændigheder fik hans kone fattighjælp i 1625 og hans datter i 1630 og 1631⁴⁰.

Den stenhugger, der udførte Jørgen Skeels epitafium, kunne altså ikke være Claus Lauritzen, kun de to store dyder har han sandsynligvis udført.

Derimod peger alt hen på Henrik Henriksen som ophavsmand til epitafiet. De karakteristika, som tidligere er blevet fremhævet som særegne for Henriksen, er tilstede her, og herudover er endda udformningen af øjnene på henholdsvis Knud Brahe i Nørup og Jørgen Skeel den samme.

Skeels epitafium i Århus Domkirke — det største i kirken — er bygget op omkring en rundbuet portal, flankeret af apostle og med to keruber i sviklerne. Den store gesims understøttes af to store keruber med sværd og palmegrene. På denne gesims knæler portrætfigurene af Jørgen Skeel og hans to hustruer på hver sin side af et ovalt indskriftsfelt, der flankeres af Claus Lauritzens dyder — Spes (Håbet) til venstre og Fides (Troen) til højre. På endnu en gesims sidder de fire evangelister omkring topfeltet, der er udformet som et dommedagsrelief, flankeret af to apostle, der som karyatider bærer den brudte trekantgavl. På denne ligger to små engle. Topfiguren er den opstandne Kristus. Udformningen af den øvre del med de knælende portrætfigurer og topfeltets dommedag benytter Henriksen igen i Juuls og Lindenovs epitafier.

I 1634 fuldførte Ingeborg Parsberg (1584-1665) udsmykningen af Astrup kirke, der hørte til herregården Villestrup, beliggende sydøst for Rold Skov. Her sad hun som enke efter Iver Juul (1563-1627). Udsmykningen bestod af en ny stor altertavle og et stenepitafium over hendes mand, dennes første hus-

Epitafium over Iver Juul og hustruer Maren Sehested og Ingeborg Parsberg. Astrup, Hindsted herred, Ålborg amt. 1634. Nat. Mus. fot.

tru Martine Sehested (1561-1600) og hende selv. Epitafiet er i sandsten og opbygget af Henriksen som den øvre del af Jørgen Skeels epitafium i Århus. Midtfeltet er et nu tomt indskriftsfelt flankeret af Henriksens udgave af to store dydefigurer, Justitia (Retfærdigheden) og Fides (Troen). Denne sidste er ved en restaurering fejlagtigt blevet udstyret med et sværd i stedet for et kors. Foran de to sidefelter knæler portrætfigurene af Iver Juul og hans to hustruer. Yderst som vinger står to keruber, som også kendes fra Skeels epitafium i Århus. Overdelen med dommedagsrelieffet flankeret af Peter og Paulus og de fire siddende evangelister ses også på det Skeelske monument. Gavlens mangler på Iver Juuls epitafium. Epitafiet hviler på en høj sokkel med en bruskværksomkranset indskriftstavle.

Altertavlen er ligeledes dateret 1634 og

udført med Claus Lauritzens Ålborg-tavle som forbillede. De fleste motiver herfra er medtaget, men i forenklet og formindsket udgave. I denne altertavle holder Henriksen endnu fast ved Lauritzens kartouche-dekorationer, som f.eks. i tavlens vinger.

Måske har også Jørgen Skeels broder Otte Skeel til Hammelse — en af underskriverne i forbindelse med Nørup-epitafiet — benyttet Henrik Henriksen til at udføre sit nu forsvundne epitafium i Ålborg, Vor Frue. Her købte han i 1634 den gamle korsfløj på sydsiden, og han blev nedsat i kapellet der d. 7. januar 1635. Opbygningen af epitafiet beskrives i Frantz Testrups samlinger til Ålborgs historie som et stenmonument, hvor der knæler en mand i harnisk sammen med sin frue⁴¹. I så fald har Henriksen næppe haft tid til at fremstille epitafiet førend 1635.

Laurits Lindenovs (1583-1635) tidligere nævnte demonterede epitafium i Århus Domkirke er dateret til o. 1637⁴² og peger også hen på Henriksen som ophavsmand. Som et eksempel kan nævnes et af fragmenterne fra epitafiet, hvor »den hovedløse« med sværdet bærer de tidligere for Henriksen omtalte karakteristiske træk.

Altertavlen i Ørsted kirke, Randers Amt, er forsynet med malet årstal 1638. Kirken tilhørte ejerne af Stenalt gods, og i dets arkiv findes en kopi fra 1652 af en opgørelse fra 1636 over Ørstedes kirkes regnskaber fra 1634 og 1635. Heraf fremgår det, at Else Marsvins (1575-1632) arvinger er kirken skyldig et beløb på 275 daler og 23 skilling⁴³. Else Marsvin var enke efter Stenalts tidligere ejer Enevold Kruse (1554-1621).

I en sag »Anlangende Altertafflen udi Ørsted Kiercke«, ført ved Rougsø herredsting i Thorsager 1652, 29. april, bekræftes det, at Karen Sehested (1606-72), daværende ejer af Stenalt, har ladet bekoste og udføre træværket til Ørsted-altertavlen i Randers for en del af de penge, Else Marsvin skyldte Ørsted kirke: »at Threuerkiddt aff AlterThafflen i ørsted kiercke den haffde Erlig och Velb. frue, karen Seedst ladet bekoste och gjøre i Randers for nogle Aff de penge, Sal. fru Elst Marsuinn Var ørsted Kierche schyldige...«⁴⁴.

Altertavlen i Ørsted, Rougsø herred, Randers amt. 1638. Nat. Mus. fot.

Altertavlens udformning sammenstillet med det faktum, at den var gjort i Randers sandsynliggør dens tilknytning til Henriksen.

Ørsted-tavlen er bygget op efter Claus Lauritzens nu brændte Ålborg-tavle, uden at være en kopi af denne. Henriksens altertavle består af et storfelt visende Den Sidste Nadver med to stående evangelister flankeret af kanellerede søjler med prydbælter i sidefløjene. Over den store gesims er et relief af Kristi Gravlæggelse omgivet af dydehermer og i sidefelterne stående evangelister i åbne buer.

Det er især i skæremåden og detaljerne, Henriksen genkendes. I Ørsted benytter han sig af lignende englehoveder på prydbælterne, gesimsen og hermeskafterne, som gen-

findes f. eks. i Nørup og Hjorthede. Desuden er hermefigurene og Gravlæggesrelieffet mellem dem identisk med de lignende motiver på Nørup-epitafiet. Evangelisterne er udformede anderledes end i Nørup, men deres fysiognomier er identiske. Matthæus- og Lukasfiguren kan ses som eksempler på dette. Sidstnævnte har et meget særpræget ansigt, skægløst, stærkt rynket og med et melankolsk udtryk med nedadvendte øjenbryn. Denne udformning af øjenbrynene, der tidligere er omtalt som speciel for Henriksen, træffes også hos apostlene omkring Nadverbordet. Den kantede skæremåde genfindes i personernes klædedragter. Henriksens brug af bruskværk er begrænset til sidevinger og enkelte dekorationsdetaljer, som f. eks. storfeltets øverste afslutning, hvor der i bruskværket er afbildet pelikanen med unge, fugl Fønix og et englehovede med vinger.

En ganske tilsvarende altertavle findes i Udbyneder kirke, Randers Amt. Denne har våben for Jytte Brocks søster Lisbet Brock (ca. 1603-52) og dennes mand Frands Lykke til Overgård (d. 1655).

Iflg. Pontoppidans Danske Atlas bærer altertavlen årstallet 1666⁴⁵. Årstallet har sandsynligvis været malet⁴⁶. 1666 kan være årstallet for stafferingen af tavlen, eller det kan være en fejllæsning for f. eks. 1636, da monumentet sikkert er opsat før givernes død. I al fald må en datering i 1630-erne være mest nærliggende, især sammenholdt med altertavlen i Ørsted.

Henriksen har sikkert også skåret prædikestolen i Udbyneder kirke. Prædikestolen, der sandsynligvis er udført samtidig med altertavlen, er udsmykket med helfigursfremstillinger af evangelisterne. Også her ses den meget specielle Lukasfigur. På himmelen holder små engle givernes våbenskjolde — Brock og Lykke.

1640'erne

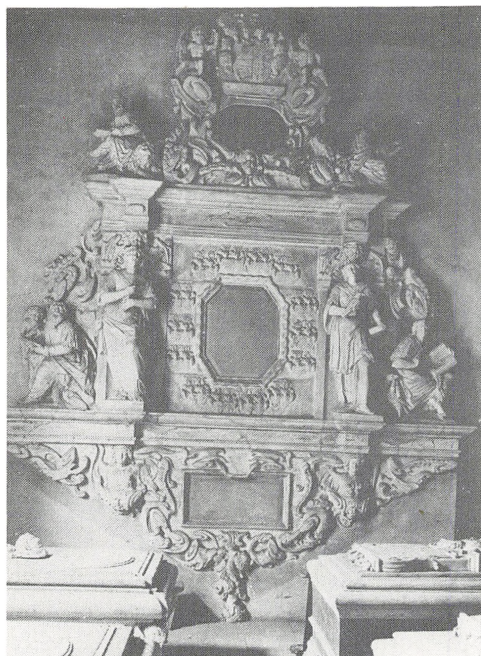
På herregården Kongstedlund ved Lille Vildmose nordøst for Hadsund ses en portal fra 1640. Den er ikke af samme kvalitet som

Portstolper 1642. Fra en forlængst nedrevet gård mellem Vestergrave og Storegade. Randers Lokahist. Arkiv fot.

f. eks. Sostrup-portalen. Over to krigere er placeret en bred brusk-udsmykket gesims, hvorpå står et våbenskjold flankeret af to dydelignende kvindefigurer, der holder frugtbundter i bånd. Denne »portal«-dørindramning må også ud fra de nævnte karakteristika tilskrives Henriksen. Gården ejedes på dette tidspunkt af Iver Krabbe (o. 1585-1641) og hustru Dorte Juul (1609-64).

Som før nævnt er Henriksen tilskrevet to

Epitafium over Jens Høg Banner og Margrethe Holck. Vor Frue, Ålborg. O. 1641 - 48. Lokalhst. Arkiv, Ålborg fot.

portalstolper fra Vestergrave i Randers — David og Josva — fra 1642. Denne tilskrivning er rimeligvis rigtig. Også her gør den manglende kvalitet sig gældende, men især bemærkes Davids hovedfacon som typisk værende af Henriksen, ligesom den kantede skæring også genfindes her på personernes klædedragter.

Det sidste kendte værk fra Henriksens værksted er epitafiet i Ålborg, Vor Frue over Jens Høg Banner til Vang (1591-1648) og hustru Margrethe Holck (1598-1661). Epitafiet er nu anbragt i et kapel mod vest, der er rejst som erstatning for det nedbrudte såkaldte Høgs Kapel⁴⁷. Smedejernsgitteret til dette kapel er bevaret og bærer årstallet 1641. Epitafiet er ikke dateret, men kan være fra dette tidspunkt, men mere sandsynligt er det nok, at Jens Høg først erhvervede gravkapellet og senere bestilte epitafiet. Et tidspunkt mellem 1641 og hans død i 1648 er nok det mest korrekte. Epitafiet er udført i nu gråt bemalet sandsten og i en noget

anderledes udformning, end den Henriksen normalt plejer at hugge sine adalsepitafier i.

Hovedfeltet består af et ottekantet, nu tomt indskriftsfelt omgivet af anevåben. Feltet flankeres af to legemsstore dydefigurer, Fides (Troen) og Spes (Håbet). Yderst på postamentet sidder to evangelister. I topstykket er et ovalt, nu tomt indskriftsfelt omgivet af bruskornamentik. På gesimsen sidder de to sidste evangelister. Øverst krones monumentet af Jens Høgs og Margrethe Holcks våben, der holdes af to engle. Nedhænget består af en tom indskriftstavle omgivet af bruskværk og to fantasivæsener med vingearme. Henriksens bruskornamenter har bredt sig fra nedhænget, over vingerne og op i topstykket, og det er blevet kraftigere i udformningen. Figurerne Fides og Spes er i nært slægtskab med de to store dydefigurer på Iver Juuls epitafium i Astrup. De siddende evangelister træffes også flere steder, bl. a. på det Skeelske epitafium i Århus og Iver Juuls i Astrup. Det er ligeledes de sam-

me engle og vingede englehoveder, som findes på de tidligere omtalte monumenter. Epitafiet adskiller sig fra de øvrige adelsepitafier, som Henriksen har udført ved ikke at have portræffigurer, men det kan have været et økonomisk spørgsmål.

Slutning

Henrik Henriksen eller Henrik Stenhugger, som han oftest benævnes kendes nu fra begravelsen af 1620'erne og frem til hans formentlige dødsår 1656 som en velstående Randersborger, der skar i såvel sten som træ. Han har sikkert stået i lære hos Claus Lauritzen, sten- og billedhugger i Kolding, der arbejdede for kongen, og gradvist har han som Lauritzen blev ældre, velsagtens som den dygtigste elev, overtaget dennes kundekreds — højadelen i Jylland. Fra Lauritzen har han overtaget — naturligt nok — dennes udformning og opbygning af såvel epitafier som altertavler og prædikestole.

Imidlertid har Henriksen en stil, der i detaljen er forskellig fra læremesterens. Det kantede veksler på en levende måde med det

runde, det buede og hans figurer virker også, p.g.a. en anden proportionering mere elegante. Som sin læremester og andre i samtiden anvendte han kobberstukne forlæg til at skære efter, og i denne periode hentedes forlæggene ligesom de indkaldte kunstnere fortrinsvis fra Nederlandene. At forlæggene var katolske betød intet, man indrettede sig. Forlæggene kunne han forandre, når det behøvedes f. eks. stående eller siddende evangelister, med strålende resultat, en evne det kun var få i samtiden beskåret at eje.

Fra de tidligst kendte bevarede værker og til de sidste er der ikke sket den store forandring, detaljerne er de samme, skæremåden ligeså, og opbygningen er der heller ikke ændret ved. Kun bruskornamentikken kommer mere frem, som en tendens i tiden. Hans aldrig overlæssede værker fremstår med en egen klarhed, der åbenbart har imødekommet bestillernes krav om monumenter, der kunne pryde kirker og verdslige bygninger og samtidig sætte et minde over givnerne eller bygherrerne, minder der takket være deres udformning har været debatterede, og hvis skaber man har søgt at finde gennem mere end et halvt århundrede.

NOTER:

1. Christian Axel Jensen: Danmarks Snedkere og Billedsnidere i Tiden 1536-1660, 1911.
2. Samme: Danske adelige gravsten fra sengotikkens og renæssancens tid, 1951-1953.
3. Weilbachs Kunstnerleksikon I-III, 1947-1952.
4. Hans H. Fussing: »En stenhuggerkontrakt fra 1624« i Smaastudier tilegnet Christian Axel Jensen, 1943 p. 104-109.
5. Otto Norn: »Gamle bygninger i Randers« i Turistforeningens Årbog 1946 bd. 2 p. 60f. Samme i Randers Købstads historie, 1952, p. 317f. Arkivar Peter Bondesen, Randers, takkes for disse henvisninger.
6. LAN, Randers Rådstuearkiv: Randers bys bog 1544-1800 div. år.
7. LAN, Randers Rådstuearkiv: Byskatte og jordskyldsbøger 1567-1777 div. år. Henriksen nævnes ikke i de to første bøger 1623 og 1625, men først i 1629/30.
8. LAN, Randers Rådstuearkiv: Rodetaxeriger 1631-1789.
9. LAN, Randers Sct. Mortens kirkes inspektionsarkiv: Regnskabsbog 1618-1698 div. år.
10. Se note 8: Mandtal: Paa Tienestefolcks: Udi Graabrødre Sogn her i Randers Till Paaschen 1653.
11. LAN, Randers Rådstuearkiv: Div. skattemandtal 1644-1749.
12. Se note 7.
13. Ibid.
14. Se note 8: Mandtal. Tieniste Dreng og Tieniste Pigers Schat udi Randers paa Paaschen 1652 och till S. Michels daug 1652.
15. Se note 8.
16. Se note 7: Mandtal Paa Borgerschabet i Randers, Anlangende Nering Och brug, som aff Uvillige Mend findes at være Taxerit och satt for 1657. dat. 18. Aprilis Anno 1657.
17. Ibid.: Juni 1657 Mandtall paa Schatter aff Randers Bye 2 Quartal.

18. Se note 7.
19. Rigsarkivet, Jørgen Skeels privatarkiv. Heri findes kontrakten af 20. marts 1624 med stenhuggerens kvitteringer på bagsiden. Kontrakten er publiceret af Hans H. Fussing, se note 4.
20. Hvis en håndværkers gennemsnitlige dagløn i 1624 sættes til 20 sk jyfr. Ole Degn: Rig og fattig i Ribe, 1981, II, p. 220 f. kan de 500 Sld. omregnes til ca. 1600-1700 arbejdsdage.
21. Fussing: Op. cit., p. 106.
22. Ved den seneste restaurering er indskriftsfelterne under ægtefællerne uden påviselig grund blevet ombyggede.
23. Det samme fortlæg har Henriksen benyttet på altertavlerne i Udbyneder og Ørsted, begge Randers amt.
24. Trap Danmark, 5. udg., 1958-72, VII, 1, p. 405.
25. Svend B. Olesen: »Vor Frue kirke i Aalborg« i Fra Himmerland og Kjær herred, 1978, p. 44.
26. Erich Pontoppidan. Den Danske Atlas, 1768, IV, p. 698.
27. Primærkilderne ses p.t. ikke, men de findes i afskrift i S.A. Stadfeldt: »Randers Bys Diplomatarium« før 1804 p. 280ff. LAN, Håndskriftsamlingen. Arkivar Peter Bondesen, Randers, takkes for henvisningen hertil.
28. Ibid., p. 286f.
29. F. Uldall: »Sct. Mortens kirke i Randers«, i Samlinger til Jydsk Historie og Topografi III, 1870-71, p. 353, note 5.
30. Sophie Brahes Regnskabsbog 1627-40. Udg. v. Henning Paulsen og Johan Hvidtfeldt, 1955, s. 55.
31. Ibid.
32. Danmarks Kirker, Århus Amt, hft. 10, p. 879, fig. 674.
33. Cancelliråd Olsens Stadfeldtnoter, Randers Lokalhistoriske Arkiv. Arkivar Peter Bondesen, Randers, takkes for denne oplysning.
34. Danmarks Kirker, Århus Amt, hft. 9, p. 682ff.
35. Ibid. Se desuden Gustav Bang: Jørgen Skeels Dagbøger for 1615 og 1627, i Samlinger til Jydsk Historie og Topografi IV, 1893-95, p. 515.
36. Ved sammenligning skal der ses bort fra senere tiders forstyrrende overmaling.
37. Danmarks Kirker, Ribe Amt, hft. 7-8, p. 650ff.
38. Danmarks Kirker, Århus Amt, hft. 9, p. 684. Tidligere nævnt af C. A. Jensen: »Senrenaissance og bruskbarok« i Danmarks Billedhuggerkunst, 1950, p. 182f.
39. LAN. Kolding kirkeinspektions arkiv. Kirkeregnskabsbog 1588-1638.
40. LAN. Kolding rådstuearkiv. Fattigprotokol 1584-1638.
41. Svend B. Olesen: Op. cit. p. 89f. Her gættes på Henrik Henriksen.
42. Vibeke Michelsen i Danmarks Kirker, Århus Amt, hft. 9, p. 686ff, fig. 423, 424, 426 og 430.
43. LAN. Stenalt godsarkiv. Hospitals-, kirke- og skolevæsen 1630-1846.
44. Ibid.
45. Pontoppidan: Op. cit., p. 414.
46. Tavlen er efter en nyere istandsættelse blevet stærkt overmalet og kraftigt forgyldt. Sognepræsten for Udbyneder sogn Henning Grevang har venligst undersøgt tavlen for årstal uden resultat. Forfatterne takker desuden for det udlånte billedmateriale.
47. Svend B. Olesen: Op. cit., p. 92.

Da kirken på Anholt var engelsk fængsel

Af Poul Hansen

Det engelske angreb på København i 1807, belejringen af byen og erobringen af den danske flåde medførte, at Danmark fra 1807 til 1814 havde krig med England. Englænderne rømmede hurtigt Sjælland, og det danske og norske territorium blev stort set under hele krigen ikke besat af engelske tropper. En undtagelse var to øer i Kattegat, Anholt og Hesselø.

Om englændernes besættelse af Hesselø foreligger ikke mange oplysninger, bortset fra, at fyret, der opførtes i 1865, er rejst, hvor englændernes skanser har været. Anderledes er tilfældet med Anholt.

På grund af isskrninger ved Anholt måtte ca. 200 engelske soldater opgive deres fregat »Proselyte«, der lå ved øen, og kom i land uden våben. De opførte sig upåklageligt under opholdet på øen fra begyndelsen af marts til midten af april 1809, da de blev afhentet.

Der blev i begyndelsen af maj 1809 overført et kompagni af 1. jyske infanteriregiment til øen under kommando af premierløjtnant C. Møller.

Men den 17. maj 1809 kom seks engelske skibe, et linjeskib, en fregat, tre korvetter og en brig til øen med 350 marinesoldater om bord samt skyts og forråd. Den danske modstand blev nedkæmpet, og den 18. maj 1809 blev Anholt besat. En engelsk marinekapitajn Maurice blev udnævnt til guvernør, fyret blev atter tændt, og englænderne tog fat på at befæste fyret. Løjtnant Møller har ved et udateret brev til en købmand Stoltenberg givet følgende fremstilling af begivenhederne:

»Den 17de (formentlig 17. maj 1809) var en Flaade af nogle og 80 Krigs- og Transport-skibe at se 2 Mil østen for Anholt, hvoraf 6 nærmede sig Landet; om Aftenen sendte Kommandøren for disse, Kapitajn Holles, en Parlemtær i Land for at fordre Øens Overgivelse, som blev afslaet. Den 18de lagde oven nævnte 6 Skibe — 2 Kampskibe, 3 Fregatter og en Brig — sig langs den søndre Side af Øen paa 1500 til 2000 Alen nær Landet og under bestandig Fyren med Kardætsker og 24-Punds langt Skyts samt ved Hjælp af en Kanonbaad blev — uden at det

var os muligt at forhindre det — paa to Steder ilandsat omtrent 300 engelske Soldater. Kanonaden varede i 3 Timer, og formedelst denne og Musketilden fra de landede Tropper maatte vi med vor liden Styrke trække os tilbage og overgive os. Vi havde én saaret; de Engelske efter deres Udsigende 2 døde og 3 saarede. Øens Besætning, som bestod af 128 Mand, 2 Officerer og en Kirurg, ere alle bragte her til (muligvis London) som Krigsfanger. Vort eneste Ønske er nu at kunne blive udvexlet; før kan jeg ikke paa vedkommende Steder indsende fuldstændig Rapport om det forefaldne paa Anholt. Den Opmærksomhed og Beredvillighed, De har udvist til at tjene mig og mine medfangede Landsmænd her, byder mig at give Dem denne Underretning, samt altid at erindre Dem med Højagtelse¹.

Englænderne anbragte de danske krigsfanger i øens kirke og protester fra øens præst, pastor Joachim Wilhelm Bech, havde ingen virkning, da kirken var den eneste bygning, der var egnet til anbringelse af fanger, forråd og lignende. Englænderne indkvarterede yderligere 24 soldater og 18 heste i præstegården, og pastor Bech fandt denne behandling så utålelig, at han i juni 1810 forlod øen og rejste til København med to dokumenter, hvorefter han henvendte sig til Kong Frederik VI for at beklage sig over den behandling, han havde været udsat for.

Det ene brev er et Memoria af 12. maj 1810 fra degnen på Anholt P. Olesen og har følgende ordlyd:

». . . Det er Dem bekendt, at den Engelske Admiral lovede mig, tillige med de øvrige Beboere paa Øen, at dersom vi vilde forblive her paa Øen, skulde vi nyde den samme Rettighed og have den samme Nærings-Vej som førhen, vi skulde ikke være underkastede de Engelske love, men leve efter vor Danske Lov. — Denne Rettighed nød jeg, tillige med de øvrige Beboere her paa Øen i 14 Dage. Jeg blev derpaa udkommanderet af den Engelske Gouverneur at skiære Tørv og udføre samme til det Kongelige Fyhr-Taarn. Jeg blev syg en Dag og kunde ikke vel arbejde. Dette bragte en Sergent og

en Soldat med deres Geværer i mit Huus, for at tvinge mig ud til arbejdet. En anden Dag var jeg syg af et Hold i min Side og Ryg. Den Engelske Doctor kom til mig, kunde ikke see min Svaghed. Jeg blev altsaa hentet af den kommanderende Capitain her i Byen hen til Sogne-Gaarden, hvorpaa han lod 2 af sine Soldater slaae mig 40 Slag af en Kabeltamp, saa at jeg næppe kunde gaae tilbage hjem til mit Huus. En anden Dag var min Kone og mit lille Barn syg, jeg kunde ikke gaae ud fra dem. Jeg blev truet med Tampen, at hvis jeg ikke ihengik til Arbejde, skulde jeg blive tampet. Jeg maatte altsaa gaae. Overladende min Kone og lille Barn til Forsynet, jeg kom til Stranden, en Leytenant spurgte mig efter hvorfor jeg ikke var kommet til Arbejde, jeg fortalte ham, min Kone og lille Barn var syg og tillige bad jeg ham om at gaae hjem til dem, naar Baaden var tillæst, da der var Folk nok, men han svarede mig Nej. Jeg siger til ham, det er ikke Ret, han slog mig derpaa med sin knittede Næve i min Næse og Mund, saa at jeg spittede en heel Deel Blod ud — hvortil det øvrige Mandskab er Vidner. Er det muligt, at saadan Behandling kunde være hemmet, da beder jeg inderlig, at Deres Velærværdighed ville forhielpe mig dertil. Da jeg er Deres og Meenighedens Degn.

Anholt d. 12te Mai 1810

Underdanigst

P. Olesen Degn paa Anholt

Til S. T. Bech Sognepræst paa Anholt².

Det andet dokument vedrører en bevidnelse til retsbogen i Aarhus den 2. juni 1810 med følgende ordlyd:

1. At Kirken paa Anholt er frataget Præsten hans Velærværdighed deres hr. Joachim Wilhelm Bech og de Danske Besætninger og Meenighed, indvendige Indretninger borttaget med alt til Kirkens Brug og Gudstjenestens Udøvelse henhørende og samme indrettet til de danske Krigsfangers Varetægt og Opholdssted, samt al Kirketjenestens Udøvelse deri formeent Præsten —

2. At Præstegaarden i det hele er belagt med cirka 24 engelske Soldater og 18 Heste som saaledes er fordeelt overalt, at en saare

Anholt kirke. Grenå Egsarkiv fot.

ubetydelig Deel af Gaarden, ikke det nødvendige, er bleven tilovers for Præsten og Familien til Beboelse og afbenyttelse for Deres Huusholdnings Førelse, men af de engelske inquarterede disponeres —

3. At Præsten med Familie af den engelske Guverneur paa Øen saavel som af de i hans Præstegaard inquarterede har været ofte og offentlig haanet og torteret paa mange Slags krænkende og ærerørrige Maader

4. At hans Gaards Drift har været hindret og staaer aldeles tilbage fra at kunde dyrkes og drives ved ham selv eller nogen af hans Meenighed paa Øen, ved at Engælænderne idelig sætter Øens Beboere stedse i Requisition til Batterie og alt paa Øen af Dem foretagen Arbejder, og straffer haardt de udeblivende fra Arbejdet, som har været tilfældet med Degnen, de af saadan aarsag har givet 40 Tamp af Militaire.

Dette med meget meere som fornædtrer en Embeds Mand og forstyrrer samt forhindrer

den os bekiendt agtbare præst Hr. Bech fra at udholde dette Onde ret længe for sig og Familie, som omsider staaer i Fare for at lide Hunger og Nød naar han intet selv ejer og har at høste eller kan vente af sin Meenighed, der næsten alle og hver ligger under og staaer langt tilbage med Deres Avlsdrift, men skal leve med Familie af den utilstrækkelige Kost og Diæt Fienden lader uddele, dette kan vi underskrive som i ti Uger har været krigsfangne paa Øen og derhos Øjenvidnerne er bekiendt med, at alt forandførte forholder sig sandfærdig, og at der er overgaaet Præsten med Familie al den Fornærmelse som er mulig til at hindre ham fra at existere og udøve sit Embede som Præst længere kan ikke nægtes efter Opfordring af Præsten for Notarius Publicus i Aarhus med vores Nærværelse og Ophold her at erklære og stadfæste i egen Person og vil om fornødent til enhver Tiid paa Forlangende med uskadt fri og frelst Samvittigheds Bekræftelse.

Aarhus den 2. Junii 1810

Ellev Arvesen

Skipper boende i Tønsberg i Norge

Krigsfange paa Øen i 10 uger

Samuel Eyde

Rasmus Hansen

At Skibs Capitainerne Ellev Arvesen, Samuel Eyde og Rasmus Hansen, der i Følgeden af dem for Søe-Retten her i Aarhus afgivne Forklaringer i circa 10 uger have været Krigsfanger paa Anholt, for mig have gientaget ovenanførte skriftlige Forklaring og i min Overværelse egenhændigt have underskrevet samme, det attesteres paa Forlangende af Velærværdige Hr. Pastor Bech herved under min Haand og Embedssegel

Aarhus den 2. Junii 1810

S. Schumacher Byefoged³.

Kort efter modtagelsen af disse dokumenter er Pastor Bech formentlig med familie rejst til København, for den 17. juni 1810 skriver Frederik VI til Sjællands biskop Frederik Münter, at pastor Bech nu er ankommet til København, og at det er med smertelig følelse

»...at Vi saaledes have bragt i Erfaring, at Vore kjære Undersaatter paa Anholt under de mange Byrder, Fjenden paalægger dem, maa savne den Trøst, som Religionens Lærere kunne søge at give dem, og som de kunde hente ved Andagtsøvelserne i Kirken.

Vi kunne derfor ikke andet end nære det oprigtige Ønske, at se denne Religionens Fornærmelse af Vore Fjender om muligt hævet, og da Du kjender Erkebiskoppen af Canterbury, saa ville Vi, at Du selv paa Embedsvegne meddele ham en Relation af de vedlagte Bilage med Anmodning, at han som Religionens Tjener vilde søge ved sin Regering paa det kraftigste at drage Omsorg for, at hans Landsmænd vise en anden Fremfærd mod Indvaanerne paa Anholt, hvorved at Kirken ikke vanhelliges og Religionen uforstyrret kan udøves.

Frederik R⁴.

Biskop Münter udarbejdede derefter et udkast til et latinsk brev og stiledede det til: *Emmentissimo ac Reverendissimo Sancte se-*

des Cantuariensis arche episcopo, Totius angliaë, Primati et Metropolitano: Udkast blev forelagt kongen, som den 1. juli 1810 skrev til biskoppen, at udkastet »...finder Vort Bifald, og vilde Vi derfor, at naar samme er reenskrevet og forseglet, du da sender det til Vor tjenstgjørende Generaladjutant, Generalmajor v. Bülow, Ridder af Dannebrog, hvem Vi have befalet, at besørge det til dets Bestemmelse...«⁵.

Hvorledes kongen fik det færdige brev til England står hen i det uvisse. Generaløjtnant Frants Christoffer v. Bülow (1769-1844) var kendt som en ven af Frederik VI. Brevet kom i hvert fald til præsten for den danske menighed i London, Ulrik Frederik Rosing, der også gjorde meget for de danske krigsfanger i London.

Han har i et brev af 21. december 1810 til biskop Münter fremstillet sine bestræbelser således:

»Deres Velærværdigheds bevaagne Skrivelse af 10. juli har jeg kun ganske nylig haft den Ære at modtage. Jeg begav mig strax til Lambeth (Palace) for at søge Audience hos Erkebiskoppen af Canterbury, men havde ikke den Lykke at træffe ham, og kunde ikke erholde bestemt efterretning, naar han var at faae i Tale. Jeg tilskrev derfor Hans Højærværdighed, anholdende om en Audience, og meldte Anledningen dertil. Indsluttet giver jeg mig den Ære at tilsende Deres Højærværdighed det svar, jeg har faaet derpaa. Jeg har siden tilsendt ham et Exemplar af Deres Højærværdigheds skrivelse, hvilket jeg haaber vil have Deres Højærværdigheds gunstige Paafald«⁶.

Det brev, pastor Rosing henviser til, er dateret Lambeth Palace den 19. december 1810 og har følgende ordlyd:

»Så snart jeg modtog biskoppen af Zeelands brev videregav jeg indholdet af det til Mr. Perceval. Når jeg har modtaget hans svar, kan De være sikker på, at jeg straks vil videregive det til biskoppen«.

I et senere brev af 13. marts 1811 har pastor Rosing oplyst overfor Biskop Münter, at han har erindret Lambeth Palace om svar, men at han intet svar har fået, og i biskop Münters

arkiv i Landsarkivet i København findes ikke yderligere bilag⁷.

Bibliotekaren ved Lambeth Palace's bibliotek har i et brev af 31. maj 1985 oplyst, at den lille samling af papirer efter den daværende ærkebiskop af Canterbury, Charles Manners Sutton, synes ikke at omfatte korrespondance med biskoppen af Sjælland eller den danske præst 1809-11.

Den Mr. Perceval til hvem ærkebiskoppen skrev var den daværende engelske statsminister Spencer Perceval.

Om denne mand kan det oplyses, at han blev engelsk statsminister i 1809 og blev dræbt den 11. maj 1812 i Parlamentet af en John Billingham, der mente at have penge til gode hos staten. Han blev hængt den 18. maj 1812, selv om han ansås som sindssyg.

The British Library har oplyst, at de har gennemgået de dele af Percevals efterladte papirer, der beror der, og at der ikke findes noget spor af papirerne vedrørende præsten på Anholt og klagen til ærkebiskoppen i Canterbury. Heller ikke den del af Percevals efterladte papirer, der beror i en efterkommers besiddelse, indeholder, ifølge oplysning fra »The Royal Commission on Historical Manuscripts«, noget brev, der vedrører Anholtsagen.

Pastor Ulrik Frederik Rosing, der var præst ved den danske menighed i London fra 1801, blev den 29. april 1812 præst i Jyllinge og i 1822 præst i Horsens. Han blev koncistorialråd i 1829.

Endelig må det bemærkes, at pastor Joachim Vilhelm Bech aldrig genså Anholt. Han døde 1812 og en ny præst ved navn Niels Jensen kom først til Anholt i 1815, altså noget efter fredsslutningen.

Fra midten af 1810 til pastor Jensens ankomst i 1815 er formentlig ingen børn blevet døbt på Anholt. Flere af børnene har vel selv kunnet gå til dåben i kirken, noget af et særsyn i Danmark.

Det må anses som et resultat af denne lille undersøgelse, at der fra engelsk side intet blev foretaget i anledning af biskop Münters brev af 10. juli 1810, og at englænderne blot

fortsatte brugen af Anholts kirke og præstegård frem til freden i 1814.

Det tilføjes herved, at kong Frederik VI allerede den 5. oktober 1809 bifaldt en af generalmajor Tillequist afgivet indstilling om at generobre Anholt med ca. 400 mand, og at denne ekspedition, som fik et for den danske styrke yderst sørgeligt resultat, blev udsat til den 27. marts 1811. Tilbageerobringsforsøget er levende fremstillet i Hans Hjørts bog: Englænderne på Anholt 1809-14, Kbh. 1907.

Der findes imidlertid endnu en kilde til oplysningen om englændernes gøren og ladden på Anholt 1810-14, navnlig i Evald Tang Kristensens bog af 1891 om »Øen Anholt i sogn og sæd efter gamle folks meddelelser«.

I historie nr. 74 fortælles, at »præsten Jens Due er den eneste præst, som er begravet her... Han blev begravet i kirken, og Engleskmændene gravede siden en kjælder i hans grav, og så kastede de hans ben uden for kirkedøren og spillede hvips med dem. Så var der en gammel kone, som havde gået i skole hos Due (hun havde gået fra Mortens dag til påske og læst en forklaring og to salmer), hun gik til Engleskmændene og bad dem begrave præstens ben, hvilket de da også gjorde«.

Ifølge historie nr. 103 blev kirken »af Englænderne brugt til fangehus, der puttede man dem ind, der blev tagne til prismer her omkring, og de sad der indtil videre. Blandt disse fanger var der mange spottere. En vilde en dag holde en prædiken, men da han kom op på prædikestolen, blev han stum og måtte gå ned med skam.

En anden fandt, at han vilde sove på alteret om natten. Men han blev kastet ned tre gange, og den sidste gang så eftertrykkeligt, at han ikke prøvede på at gøre det mere«.

Endelig berettes i historie nr. 113:

»Da de engelske tog øen, rejste pastor Bech. Han vilde ikke blive hverken for »løn eller bøn«. De engelske bød ham høj løn for at blive, men han vilde ikke. Så var der ingen præst i 6 år, og da præsten Sadolin kom

Træstykker fra en spunsvæg i Anholt kirke. Nat. Mus. fot. 1954.

herover efter krigen at gifte og døbe, gik børnene selv til dåben.

I den af nuværende rigsarkivar Olaf Olsen den 22. august 1954 afgivne beretning om undersøgelse af kælderen anføres, at »de fund af træ, der gjortes i kirkegulvet, viste sig for størstedelen at stamme fra en spunsvæg«⁸.

Spunsvæggen bestod tildels af det for Anholt karakteristiske vragtømmer, men der var tillige anvendt nedbrudt kirkeinventar: mørkmaledede panelfyldinger, et stykke rigt profileret og dekoreret panelramme samt andre fragmenter af rammer med smalle, drejede træsejler, alt rimeligvis 1700-talsarbejde. På en af fyldingerne var svage rester af en nu næsten ulæselig oprindelig (kridt-?)påskrift. Kun et tal — vistnok 1810 — var nogenlunde læseligt...

En Anholt-tradition vil, at englænderne, da de efter okkupationen af øen i 1809 indrettede kirken til prison, gravede en forrådkælder i den. At det er denne kælder, der kom for dagen ved udgravningen, er ikke urimeligt at antage. Derfor taler dels nedgravningens interimistiske karakter, dels den lidet hensynsfulde anvendelse af inventar fra kirken i spunsvæggen...«

Olaf Olsen slutter beretningen med bemærkningen:

»...Skulle det ved konserveringen bekræftes, at den omtalte påskrift på et af stykkerne virkelig er årstallet 1810, er der i hvert fald ingen grund til at tvivle om, at vi her virkelig står over for »Engelskmændenes kælder«...

Denne konklusion forekommer mig kraftigt bestyrket, ikke blot ved de foran omtalte fortællinger i Evald Tang Kristensens bog fra 1891, men også og ikke mindst ved de norske fangers bevidnelse af 2. juni 1810 i Aarhus.

På Nationalmuseets ovenstående billede ses de træstykker, der blev fundet i spunsvæggen. Den eneste trøst for Frederik VI kunne alene være, at det af ham provokerende brev fra biskop Münter i hvert fald nåede frem til den engelske statsminister Spencer Perceval, men om hans reaktion kan intet oplyses.

Endelig ville det være rart, om man kunne have fået oplyst, om englænderne virkelig tilbød pastor Bech løn, og om han afslog tilbuddet. Også her kan man kun gætte.

HENVISNINGER:

1. Meddelelser fra Krigsarkiverne, bd. 4, 1889, s. 387.
- 2-3. LAS, Sjællands stifts bispearkiv, biskop Fr. Münters arkiv.
4. Meddelelser fra Krigsarkiverne, bd. 5, 1892, s. 173f. 5-7. som note 2.
8. Nationalmuseets antikvarisk topografiske arkiv.

Randers Lærredshalle 1825-1854

En foranstaltning til fremme af husflid

Af Lise Andersen

Randers Lærredshalle, der fungerede fra 1825 til 1854, er et lokalt eksempel på den krisebekæmpelse, som statsmagten satte ind med efter statsbankerotten i 1813. Hensigten var at styrke den tekstile husflid på landet. Man mente, at øget hjemmeproduktion både ville øge landboernes indtjening og gavne det, som vi ville kalde handelsbalancen. Flere gange tidligere havde man forsøgt at opmuntre til øget husflidsproduktion, men først efter misvækstårene 1821 og 1822 var bønderne motiverede for ideen.

Hallen i Randers har efterladt sig en række arkivalier, der ikke alene kaster lys over en glemt institutions virksomhed, men som også kan bruges til at berette om den tekstile husflid i Randers amt i bredere forstand. I den følgende redegørelse skal derfor fortælles om hallens historie og om oplandets vævere, der benyttede den.

Forberedelserne

Som det var naturligt i den enevældige stat, var en kongelig meddelelse det egentlige startskud til et så vigtigt offentligt initiativ som oprettelse af en lærredshalle. Det første vidnesbyrd om den fornyede interesse for

den tekstile husflid er da også Frederik d. 6.'s skrivelse af 24.2.1824 til General Toldkammer- og Kommerce-Kollegiet, datidens industriministerium, i det følgende forkortet til Kommercekollegiet: »Vi ville allernaadigst have Kollegiet paalagt at afgive allerunderdanigst Betænkning, om hvilke Foranstaltninger kunde være at træffe til især paa Landet i Danmark at fremme Huusfliden, og fornemmeligen den, der gaaer ud paa ordinaire Lærreders og Uldvareres Forfærdigelse«¹.

Kommercekollegiet overlod sagen til Det kongelige Fabriks Directorat, hvor fabriksdirektør M. C. Lehmann satte sin unge, energiske og talentfulde assessor Ole Jørgen Rawert på opgaven. Han havde udgivet flere publikationer om industrianlæg, som han havde besøgt på sine mange udenlandsrejser 1816-23². Rawert havde bl. a. været i Schlesien, Osnabrück, Irland og Sverige. Her havde han set og hørt om lærredshaller, der f.eks. i Osnabrück var blevet indrettede allerede i det 15. århundrede³. Disse haller — ikke mindst de preussiske og svenske — inspirerede Rawert til den betænkning, som hans foresatte M. Lehmann den 11. august 1824 anbefalede kongen.

Men hvad var så en halle? I dag er ordet gået af brug, og begrebet ukendt af de fleste. Sådan var det ikke i 1824. Skønt vi ikke før havde haft lærredshaller i Danmark, så var den i 1705 oprettede københavnske klædehalle et velkendt fænomen. Her skulle alt fabrikmæssigt fremstillet klæde kvalitetsbestemmes, godkendes og stemples. Stempelingen skulle borge for kvaliteten ved det videre salg af varen. Denne ved lov påbudte foranstaltning ophævedes i 1834 — dog kunne man stadig et par år frem lade halle, det var blot ikke længere et påbud.

Halling af lærreder blev aldrig et påbud — men et tilbud. Stempelingen havde til formål at lette afsætningen, skaffe rimelige priser for gode kvaliteter og gennem et præmieringsystem opmuntre til fremstilling af bedre handelsvarer. Det, der gør et stykke lærred til en god handelsvare, er ensartethed. Lærredet skulle have ganske bestemte mål, være jævnt vævet med samme antal islæt som trendtråde pr. tomme og blev inddelt i klasser efter antallet af disse tråde.

Rawert foreslog i sin betænkning, at der til en start blev oprettet to haller. Som prøvedistrikter foreslog han den nordlige del af Fyn samt Randers amt. På Nord-Fyn, især i området kaldet Sletten, var høravlen og lærredsvævningen veludviklet, men handelsmulighederne dårlige. Hvad der manglede på Fyn, var så meget bedre i Randers amt, hvor købmændene handlede meget med danske lærreder. Rawerts begrundelse for at vælge to så forskellige områder var, at »om ikke Forsøget lykkes i det ene, er det derfor ikke sagt, at det ikke lykkes i det andet«⁴.

På grundlag af indstillingen resolverede kongen 30. oktober 1824, at de to haller kunne oprettes. Der blev derefter udarbejdet forslag til halleinstruks, der en måned senere blev sendt til Odense og Randers amter med opfordring til at stille forslag om hallernes placering. Kollegiet havde hele tiden opereret med tanken om at placere hallerne på landet, og i Odense amt valgtes da også landsbyen Lumbye. Fra Randers skrev derimod amtmand Chr. Ludvig Ste-mann: »...jeg anser det for vigtigt (!) at

Hallen holdes i Randers Kiøbstad, hvor Bønderne i særdeleshed om Foraaret falbyde meget hiemmegjort Lærred, samt at Hallen holdes om Løwerdagen der er Torvedag, og paa hvilken en Mængde Landmænd søger hertil endog fra længere bortliggende Egne, for at sælge deres Vare og Industri Productioner«. Stemanns forslag blev accepteret og sammen med bekræftelsen fulgte den endelige halleinstruks, en kasse stempler og en kasse med trykfarve. Hallens udstyr omfattede endvidere en alenstok, et egetræsbord, en protokol og en »kikkert«, d.v.s. en trådtæller⁵. Så var alt klart, og i Randers Amtsavis 14.6.1825 bekendtgjordes så hallens oprettelse.

Halleimestrene

Til at forestå hallen blev der udpeget to halleimestre. Ansættelsen skete efter amtmandens indstilling, men dennes detailkendskab har næppe været det bedste. I hvert fald oplyser halleprotokollens første opslag, at den ene halleimester var væveren Hans Mortensen og ikke, som avisbekendtgørelsen fra 14. juni meddelte, dennes far Morten Hansen.

Hans Mortensen (1789-1861) stammede fra Fjellerup. Sammen med faderen var han som barn flyttet til Randers. Siden konfirmationen havde han været væver hos sin far kun afbrudt af militærtjeneste 1812-13. Ved faderens død i 1826 etablerede Hans Mortensen sig som selvstændig i Kristrup.

Den anden halleimester blev Jens Peter Olsen (1798-1858). Han var født i Randers og var også udlært hos den tidligere omtalte væver Morten Hansen. J. P. Olsen etablerede sig som selvstændig i en alder af kun 22 år, så det var en kun 27 år gammel, relativ nyetableret væver, der var blevet udpeget til halleimester.

Hallens start

Bekendtgørelsen i Amtsavisen 14.6.1825 meddelte, at hallen åbnede 16.7. s.å. på J. P. Olsens bopæl. Umiddelbart før åbningen

AVERTISSEMENTS.

Bekjendtgørelse.

Den Omstændighed, at de Lærreder, der forfærdiges af Landalmuen i Randers Amt, ere saa høist forskellige i Længde, Brede og Fjinhed, har været den væsentligste Hindring for at de kunde betragtes som gode Handelsvarer, og som Folge heraf har deres Afsetning for det meste indskrænket sig til hvad der forbruges i den Egn, hvor de virkes.

For saavidt muligt at hæve denne Ufuldkommenhed, og ved at forskaaffe de indenlandske Lærreder en mere udvidet Afsetning, at fremme den indenlandske Lærrederoavning, har det behaget H. S. Majestæt Kongen allernaadigst at bifalde, at der indtil videre for Randers Amt udsættes Præmier for de vægede Lærreder, som ere 25, 50 eller 75 Alen lange, og blegebe 4½, 5, 5½ og 6 Dvarteer brede, med Tilleg af 2 Tommer, for de ublegebe; at disse Lærreder inddeles i 4 Klasser, 1ste Klasse med 36 til 45 Traade pr. Tomme i Renning; 2den Klasse med 46 til 55 Traade; 3die Klasse med 56 til 65 Traade; 4de Klasse med det terover værende Antal Traade pr. Tomme i Renning; at Præmien for 1ste Klasse er bestemt til 1½ p. pr. Alen, for 2den Klasse til 2 p., for 3die Klasse til 2½ p., og for 4de Klasse til 2½ p. pr. Alen.

Som Folge heraf, er der, for at bedømme hvorvidt Lærrederne ere kvalificerede til nogen af de ovennævnte Præmier, i Randers Kjøbstad hos Bævermester Jens Peder Dilsen, boende paa Bøstergade No. 378, oprettet en Halle, hvor Lærrederne, uden nogen Udgift for dem, der lade halle, undersøges af Hallemeisterne Jens Peder Dilsen og Mor-

ten Hansen, og stemples paa begge Ender, saakreft Lærrebet har de dertil udfordrende Egenstaber, og hvor de derfor tilkommende Præmier udbetales.

Stemplerne ere: No. 1, No. 2, No. 3, No. 4, som betegne til hvilken Klasse Lærrebet hører; 25, 50, 75 det vise Lærrebet's Længde; $\frac{4\frac{1}{2}}{4} \frac{5}{4} \frac{5\frac{1}{2}}{4} \frac{6}{4}$, der tilkjendegiver

Breden og R. A. T., Randers Amt, hvor Lærrebet er hallet. Af Stemplerne sættes først Nummerets, dernæst Længdens, Bredens og tilsidst Amtets. Til Control med Hallen, afklippes af denne 2 Tommer af Lærrebet's Længde, for siden at indsendes til det kongelige General- og Soldkammer og Commerce-Collegium, hvorfor Lærrederne, foruden den foranstørte Længde, endnu maa have et Tilleg af 2 Tommer.

Hallen er bleven gjort ansvarlig for Stemplerne's Rigtighed, hvorfor Enhver, der har kjøbt af Hallen stemplet Lærrebet, og ikke finder dette overeensstemmende med Hallemarket, har Ret til ved Randers Kjøbstads Politieret at søge Skadeserstatning af Hallen.

Denne Lærredeballe aabnes paa ovennævnte Sted, Løvedagen den 10de Juli d. A. om Formiddagen Kl. 8, og er indtil videre aaben hver Løvedag fra Kl. 8 om Morgenen til Kl. 1 Eftermiddag.

De, som kalbyde hallet Lærrebet, maa sammenlægge det saaledes, at begge de stemplede Ender kunne sees.

Randers Amtshaus, d. 10de Juni 1825. S t e m a n n.

Hallens åbning 16.7.1825 blev bekendtgjort i Randers Amtsavis ved annonce 14.6.1825.

besluttedes det imidlertid at flytte hallen til Randers Rådhus⁶.

Det blev altså Hans Mortensen og Jens Peter Olsen, der kom til at starte hallingen. Hvad de to Randers-vævere sandsynligvis ikke vidste var, at ingen være i Odense amt havde turdet påtage sig jobbet, med det resultat at kollegiet havde måttet sige »ja tak« til et tilbud fra provst Lütcken i Lumbye. Han skulle mod betaling bestyre hallen, som han ville drive ved hjælp af to »duelige vævere og Lundby Skrædere, som han vil give en passende Dagløn, da de ere frygtsomme for at binde sig til noget Arbeide, de ikke kiender«. Lütcken blev antaget for ét år — i håb om, at man siden kunne finde et par vævere som halle Mestre. Lütckens forlangende var nemlig langt større end Randers-vævernes, der til gengæld var så ringe, at de allerede i august-september samme år bad

om lønforhøjelse, hvad de fik. Lønnen var derefter 5 rbd. månedlig til deling mellem dem begge⁷.

Den instruks, halle Mestre skulle arbeide efter, indeholdt 13 punkter, der kort skal resumeres: Lærrederens kvalitet skal kontrolleres; hallen skal afholdes om dagen (i dagslys) og hvis der undtagelsesvis halles ved lys, skal det noteres i protokollen; halle Mestre må ikke tage imod hjælp ved hallingen af andre vævere eller den, der bringer lærrebet; lærrebet må ikke strammes over målet for at vinde i længde; der skal halles på hallebord og altså ikke frit i luften med løs alenstok; hallingen skal begynde ved stoffets bedste ende, således at hvis der er overskydende længde klippes det dårligste fra; på hver ende af stykket stemples klasse nr. (svarende til finheden), stykkets længde og bredde og til sidst amtets stempel (i

Kategori No.	Anmeldelse	Tøjernes Længde				Længden		Præmier	
		No. 1	No. 2	No. 3	No. 4	Længde	Bredder	Præmie	Præmie
1 ²	Møller Christen Sørensen fra Kastbjerg Mølle		No. 2			25	4 1/2	2 1/2	2 2
2	Ditto	No. 1				25	Ditto	1 1/2	2 1/2
3	Quartermaster Ved. Holger Jensen Vebstrup			No. 3		50	Ditto	2 1/2	1 1/2
4	Quartermaster Sørensen fra Kastbjerg Mølle		No. 2			25	Ditto	2 1/2	2 2
5	Quartermaster Søren Rasmussen fra Kæved i Odum Vig	No. 1				25	4 1/2	1 1/2	1 1/2

Udsnit af protokollen fra den første halledag. Den første bruger af hallen var den velhavende møller Chr. Jonsen Sørensen i Kastbjerg. Udover den kendte gamle vandmølle ejede han en gård i Udbyover. (Halleprotokol, Landsarkivet).

Randers et R.At.); en fraklippet prøve stemples ligesådan og indsendes sammen med udskrift af protokollen for kontrol. Sættes falsk stempel, straffes den skyldige »som for falsk, og skal desforuden erstatte Vedkommende Skaden«.

I halleinstruksens pkt. 4 er en herlig udførlig beskrivelse af arbejdsgangen ved halling. Den lyder: »Naar Lærred skal halles, sættes Hallebordet ved Vinduerne eller paa et lyst Sted i Værelset. Hallemeisteren stiller sig ved den ene Bordende, hvor Maalet er afsat; Medhjælperen ved den modsatte Ende. — Lærredets ene Ende lægges lige med Maalet paa Bordenden og Eggen langs med den Bordside hvor Maalet er. Med rødt Kridt bemærkes paa Lærredet det Sted, som berører den Bordende han staar ved, hvorpaa Hallemeisteren trækker Stykket til sig, lægger Kridtmærket paa Kanten af hans Bordende, da Medhjælperen derpaa igjen betegner med Kridt den Deel af Lærredet, som berører Kanten af den Ende af Bordet han

staar ved, og saa fremdeles til hele Stykket er maalt. Med Kikkerten tælles Traadenes Antal. Den er 1/2 Tomme i Firkant og kan sættes paa hvilket somhelst Sted af Lærredet -«⁸.

Det var altså ikke p.g.a. mangelfuld instruktion, at hallingen de første år blev så lemfældig, at det ofte førte til klager! Men brugerne af hallen var nu heller ikke helt redelige. Da Stemann i marts 1826 skulle afgive beretning, tilføjede han til sidst, at han havde erfaret, at ejere af lærreder på 75 alen først lod hele stykket halle, derpå klippede de 25 alen af, så stemplerne faldt fra og hallede de resterende 50 alen én gang til. Succesen kunne gentages med 25 alen, og man havde så reddet sig tre præmier i stedet for én! Kollegiet reagerede prompte — for eftertiden skulle stemples for hver 25 alen. Beslutningen var nok lidt overilet, og da stemplerne ikke pyntede på lærredet og ikke lod sig vaske af, fandt man på en anden kontrol: Trendenderne med knuderne fra vævens opsætning skulle hænge ved det hal-

ledygtige lærred. Ved hallingen blev de klippet fra og indsendt som kontrol.

I omtalte brev til kollegiet beklager Stemmann, at der ikke var gjort noget for at lette afsætningen af lærredet. Handelen foregik nemlig ved, at nogle få handlende opkøbte lærredet for en meget lav pris og sendte det til København, hvor det solgtes med fortjeneste. Stemmann foreslog, at etaterne skulle kunne aftage hallet lærred til fast pris, hvilket ville opmuntre producenterne. Af det bevarede materiale kan ikke ses, om forslaget straks blev fulgt op. Tilsyneladende skete det først i 1836⁹. I 1820'erne opkøbte etaterne ganske vist hallet lærred — men gennem købmændene, og den form for handel var *ikke* et resultat af hallens oprettelse. Allerede Eric Pontoppidan skrev i 1768 om lærredshandel i Randers, at »Med Lerreder og andet hiemgiort-Tøig drives og en god Handel, da den flittige Bonde-Kone om Foraaret kommer med store Stykker Lerreder paa 50 til 60 Alne, som hun, hendes Børn og Piger have forfærdiget om Vinteren, foruden blaat og hvidt Forklæde-Tøig, hvilket Kiøbmanden opkøber og udskiber til at selge i Kiøbenhavn og paa andre Steder, og haver derpaa god Fordeel«¹⁰. Det var denne etablerede handel, Rawert havde sat sin lid til. Da den var monopoliseret af nogle få købmænd, var producentens fortjeneste dog for usikker til at tilskynde til større produktion.

Da hallen havde fungeret ét år, måtte Stemmann igen aflægge rapport. Hans indtryk var positivt, skønt stemplerne endnu ikke havde vundet så megen tiltro, at den første køber kunne påregne sig bedre afsætning end for uhallen lærred. Imidlertid havde præmierne bidraget til, at lærrederne var blevet mere »fabrikmæssige« (d.v.s. ensartede), samt til en forøget hørproduktion.

På grundlag af indberetninger fra de lokale embedsmænd skulle Rawert rapportere videre til kongen. Rawerts rapport indeholdt tre væsentlige forslag, som alle blev bifaldet af kongen: 1) Efter forslag fra provst Lütcken skal blegede lærreder stemples med et † 2) Stemplingen for hver 25 alen skal ophøre og kontrollen ske ved de afklippede trendender

(allerede omtalt) 3) Efter forslag fra amtmand Stemmann skal gode væveritter gøres tilgængelige for landalmuen¹¹.

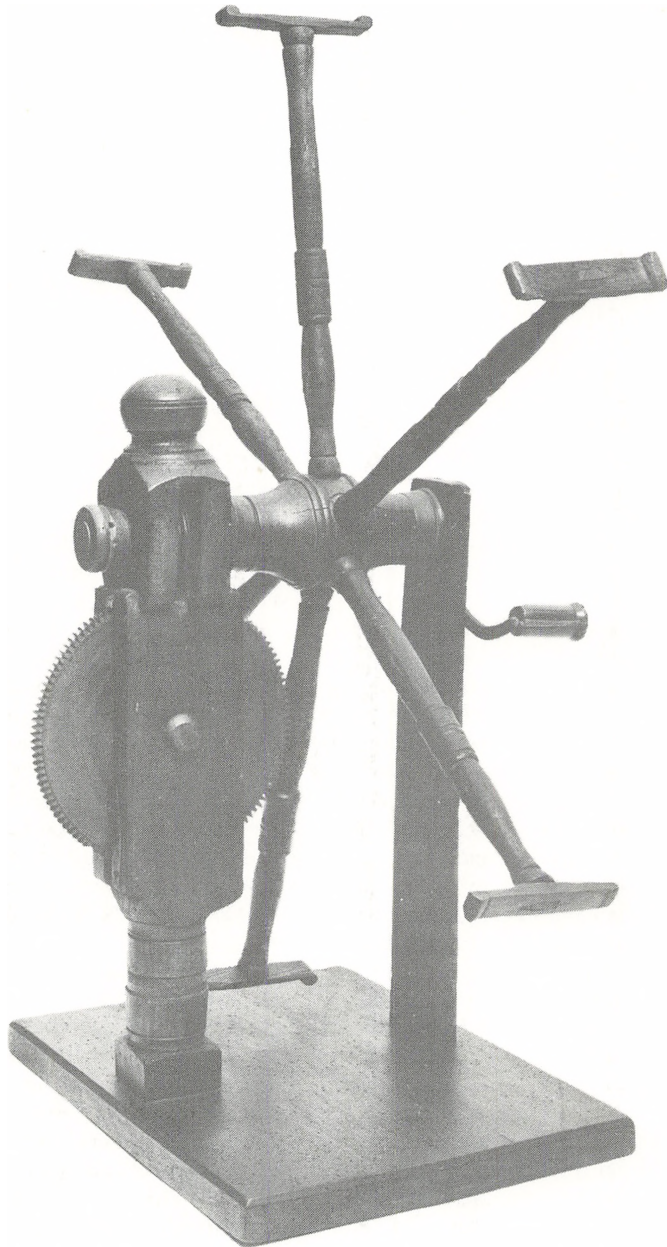
Hr. Rittemester Hansen

Den største hindring for fremstilling af fabrikmæssigt vævet lærred var værktøjets beskaffenhed. Først og fremmest var det de hjemmefremstillede ritter — også kaldet »rør«, der var af dårlig kvalitet. Ritterne er små bambus- eller træblade, der fæstnes i en træramme med jævn afstand. I væven føres de langsgående trendråde — ofte kaldet »renningen« — mellem ritterne. Hvis ritter mangler eller sidder ujævnt fordelte, vil lærredet blive ujævnt. Imidlertid havde en dugmager i København A. C. Hansen, Borgergaden nr. 169 opfundet en maskine, hvorpå han kunne fremstille meget nøjagtige væveritter. Disse fine redskaber var dog for dyre for almindelige bønder. Kongen gav derfor 6. dec. 1826 sit samtykke til, at der for Industrifondens midler måtte indkøbes et parti væveritter af Hansens fabrikat. Disse skulle videreformidles til almuen for halv pris. Forhandlingen skulle forestås af halle-mestrene, der måtte sikre sig, at kun landalmuens vævere fik gavn af ordningen.

Der er ingen tvivl om, at A. C. Hansen havde fundet — om ikke de vises sten — så ihvert fald en givtig forretning, hvad der ses af hans store korrespondance med Kommercekollegiet. Som forretningen voksede, begyndte han at kalde sig »Rittemester« — Frederik d. 6's titelglade land havde dermed fået en helt ny profession. Hansen fik ikke megen konkurrence. I Randers udlovede Amtshusholdnings Selskabet flere gange præmier for ritter af høj kvalitet, men først i 1844 uddeltes en enkelt pris.

Langt bedre stod det til med den lokale fremstilling af talhasper (også kaldet »knækhasper«). Til et stykke lærred, der skal have en bestemt længde, bredde og trådantal pr. tomme, fordres en forud afmålt mængde garn. Denne afmåling skete ved hjælp af talhaspen, der er 84 tommer i omkreds, og som går 120 gange rundt for at danne et

Talhaspe fra Hvidding, Vorning sogn fra beg. af 1800 årene (KHM 4594). Fot. Kirsten Nijkamp.

»fed«, hvad der mekanisk tilkendegives ved et »knæk«, når en metalfjeder slår imod en trætap på bagsiden af tandhjulet. Et sådant kvantum garn sammenbindes, og haspnin-gen fortsættes. 12 fed danner en »streng«. Hos hallelestrene kunne man få en trykt folder med en tabel, der angav hvor mange fed, der skulle bruges til en bestemt mængde lærred af given kvalitet. Folderen indeholdt endvidere en anvisning på, hvordan halle-dygtigt lærred fremstilledes.

Perioden 1828-1835

Ifølge amtmandens indberetninger til kolle-giet steg tilliden til hallens stempel. Virk-somheden var dog ikke uden problemer, for tilsyneladende skete det ret ofte for Morten-sen og Olsen, at katten rendte med målet!

I august 1828 fór købmand Isaachsen, Randers i blækhuset og beklagede sin nød til Kommercekollegiet. Han havde opkøbt fle-re tusind alen lærred hallet i Randers og videresolgt det til landmilitær-etaten. Her blev lærredet målt på en målemaskine, der godtgjorde, at han var blevet grundigt snydt. Det foreslås, at der indkøbes en tilsva-rende målemaskine til hallen i Randers. Kommerceråd og mekanikus Marstrand op-lyser, at maskinen vil koste 50 rbd. Det overlades Rawert at tage stilling til sagen. Bortset fra en reprimande til Randers amt skete der tilsyneladende ikke noget, for et halvt år senere var det galt igen, og kollegiet måtte anmode amtet om »paa det alvorligste at tilholde Vedkommende til Opfyldelsen af de dem paaliggende Pligter, med Betyden-de, at de ved paany at forse sig, uden Skaan-sel ville blive dragne til Ansvar«¹².

Det har nok ikke været sjovt at være Mor-tensen og Olsen i den følgende tid, og værre skulle det blive! Den 26. februar 1831 skriver kollegiet til Randers amt, om det nu også virkelig kan passe med det enorme kvantum lærred, der halles? Kollegiet formoder, at der er snyd med i spillet og truer med at flytte hallen til et andet amt. Det fik amtmand W. Lorentz, der i 1827 havde overtaget Ste-manns embede, til at sende et vredt svar,

hvor han bedyrer hallelestrenes uskyld, og at roderiet med regnskaberne ingenlunde kan lægges hallen til last, men kun skyldes, at han selv havde overset en anvisning på 100 rbd! Tvært imod alle beskyldninger mente han »med Grund at kunde antage og med Føye at kunde paastaa at den i Randers værende Lærredshalle vedbliver kraftigen at virke til Fremme af det ved samme intende-rede Maal, ja at dette endog i Henseende til Fabrikatets Qvalitet som Qvantitet, har op-naaed i langt højere Grad end ved nogen af de 2de andre i Danmark værende Haller« (den sidsttilkomne var Vejle Halle, der op-rettedes i 1829). Amtmanden så ingen grund til at flytte hallen »ihvorvel jeg derved ville vinde Fritagelse for den Uleylighed, som den idelige Udstedning til og Afregning med Hallelestrene uomgængeligen maa medføre, og for det Pengetab som heraf saa letteligen kan resultere, naar andre og vigtigere Forretninger nu og da maatte hindre mig i, aldeles nøyagtigen at opgjøre denne Mellemlægning«¹³.

År for år steg mængden af hallet lærred. Kvaliteten steg også, men det var dog stadig de grovere lærreder, der produceredes mest af. Det hang sammen med, at opkøbere fra fabrikken i Kjøng¹⁴ hvert år opkøbte det finest spundne garn. Vinteren 1833-34 var Kjøng fabrikkens lagre i København så store, at der på Randers-egnen kun opkøbtes for 3000 rbd. hørgarn til en pris af 2 sk. pr. fed til spindersken og 1/8 eller 1/12 sk. til opkøberen¹⁵. Da spinderskernes antal var stigende, gav det unægtelig problemer. Vel havde et par private opkøbere aftaget for 3 og 4000 rbd., men det var bestillingsarbej-de, hvor to københavnske linnedsfabrikkan-ter overlod heglet hør til spindersker, der så betaltes for arbejdet. Det store overskud af hørgarn måtte derfor i 1834 væbes til lærred, hvad der trykkede prisen på ubleget lærred betydeligt. Af halleregnskaberne ses, at der i 1834 halledes 17.575 alen *mere* end i 1833 — det var en stigning på 83 %.

Indtil 1835 sendtes hver måned en afskrift af halleprotokollen til Kommercekollegiet, hvoraf det fremgik, hvem der fik hallet hvad

og hvormeget. Som den eneste skrivekyndige var det Jens Peter Olsen, der førte protokollen, og som via amtet hver måned indsendte afskrifterne. I 1835 blev praksis ændret. Lærredernes klasseinddeling blev omordnet, og det blev bestemt, at alle længer skulle kunne halles. I stedet for protokolafskrifterne blev der fremstillet blanketter, som hallelestrene skulle udfylde.

Rygter og retssag

1. april 1837 fik de to hallelestre en medhjælp, der fik titel af interimistisk halleestistent. Rasmus Frandsen (1796-1865) var i modsætning til hallelestrene udpræget landhåndværker. Ved ansættelsen boede han i Hastrup i Spentrup sogn. Ligesom Hans Mortensen var han ikke i stand til at skrive så meget som sit navn, så Jens Peter Olsen var stadig alene om protokolføringen.

Samtidig med Rasmus Frandsens ansættelse begyndte der at versere rygter om, at alt ikke var, som det burde være ved Randers Lærredshalle. Rygterne resulterede i, at der 9. november 1839 blev nedsat en politiret, hvor en skrivelse fra amtet (anmeldelsen) vedlagt udtalelser fra krigsråd Wesenberg, justitsråd Reiersen og landsråd Claudi — alle i egenskab af herredsfogeder — forelagdes. Det var Kommercekollegiet, der på baggrund af en henvendelse fra amtmanden, havde krævet, at de tre hallelestre skulle drages til ansvar for deres handlinger. Kollegiet forlangte iøvrigt, at de tre straks blev afskediget.

På dette første retsmøde fremstod først Jens Peter Olsen, dernæst Rasmus Frandsen og sidst Hans Mortensen. Mødet fulgtes op af en lang række forhør — dels af hallelestrene, deres svende og læredrenge og dels af brugerne af hallen¹⁶.

Hallelestrene anklagedes på tre punkter: 1) De har hallet for købstadens folk; 2) De har indført urigtige oplysninger i protokollen; 3) De har vævet kontrol-prøvestrimler, som de har ladet halle, uden at der nogensinde har eksisteret et tilsvarende stykke lærred. Strimlerne skulle have indbragt dem præ-

mier, som de selv havde modtaget i andres navne.

Med hensyn til den første anklage, så var hallen oprettet for at opmuntre husfliden blandt landalmuen. Købstadens indbyggere havde derfor ikke ret til at benytte den. I betragtning af at laugshåndværkerne jo i forvejen formodedes at leve op til kvalitetskrav stillet af laugene, var regelen forståelig; men de af byens daglejere, der tilbragte en del af deres tid bag væven, forekom bestemmelsen måske urimelig.

Hallelestrene vedgik, at uretsmæssig halling og præmieuddeling kunne være sket, ved at byens folk havde fået bønder til — mod betaling — at bringe lærred til hallen for sig. Jens Peter Olsen forklarede, at han havde modtaget lærreder »fra enhver bondeklædt Person« uden at kræve dokumentation for vedkommendes identitet og opholdssted. I 1830'erne var det åbenbart stadig muligt at aflæse en mands stand af hans klædedragt. Mere sikkert var kriteriet dog ikke, end at Rasmus Frandsen undskyldte sig med, at han, der ikke var fra Randers, ikke var så bekendt med byens folk og derfor måtte tage dem, der henvendte sig, på ordet, hvad angik opholdssted. Alle hallelestrene erklærede dog samstemmende, at i de tilfælde, hvor de genkendte en randrusianer, blev denne afvist. De afviste var dels købmænd, der handlede med lærred, dels daglejere, mens de professionelle væveres uskyld aldrig droges i tvivl. Den eneste afviste, som de tre kunne erindre sig navnet på, var købmand Søren Bierring, der fremstilledes i retten ved et forhør 13. februar 1840. Købmanden forklarede, at han af rygten havde hørt, at han uden videre kunne få alle de lærreder, han opkøbte af bønder, hallede. Han var, som hallelestrene havde forklaret, blevet afvist, fordi han ikke havde de bønder med, der havde vævet.

Rent faktisk stod der intet i instruksenen om, at folks identitet skulle kontrolleres, så det var svært at holde hallelestrene fast på anklagen.

Det andet punkt var straks mere speget. Det var beviseligt, at der i protokollen var

navne på ikke-eksisterende personer. Jens Peter Olsen undskyldte sig med, at de bønder, der bragte lærreder for »ulovlige personer«, har givet sig falske navne; men da Jens Jensen Vad af Alstrup aflagde ed på, at han 8. juni 1839 lod 50 alen lærred halle og fik 1 rbd. i præmie, og dommeren derefter foreholdt hallemestrene, at dette ikke var indført i protokollen, hvor der derimod optrådte en Jens Hvam af Alstrup med 75 alen og 1 rbd. 54 sk. i præmie, og at der ingen person fandtes i Alstrup med det navn — ja, så havde ikke engang Jens Peter Olsen længe nogen forklaring.

Derefter fremstod Jens Kjeldsen af Krage-lund og aflagde ed på, at han sommeren 1839 lod halle 25 alen, som gav ham en præmie på 3 mark 8 sk. Dommeren foreholdte de tiltalte, at i protokollen er Jens Kjeldsen noteret med 75 alen og en præmie på 1 rbd. 72 sk. Niels Bødker af Terp, Anders Rasmussen af Nebstrups fader, Niels Christensen af Vinstrup og Jens Poulsen af Dalbyover aflagde ed på lignende forhold. Hallemestrene forsvarede sig lidt spagfærdigt med, at der altid var så mange bønder, der ville have hallet på én gang, at de i forvirringen må have byttet om på nogle tal.

Byfoged Georg Albrecht Koefoeds retsreferater lader ane, at Jens Peter Olsen er dén, der talte bedst (og mest) for sig — ja, han holdt sig end ikke tilbage for uopfordret at nævne, at det var Hans Mortensen, der havde nøglen i forvaring til bordet på rådstuen, hvor stempler, prøver m.v. blev gemt, og at de verserende rygter var møntede på Rasmus Frandsen. Jens Peter Olsens lidt aggressive form kan nok — uden for megen psykologiseren — forklares ved, at han som den eneste skrivekyndige under alle omstændigheder ville komme i fedtefadet, hvis bedrageri kunne påvises.

Den tredje beskyldning kan nok forekomme eftertiden lidt komisk, men går i al sin enkelhed ud på, at hallemestrene skulle have vævet korte strimler af lærred, der klippedes ned af væven med de vedhængende trendender og knuder, hvorefter stimpling og udbetaling af præmie skulle have fundet

sted, uden at der nogensinde havde eksisteret et reelt stykke lærred. Samtlige de lærredreng og svende, der havde arbejdet for de tre hallemestre — 14 i tallet — afhørtes og blev bedt svare på, om de selv havde vævet strimler eller havde set noget sådant hos deres mester. Væverdrengen Søren Wendt kunne fortælle, at han hos sin tidligere mester Hans Mortensen havde set et stykke lærred på vel $4\frac{1}{2}$ alens længde ligge i haven som til blegning. Hans Mortensen forsikrede om, at stykket var fraklippet et stykke lærred, der tilhørte ham selv og absolut ikke var blevet brugt til noget ulovligt. Niels Andersen Lystrup og Poul Nielsen, der begge havde arbejdet som svende for J. P. Olsen samt Chresten Dahl, der var udlært hos Mortensen, havde aldrig set strimler blive vævet, men de havde da godt nok hørt rygter om, at noget sådant var sket — hjemmel for rygten havde de dog ikke. Flere af Olsens drenge og svende vedgik, at det havde hændt sig, at et kort stykke lærred var klippet af væven, men det var kun, når kunden ikke var tilfreds med produktet i væven. Prøven klippedes så ned, og væven blev rittet om. Ingen af dem kunne forestille sig, at disse stumper kunne bruges til noget ulovligt. Knud Nielsen, der efter 6 års læretid hos Jens Peter Olsen var blevet svend den foregående St. Hans, forklarede, at det var ham ubekendt, at sådanne prøver var blevet brugt til andet end garnering på børnekjoler og foring af bukseseler.

I samme sag afhørtes to politibetjente Ørum og Steinmetz, som erklærede, at de vel som løst rygte havde hørt omtale af, at der urigtigen tilkendtes præmier ved hallen, men på hvad måde det foregik eller noget bestemt, som kunne lede til sagens opklaring, vidste de ikke. Trods »anvendt umage« havde de ikke fundet bevis for nogen uorden.

Rygtet var altså udbredt, uden der dog kunne skaffes beviser. Men hvordan var et så hårdnakket rygte opstået? Ja, en del vidner kunne føre rygtet tilbage til drengen Jens Christensen. Han var et søskendebarns søn til Rasmus Frandsen, og havde en kort tid lært vævning hos sin slægtning. Noget kær-

ligt forhold har der ikke været mellem de to. Rasmus Frandsen kalder Jens Christensen »en slet person, der altid har faret med usandhed«. Jens Christensen havde beskyldt Rasmus Frandsen for at have skåret strimler af andre væveres lærred. Disse skulle han have taget med til Randers for at stemple dem og hæve præmie. Denne beskyldning kom også pastor St. St. Blicher i Spentrup for øre, og han henvendte sig derfor 29. aug. 1839 til amtet¹⁷.

Om drengen havde sat rygget i omløb som tak for lidt for hård tugtelse ved væven, kan man ikke vide, men at han ikke var stolt ved situationen, han var blevet skyld i, er der ingen tvivl om. Da han indkaldtes til forhør, var han over alle bjerge. Man søgte i Nørhald, Galten og Støvring herreder — uden resultat. Rømningsmanden blev sporet til Nørlundgård ved Hobro. Da afstanden dertil er over 3 mil, kunne han ikke indkaldes til afhøring i Randers. Jens Christensen afhørtes derfor af Aars og Slette Herreders og Løgstør Birks politi. Rasmus Frandsen benægtede alle anklager — dog måtte han vedgå, at han havde haft sønnen Jørgen og omtalte Jens Christensen til at hjælpe sig ved hallingen, hvad der ikke var tilladt iflg. halleinstruksens pkt. 5.

De mange forhør førte ikke til andet, end at der blev luftet en masse rygter. Hallelestrene ville kun indrømme, at de uden egen vilje kunne have hallet for byfolk og måske også i skyndingen have fået to hallinger blandet sammen i protokollen, men nogen personlig gevinst nægtede de at have fået.

Sagen havde nu kørt i godt et halvt år, uden at man var kommet ud af stedet, og 12. maj 1840 skrev Koefoed til amtet og foreslog, at sagen måtte bortfalde eller på anden måde blive afgjort.

Kommercekollegiet krævede, at sagen gik sin gang, og 6. juni 1840 faldt dommen. De tre vævere frikendtes af mangel på bevis, men skulle dog udrede sagens omkostninger¹⁸.

Nu er frifindelse p.g.a. manglende bevis jo aldrig den rareste måde at komme ud af en retssag på, og der er da heller ingen tvivl

om, at snakken har gået, og gamle talemåder om røg og ild er blevet brugt. Amtmanden var så overbevist om deres skyld, at da han sendte dommen til Kommercekollegiet, skrev han i følgebrevet: »Uagtet man maa finde sig moralsk overbevist om at juridisk Misligheder er begaaede har dog intet Bevis kunnet tilveiebringes . . .«. Kommercekollegiet opgav at appellere dommen¹⁹.

Efter »udrensningen«

Olsen, Mortensen og Frandsen var blevet afskedigede ved sagens begyndelse, og i deres sted ansattes to nye hallelestre: Poul Nielsen, Randers og Chresten Dahl, Kristrup. Poul Nielsen havde været svend hos Jens Peter Olsen, indtil han etablerede sig i 1833, og Chresten Dahl var udlært hos Hans Mortensen. Begge havde derfor vidnet i sagen mod deres forgængere i embedet.

Samtidig med Nielsens og Dahls ansættelse havde amtmanden overdraget »det fornødne Overtilsyn med Hallen til Bomuldsfabrikant Levy«, om hvem amtmanden skrev, at han »er alm. erkjendt som en særdeles solid og sagkyndig Mand, og som af Interesse for den gode Sag har lovet indtil videre uden Godtgjørelse at udføre dette Hverv«. Levy skulle bl.a. stå for udbetalingen af præmier.

Leopold Eisman Levy var født i Fürth i Bayern og var én af de tyske jøder, der kom til Randers i forrige århundrede. I 1830 startede han — 28 år gammel — væverværksted i byen. Hans store virksomhed havde på et tidspunkt 16 svende og eget farveri i tilknytning til bomuldsværeriet. Randers Amt skrev 8. april 1840 til Kommercekollegiet og foreslog, at Levy måtte blive aflønnet, fordi han deltog i hallingen og iøvrigt sørgede for god ro og orden. Kollegiet gik med til, at han fik 5 rbd. om måneden. Det svarede til 45 rbd. årligt, fordi det siden nov. 1839 havde været bestemt, at hallen skulle være lukket i nov., dec. og januar. Levys løn svarede således til, hvad de to hallelestre tilsammen oppebar!

4.	5.	6.	7.	8.	9.
30	"	"	"	"	30. 4. 11.
30	"	"	"	"	30. 4. 11.
<i>Rawert</i>				100.	1. 9. 6.
<i>Leopold Levy</i>					
27.	"	"	"	"	27. " " "
"	"	31.	"	"	27. " 3. 14.
"	27.	"	"	"	27. " 2. 1.
26.	"	"	"	"	26. " " "
<i>Bundt.</i>					
<i>100</i>				100.	1. 9. 6.

Toldinspektør O. J. Rawert, hallens ophavsmand, besøgte Randers i august 1844. Han overværede ballingen d. 10. 8. og satte sin underskrift i protokollen sammen med opsynsmanden L. Levy og de to halle mestre.

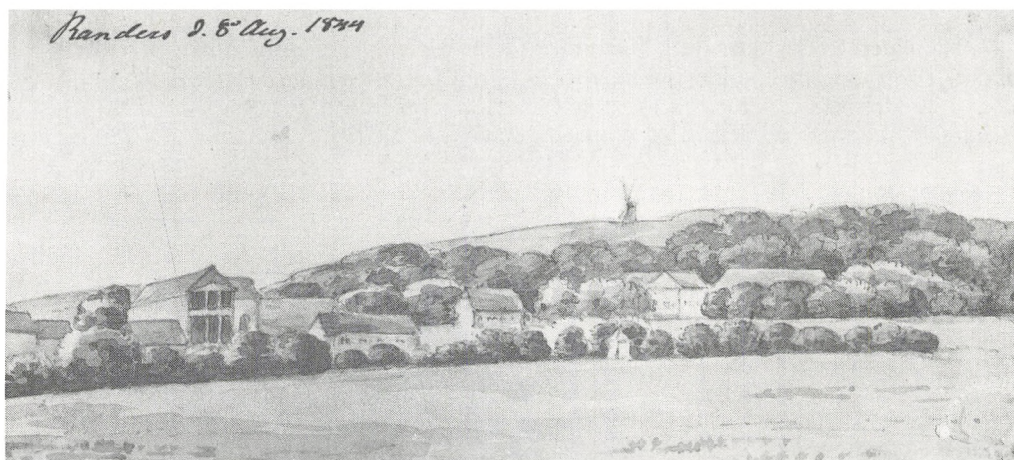
Hallen fik egen skriver 25. april 1840. Frem til lukningen i 1854 skete der alene den udskiftning af bemanningen, at væveren H. Nicolaisen efterfulgte Poul Nielsen efter dennes død i 1841. Efter at Levy var tiltrådt, kom der ro omkring hallen. Det kan bl. a. ses af, at der i amtsarkivet de følgende år ikke indgik anden korrespondance vedr. hallen end protokoludskrifter og lønkvitteringer.

I 1851 spurgte Indenrigsministeriet, som hallen efter juni-grundloven var blevet henlagt til, om ikke det var på tide at lukke institutionen. Det var ministeriets indtryk, at man alene lod lærred halle for at få præmier, mens stemplingen ingen handelsmæssig betydning havde længere. Ministeriet rykkede for svar tre gange, men hallen blev dog ikke lukket i den omgang.

Ved regnskabs-aflæggelsen 1853 gjorde Levy opmærksom på, at tiden måtte være

inde til at lukke hallen. Det fik Indenrigsministeriet til endnu engang at udbede sig amtsmandens kommentar. På baggrund af Levys indstilling anbefalede amtet hallens lukning, og 29. juni 1854 melder ministeriet, at »bemeldte Lærredshalle ophører fra Udgangen af indeværende Maaned at regne«⁵⁰.

De to sidste år var der kun blevet stemplet ialt 5 stk. lærred. Årsagen til tilbagegangen kan vist ikke forklares bedre, end Levy gjorde det i et brev til amtet af 1. juni 1854: »Aarsagen til denne Tilbagegang vil fornemlig, og efter min formening, være at søge deri, at der væves færre Lærreder nu, end før, og at de senere gode Aaringer, de høje Priser paa Kornvarer, Qvæg og næsten alle Land-producter sætte Landmanden istand til at kunne beholde sine Frembringelser for sit eget Huus, saa at han ikke behøver at falbyde

Under sit besøg i Randers i august 1844 udførte Ravert dette lille prospekt af byen set fra øst. Fra venstre ses Klubben Harmonien og midtfor amtmandsboligen med møllen på Flintebjerg ovenfor. (Det kgl. Bibliotek).

Noget deraf, uden i Forveien at være sikker paa en god Priis.-

Hertil kommer endnu at de indførte saakaldte Godtkjøbstøjer, og den Masse Tvistlærred, som overalt tilvirkes, skade og fortrænge de hjemmenvævede Hørlærreder, saa at disse for Tiden ikke synderligt søges; eller kunne lønne sig for Landmanden at tilvirke.

Hvem brugte hallen?

På de tre kort side 56-57 illustreres hvor det hallede lærred er vævet. Heraf ses at sognene i Gjerlev herred producerede størsteparten af lærredet. I dette område var der — også før 1825 — tradition for at væve lærred bestemt for handel.

Via halleprotokollerne, hvoraf den første (1825-1833) og den sidste (1842-1854) er bevarede²¹ og halle-udskrifterne (Kommercekollegiets kopier), der er bevarede fra 1830-1834,²² får vi at vide hvem, der bragte lærred til hallen. Ved en overfladisk sammenholdning med oplysninger om beboere i et enkelt sogn i Gjerlev herred, er det mit indtryk, at husflidsværerne dels hørte hjemme i små husmandssteder uden jord, dels i gårde med meget kvindeligt tyende, der i

vintertiden udgjorde en arbejdskraftreserve. Denne formodning kunne afprøves ved hjælp af det bevarede protokolmateriale, og ville helt sikkert kaste lys over endnu ukendte sider af hallens virke.

Fordelingen af mængden af hallet lærred på sogne — den store og stabile tilslutning fra området mellem fjordene og den mere sporadiske »medløben« fra Djursland, kan nok ikke entydigt forklares. En hypotese, der ligger lige for, er at antage, at fordelingen hænger sammen med jordbundsforhold og hørdyrkningsmuligheder. Så enkelt synes det dog ikke at være.

Begtrup skriver i 1810, at der dyrkes meget hør i amtet som et hele, men dog mest i Øster Lisberg herred og på Mols! Han fortæller, at på Vosnæsgård og Kallø godser kan en bondekone årligt sælge et hundrede alen blå- og et hundrede alen hørlærred, og derved betale mandens skatter.

Molboerne *har* altså vævet med salg for øje, men har afsat deres varer andre steder end i Randers. Om Helgenæs siger Begtrup således, at konerne omkring 1790 vævede for Århus, Ebeltoft og Kalundborg. Han forklarer, at »nu« (d.v.s. 1810) »haves ikke den Fortjeneste fra fremmede Steder, som til-

for. Nu væve Samsingerne selv, og saaledes andensteds».

Når molboerne ikke optræder i halleprotokollen, kan det altså skyldes, at de *ikke* tilhørte Randers' opland, men var orienterede mod Århus eller, via lokale købmænd, mod Samsø og Kalundborg. Molboernes lærredsvævning var i 1800-tallets begyndelse på retur — *ikke* fordi de ikke kunne avle råmateriale, men fordi deres marked svigtede, og måske også p. g. a. deres økonomiske situation i tiden efter Napoleonskrigen. En faktor, hvis betydning nemlig ikke kan negligeres i den pågældende periode, er bøndernes status.

I 1820erne var en stor del af godserne udstykkede og bøndergodset frasolgt. Endnu bestod dog 18 komplette godser, der enten helt eller for størstedelen blev drevet ved hoveri. Indførelsen af selvejendommen bidrog i starten til en bedre og mere planmæssig udnyttning af jorden. De tidlige selvejere vandt da også i rigdom; men bønder, der købte deres gård fri under krigen og skulle afvikle lånene efter omvæltningen i pengevæsenet, blev i stort tal forarmede. Alene i Ørum sogn i Nørre Djurs stod 14 selvejergårde tomme i 1824. For selvejere var husfliden måske midlet til at holde skindet på næsen — ikke mindst i misvækstår som 1821 og 1822.

Fra fæstebønderne f. eks. på Katholm gods, hvor bønderne var fattige og stærkt undertrykte, kunne man ikke forvente initiativer til forbedring af gårdens drift, og den meget tidskrævende beredning af hørstrået til spinding ville hoveribonden kun svært finde tid til. Af de 18 godser i amtet, hvor bønderne stadig udførte hoveri, lå kun fire i området mellem fjordene (Støvringgård, Gjessinggård, Mariager kloster og den lille Trinderup i Hvornum sogn).

Lærredsvævnings betydning for bønderne i de enkelte sogne har sikkert også været afhængig af hvilke alternative muligheder, der har været for supplerende indtægter. Pontoppidan bebrejdede således i 1768 bønderne på Djursland, at de ikke koncentrerede sig om deres landbrug, men

brugte tiden på fiskeri. Andre husflidsarbejder kan have været mere opportune end lærredsvævning, som f. eks. uldarbejder i områder med mange får og sivfletning langs Randers fjords sydside.

Hørhusfliden kræver meget arbejde og en teknik, der ikke er helt let at tilegne sig. Hvis der ikke har været tradition for hørhusflid (og dermed »know-how») i et sogn, kan kun udsigten til betydelig økonomisk vinding have ansporet til at optage det nye. Hvor meget tid høravlens kræver, forsøgte »Ugeblad for den danske Bonde« nr. 40, 1837 at regne på. Resultatet blev, at en halv tønde land med hør — fra såning til lærredets færdiggørelse — kræver $96 \frac{3}{5}$ arbejdsdage for mænd og 471 for koner. Af den samme halve tønde lands hør kan fabrikeres 300 alen hørlærred, 216 alen groft blårlærred og 168 alen mellemfint blårlærred; ialt 684 alen lærred for $567 \frac{3}{5}$ manddages arbejde. »Ugeblad for den danske Bonde« konkluderer, at hvis bonden skal dyrke og bearbejde sin hør ved hjælp af betalt arbejdskraft, kan det ikke betale sig. Kun på gårde, hvor arbejdskraften i forvejen er til stede, eller hos husmænd, der svært finder anden nyttig afgrøde til sin sparsomme jord, er høravlens rentabel.

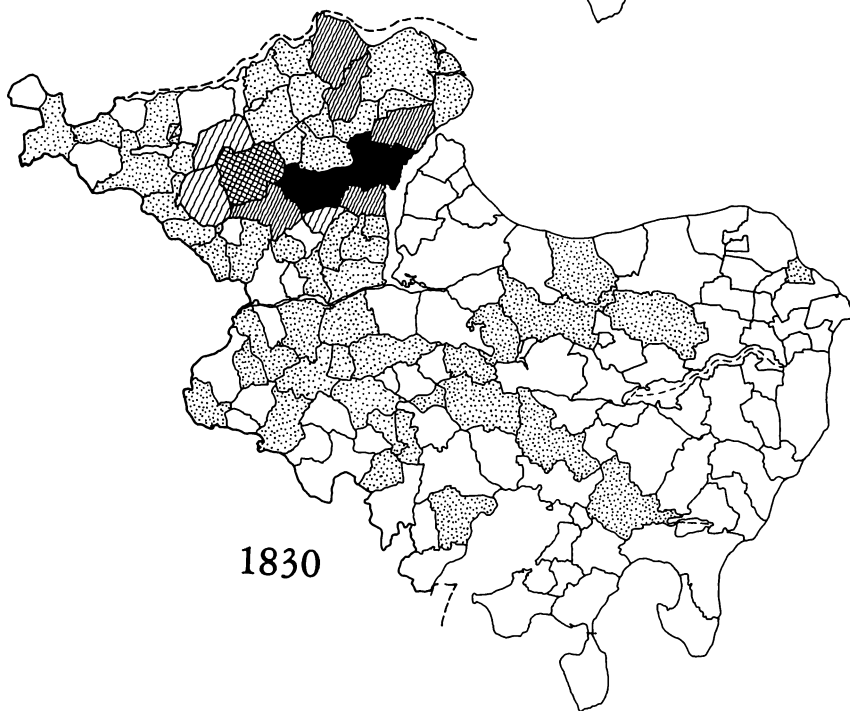
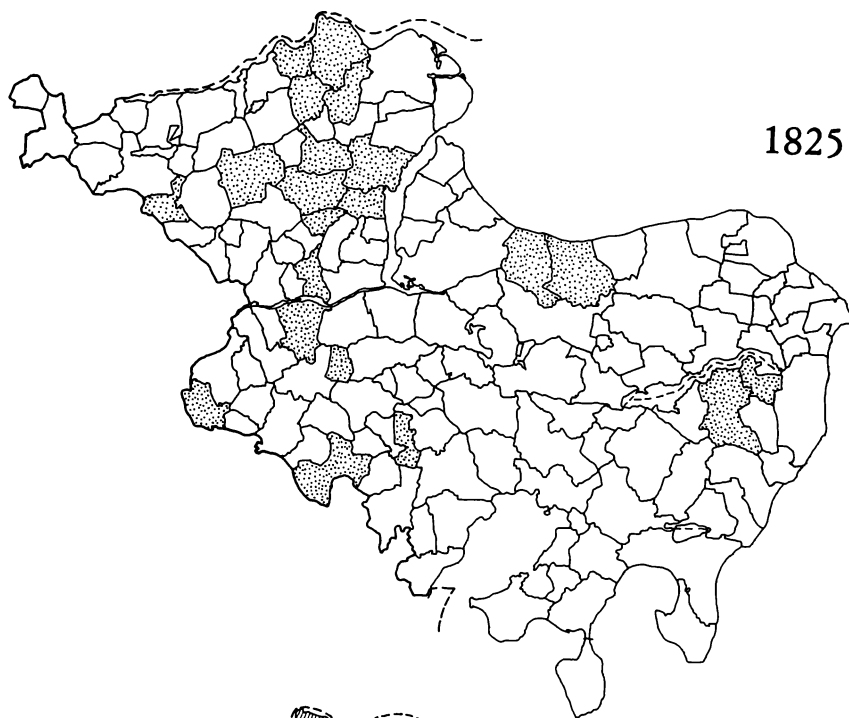
Få i Randers amt har dyrket så meget som $\frac{1}{2}$ td. land hør, hvis man skal dømme efter, hvor store mængder færdig lærred folk har ladet halle — *men*: $\frac{1}{4}$ td. land kræver *mere* end halvt så meget arbejde som $\frac{1}{2}$ td. — idet en del processer er omtrent lige arbejdskrævende, hvadenten man har $\frac{1}{4}$ eller $\frac{1}{2}$ td. land.

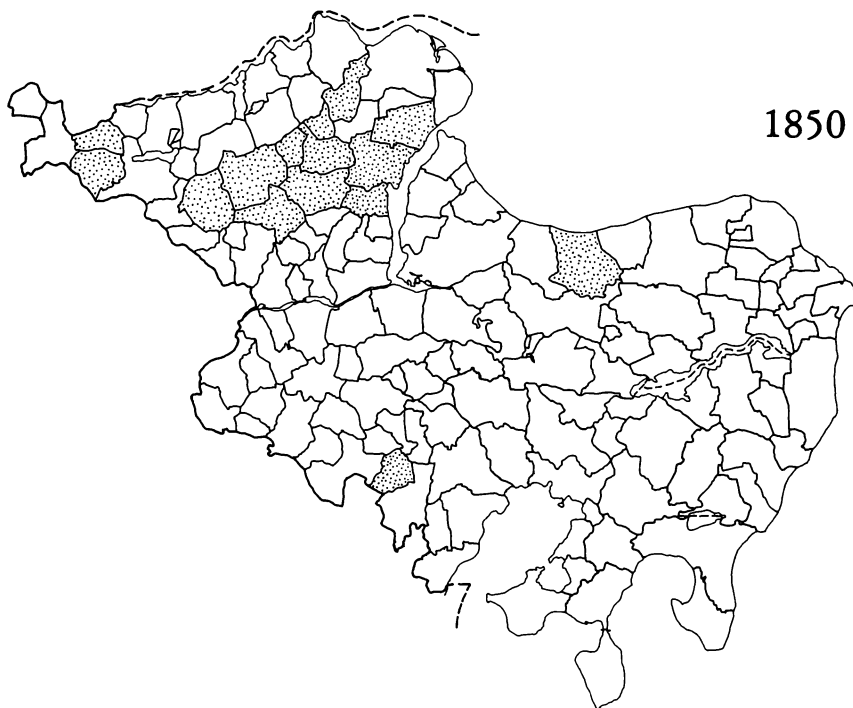
Endelig må ikke glemmes, at forskelle i sognenes befolkningstal og -struktur naturligvis også afspejles i mængden af vævet lærred. En vurdering af disse faktorer og deres indbyrdes forhold ville kræve en langt dybere analyse af tidens sociale og økonomiske forhold end tid og plads giver mulighed for her.

Resultaterne

Målet for halleordningen var dels at højne lærredernes kvalitet, dels at øge handelen

Hallens søgning:

Kortene viser antal hallede alen lærred fordelt på sogne i det gl. Randers Amt. 1825 blev der hallet 1.750 alen. I de skraverede sogne må der — også før hallens oprettelse i 1825 — have været en overskudsproduktion. 1830 blev der hallet 22.694 alen fra sogne i Randers Amt. Fra andre amter halledes 6.751 alen, især fra Sønderlyng og Middelsom herreder i Viborg Amt. 1850 var hallens betydning stærkt på retur. De sogne, hvorfra der stadig halledes, svarede stort set til sogne, der præsterede lærred med salg for øje allerede før 1825. I 1850 blev der hallet 2.404 alen. (Kilde: Halleprotokoller).

Signaturforklaring:

2001-2500 alen	■
1501-2000 alen	▨
1001-1500 alen	▩
501-1000 alen	▧
1- 500 alen	▦

med dem. Skal man måle resultaterne, må man kende husflidens stade før eller omkring 1825. Allerede i 1810 skriver G. Begtrup, at bøndernes tøj er alt for uensartede. Han fremhæver Schlesiens haller, og argumenterer for, at hvis husfliden skal fremmes, skal det ske gennem handelen. Han skriver bl. a.: »Skal slig gavnlige Industri fremmes paa en hensigtsmæssig Maade, bør Handelen tage Deel deri. Den bør bestille Quantiteter af eensformede Arter, med Hensyn til Fiinhed, Bredde, Længde og Mynster. Den bør skaffe den huuslige Flid sikker og stedsevarende Afsætning«²³. 17 år senere skriver I. C. Hald²⁴ at lærredernes kvalitet er ringe, og derfor er der ingen afsætning. Der findes dog herreder f. eks. Gjerlev, hvor man bevidst producerer med salg for øje og derfor tilstræber en bedre kvalitet. Videre skriver Hald: »men i det Hele taget ere dog de Lærreder, som forarbejdes i Bondens Stue, langt fra at kunne udholde Sammenligning med de fabriksmæssige tilvirkede, hverken i Udseende eller Ensformighed. I de Lærreder, som Bonden falbyder, og som sædvanligst ere forarbejdede af dansk Hør, findes gjerne en Mængde sorte Pletter, hvilket formodentligen kommer af Hørrens feilagtige Behandling; og Lærrederne ere som oftest kun maadeligen blegede. Almindeligen ere de kun lidet over 1 Alen brede, men ofte holde de neppe engang 4 Qv i Bredden, og derhos ere de af saa forskjellig Beskaffenhed, at Kjøberen skal søge længe inden han finder nogle eensartede Stkr. Fine Lærreder forfærdiges slet ikke af Bonden«.

De lærreder, Hald omtaler, fandt anvendelse som: lagner, særke, skjorter og foerstof. I parentes bør vel bemærkes, at som lærred regnes kun stoffer, hvor en hørtrend og hørislæt er vævet sammen med lærredsbinding (toskaft) — drejl og andet mønstervævet hør regnes ikke som lærred.

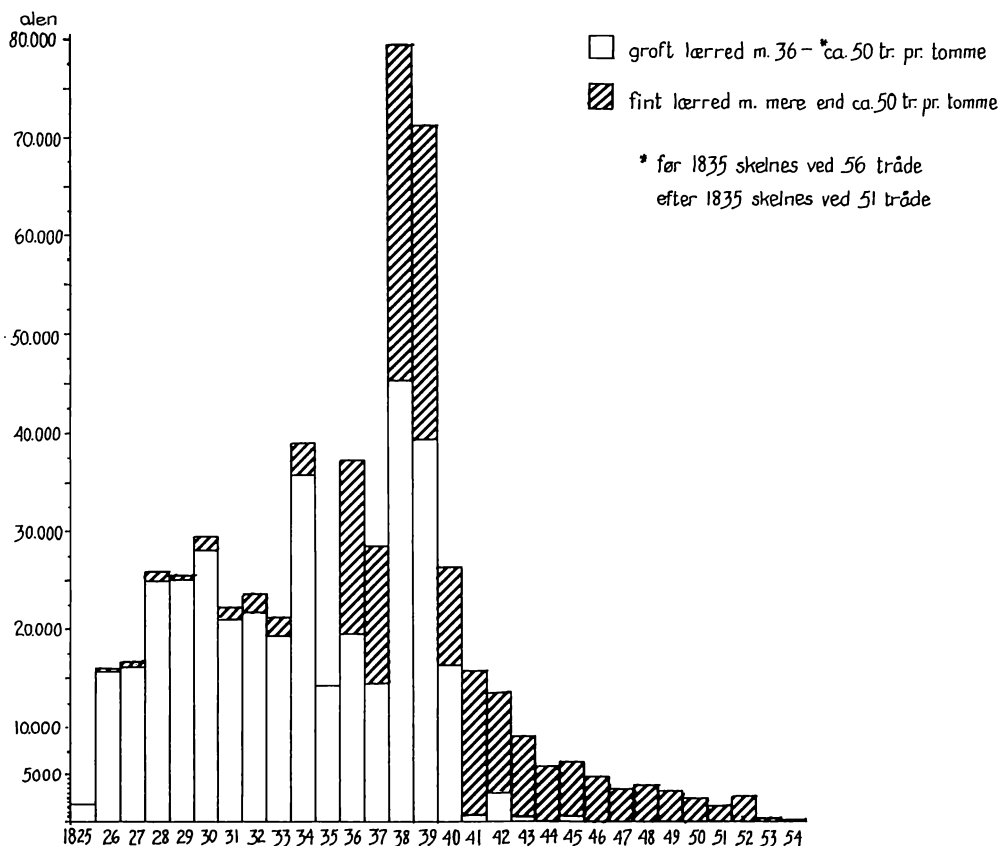
Sammenlignes Halds oplysninger med lærreder i Kulturhistorisk Museums magasin, må man først tage to forbehold: 1) De genstande, der tidligere fandtes bevaringsværdige, var som oftest de smukkeste, fineste og bedste — derfor finder vi sjældent

arbejdstøjet og hverdagslagnerne på museum. 2) Materialet er for lille til en egentlig statistisk analyse. Alligevel kan der læses en del af de bevarede tekstiler. Sammenlignes de daterede lagner indenfor perioden 1825-1869, ses at lærredernes finhed for lagner ikke bliver større — snarere tværtimod. Den almindelige finhed for lagner er perioden igennem 41-43 tråde pr. tomme. Der er altså tale om lærred, der indtil 1840 var halledygtigt, men absolut i den ringeste ende af skalaen. Blandt kvindesærkene, der er sværere at datere med sikkerhed, findes en spredning på fra 32 tr. pr. tomme til 41 tr. pr. tomme. Til trods for at særkene blev båret direkte på kroppen, har de ofte været af en kvalitet, der nærmer sig blårlærred. Der ses heller ikke her nogen tendens til, at stoffet bliver finere med tiden (hvis der ses bort fra de tvistlærreder, der efterhånden erstatter hørlærrederne). Mens lagner, skjorter og særke blev skåret af bleget lærred, var foerstof ofte ubleget. I slutningen af 1700'erne brugtes lærred med ca. 41 tr. pr. tomme, og det synes også at være almindeligt i 1800'ernes kvindetøj, mens mandstøjet er foret med lidt grovere materiale (ofte kun 36 tr. pr. tomme).

Hvis vi indregner, at de undersøgte lærreder sandsynligvis præsenterer den tids bedste kvaliteter i bondehjem, kan vi slutte, at de lærreder, som fandt anvendelse i bondens eget tøj, perioden igennem er groft og på kanten af det halledygtige; og altså svarede til Halds beskrivelse af situationen før 1827.

Når halleregnskaberne trods alt viser, at der halles mere og mere fint lærred, så må det bero på, at det var de fine lærreder, der handledes med, mens de mindre værdifulde lærreder blev brugt i bondens eget hushold. Dette forhold behøver ikke kun at være begrundet i rent merkantile hensyn, men kan også hænge sammen med, at de grovere, svagtblegede lærreder var varmere og havde større slidstyrke end de fine hvide. De steder, hvor lærred var en del af tyendets løn,²⁵ har det næppe heller været den fineste kvalitet hørgarn, der blev trendet med.

Af diagrammet kan aflæses hvilke mæng-

Hallingen ved Randers Amts Lærredshalle. Diagrammet viser årligt antal alen hallet lærred i den periode, hallen virkede. Der sondres mellem groft og fint lærred. (Kilde: Halleprotokoller og -indberetninger).

der lærred, der blev hallet ved Randers Lærredshalle i de år, den eksisterede. Det allerførste år halledes kun 1.750 alen. Det hænger dels sammen med, at hallen vel endnu ikke var slået igennem og blevet kendt, dels at hallen først kom i gang i sommermånederne. Normalt blev lærredet vævet om vinteren, når landbruget lå stille, og det meste blev derfor falbudt i månederne marts, april og maj. En stor del af det producerede overskud har altså allerede været solgt, før hallen åbnede.

Efter en lidt tøvende start er perioden 1828-1833 rimelig stabil, mens der i 1834

sker en markant stigning. Det skyldes, at Kjøng den vinter ikke opkøbte det fine hør-garn. Man kunne undres over, at stigningen kun i ubetydelig grad er at spore i det finere lærreds forarbejdning. Imidlertid er fint spundet garn ikke den eneste forudsætning for at væve fint lærred. Bønderne skar og bandt selv deres væveritter, eller fik dem lavet hos rittebindere — landboere, der havde specialiseret sig i denne husflid (i den østjyske dialekt kaldes de »rørmænd«). Deres ritter var grove, og man kunne derfor ikke væve de tætte kvaliteter. De maskinfremstillede ritter, som hallen kunne tilbyde, vandt

først sent udbredelse, således hedder det i avisen 26. okt. 1841: »Da Landsbyværerne i Randers Amt ikke synderligen benytte den allernaadigst givne Tilladelse til, at de maae for *halv Pris* erholde gode Væveritter, saa bekjendtgjøres herved, at de Vævere fra Landet, der ønsker saadanne Ritter, kunne erholde disse ved at henvende sig til Opsynsmanden ved Lærredshallen i Randers. . .«. Faktisk havde amtet ikke foretaget sig noget-somhelst for at sælge de ritter, det fik tilsendt. Først da Levy kom til, blev der reklameret for dem. Levy, der jo selv var væver, har nok i højere grad end amtmanden forstået, hvor vigtigt det var, at redskaberne var i orden.

I 1835 er lærredshandelen — ikke overraskende — meget lav. Det er forståeligt på baggrund af 1834's overproduktion og deraf faldende priser, der nok har fået nogle bønder til at indskrænke deres hørager.

Årene 1838-39 er absolut rekordår for hallen. Disse tal er nok ikke helt pålidelige (jvfr. retssagen 1839-40), men en reel fremgang har der nu nok været, for i Odense og Vejle finder stigninger sted af nøjagtig samme størrelsesorden.

Fra den tid ses en jævn tilbagegang — end ikke under treårskrigen ses nogen egentlig opblomstring.

I 1840 nedsattes præmierne for lærreder af de tre grovere klasser, og i 1841 bortfaldt de helt, hvad der klart afspejles i diagrammet. Selv om præmierne bortfaldt, kunne lærred af klasse 1-3 stadig hales. Når folk ikke gjorde det, kan det hænge sammen med to forhold: 1) Det grove lærred var fortrinsvis til eget brug, og når det ikke gav præmie, var der ingen grund til at bringe det til Randers, 2) Skulle lærredet endelig sælges, indbragte det mere som uhallet end med et stempel, der efterhånden var blevet synonym med »dårlig kvalitet«.

I sin bog om linnedværeriets tilstand skriver Rawert, at han ikke kan give nogen egentlig forklaring på stigningen i 1838-39, men at hør dyrkningen er lunefuld, og at nogle år høstes meget mere end andre år. Den pludselige stigning, tror jeg ikke, blot

er et spørgsmål om gode og dårlige høstår. Den kan også hænge sammen med, at »det høikongelige General = Commissariats = Collegium« på den tid afkøbte landboerne ublegede lærreder til fast pris (19 á 20 sk. pr. alen). Kollegiet opkøbte også hørgarn til brug i maskinvæverier, og tilsyneladende stiger handelen med garn på bekostning af handelen med vævet lærred. Skønt man i 1840'ernes maskinvæverier foretrak maskinspunden hør til trend (den var stærk, og kunne stå for maskinernes større træk), så foretrak man dog stadig den blødere håndspundne til islæt. Derfor ses det, at maskinernes overtagelse af vævningen sker før end den totale overtagelse af spindingen. Det må dog ikke glemmes, at der forud for spindingen er gået en tilberedning, der allerede i 1840 var delvis mekaniseret. Gårdene havde ikke længere deres egen brydegrav, og skættegældernes tid var forbi i mange sogne. Nu sendtes hørren til mølle eller hørsvingeri.

I 1837 havde Jens Madsen i Hastrup, Spentrup sogn fået et rentefrit lån til indretning af en bryde- og skættmaskine i forbindelse med en vandmølle. Hørmøllen skulle anlægges nedenfor en allerede eksisterende kornmølle og drives ved hjælp af afløbsvand fra denne. Anlægget blev meget rosede omtalt af Jens Madsens sognepræst St. St. Blicher, der sammen med amtsforvalter P. Wilde var den lokale foregangsmand på hørhusflidens område. Blicher havde selv i 1827 modtaget en brydemaskine (håndmaskine) fra Landhusholdnings Selskabet, som han udlånte til bønder; og i Amtshusholdnings Selskabets regi tog han og Wilde initiativ til bl. a. opkøb af lærred og etablering af en ordning med hørsvingere, der gik rundt fra gård til gård og rensede hørsæden. Blicher gik ud fra den antagelse, at hvis man ville holde liv i lærredsproduktionen som husflid, måtte man lette bondens arbejde med den krævende forberedning af hørren til spinding. Jens Madsens forretning gik så godt, at han i 1841 var ved at drukne i hør, som han havde tilberedt for bønder. Han havde 60.000 pd., der ventede og bekendtgjorde i avisen (5. oktober 1841), at han ikke

---

Hvide Varer.

Directe fra England har jeg modtaget et betydeligt Parti hvide Schirtings, Dowlas, Lenons, Cambridge eg Jaconnet, som anbefales til særdeles lave Priser.

Philip Philipson.

Tvister,

blegede og ublegede, i alle Nr. faaes hos

Philip Philipson.

Creas-Lærred,

directe fra Cramstad, Maskinlærred, Damask & Dreiler. samt Alt til Dækketøi henhørende er i stort Udvalg ar- riveret hos

A. S. Philipson.

De hjemmевævede hørlærreder måtte efterhånden konkurrere med både »maskinlærred« (bør) og »tvistlærred« (bomuld). (Annoncer fra Randers Amtsavis 1854).

kunne forarbejde mere førend til foråret.

Samme år gav Landhusholdnings Selskabet rentefrie lån på 600 rbd. til gårdejer Black i Tåstrup, Ødum sogn og gårdmand og mekaniker Olsen i Gerlev (Nørrelanggård) til oprettelse af hørmøller²⁶. Også inde i Randers fandtes hørberegningsvirksomheder. Mest kendt var vel nok N. L. Raupachs »Randers Hør- og Hamphegleri«.

Hørmøllernes storhedstid var dog kort. Den 5. februar 1858 averterede J. Madsen sine »To smaa Møller med tilhørende Vaaningshus, Lade og Stald« til salg. Hele herligheden inklusive 30 tdr. land kunne erhverves for 6.000 rbd.²⁷

Tiden løb fra hørusfliden, og samtidig

med tekstilproduktionens industrialisering fandt også en større og større import af de billige bomuldsvare sted. Og da kornavlens fremgang og den dermed følgende kapitalisering af landbruget havde givet bønderne penge mellem hænderne, fandt disse varer let deres afsætning.

De nye tiders indvarsling illustreres måske bedst ved, at selv opsynsmanden for den hensygnende lærredshalle, Leopold Levy i avisen reklamerer med de smukkeste maskinvævede bomuldstøjer!

LITTERATUR:

Begtrup, G.: Beskrivelse over agerdyrkingens tilstand i Nørrejylland, bd. 2, 1810.
Blicher, St. St.: Viborg Amt, 1839/1973.
Hald, I C.: Randers Amt. Bidrag til Kundskab om de danske Provindser nærværende Tilstand i oekonomisk Henseende, 1827/1981.
Pontoppidan, E.: Den danske Atlas, Tom. 4, 1768.
Randers Amts Husholdningsselskabs Virksomhed gennem 100 Aar, 1910.
Rawert, O. J.: Beretning om industriens Tilstand i de danske Provindser, samt nogle Midler til dens Fremme. Nedskevnen paa en Rejse i Sommeren 1819 og 1820. 1820.
Samme: Beretning om Linnedvæveriets Tilstand i de danske Provindser, 1844.
Samme: Kongeriget Danmarks industrielle Forhold indtil 1848, 1850.
Rawerts maleriske Rejser 1805-1847. Udg. af Byhistorisk arkiv for Søllerød kom., 1984.

AVISER m.v.:

Randers Amtssavis.
Handels- og Industri-Tidende, 1825 og 1834.
Nordisk Handels- og Skibsfarts-Tidende no. 48, 1848.
Ugeblad for den danske Bonde, 1835-37.

UTRYKTE KILDER:

Landsarkivet for Nørrejylland (LAV):
Randers Amt (B5)
Journaler 351, 360, 366, 5003.
Journalsager 5170.
Kopibøger 297, 299, 301.
Randers Byfoged (B50)
Politiprotokol 1840, 156.
Dok. vedr. politiprotokollen 1829-1844, 170.
Domprotokol 1836-1844, 190.
Halleprotokoller (OX 8B2)
1. 1825-1833.
2. 1842-1854.
Randers Lokalhistoriske Arkiv:
Div. kirkebøger og folketællinger for Sct. Mortens og Krstrup sogne m.v.

Rigsarkivet (RA):

Generaltoldkammer- og Kommercekollegiet
1816-48,
Industri- og Fabrikskontoret:
Lærredshallerne i Almindelighed 1825-1839 (GKa 1).
Lærredshallen i Randers 1830-1834 (GKa 2).

NOTER OG HENVISNINGER:

1. RA, GKa-1, koncept.
2. I »Rawerts maleriske Rejser« udførlig biografi.
3. Nærmere beskrevet i Rawert (1844).
4. RA, GKa-1, betænkning.
5. RA, GKa-1, sag om oprettelse.
6. Randers Amtssavis 14.7. 1825.
7. RA, GKa-1.
8. RA, GKa-1, koncept, LAV, B50-170, original.
9. Annonceret første gang i »Ugeblad for den danske Bonde« 4.10. 1836.
10. Pontoppidan (1768), s. 356 ff.
11. RA, GKa-1, koncept.
12. RA, GKa-1, koncept.
13. RA, GKa-1, original.
14. Fabrikken i Køng blev oprettet i 1770erne som det første levedygtige linnedsvæveri i landet.
15. Randers Amtssavis 12.5. 1834.
16. LAV, B50-156, hvor retssagen kan følges.
17. LAV, B5-365, N6.
18. LAV, B50-190.
19. LAV, B5-5003.
20. LAV, B5-5170.
21. LAV, OX 8B2, 1-2.
22. RA, GKa-2.
23. Begtrup (1810), s. XXIII f.
24. Hald (1827), s. 178 ff.
25. I 1839 skildrede Blicher, hvordan tjenestefolkene fra egen vest for Viborg søgte arbejde i de rige hør dyrkningsområder ved Randers først og fremmest for at få deres løn i hør og linned. Blicher (1839), s. 193 ff.
26. Randers Amts Husholdnings Selskabs Virksomhed Gennem 100 Aar, 1910, s. 495 ff.
27. Randers Amtssavis 9.2. 1858.

En gårdbrand i Mørke i 1840

Af Karl Anker Steffensen †

Den kendte og ansete lokalhistoriker Aage Sørensen gjorde i årene 1913-16 i »Fra Randers Amt« grundigt rede for Ommestrupgårdens lange og omskiftelige historie fra sen middelalder til den nyeste tid. Her blev det også beskrevet, hvorledes de to gårde, hvis bygninger lå samlede i en fælles toft, overgik fra fæste til selveje, samt at gårdene brændte i 1840.

Da de blev genopført, havde ejerne hver især valgt en ny placering af bygningerne og dermed sagt farvel til den sidste rest af fællesskab.

Branden opstod i den gård, som tilhørte Peder Christensen Skriver. Ifølge Aage Sørensen skulle den være forårsaget af skydning, idet en gal høne havde forvildet sig op på gårdens tag, han hævdede, at beboerne skød på den og derved tændte bygningen i brand.

Han mener også, at begivenheden fandt sted om foråret lige efter klinegildet. Disse oplysninger er måske i sig selv uden større interesse i dag, men de sættes i et vist relief af en anden kilde, som nylig er dukket op under et slægtshistorisk arbejde.

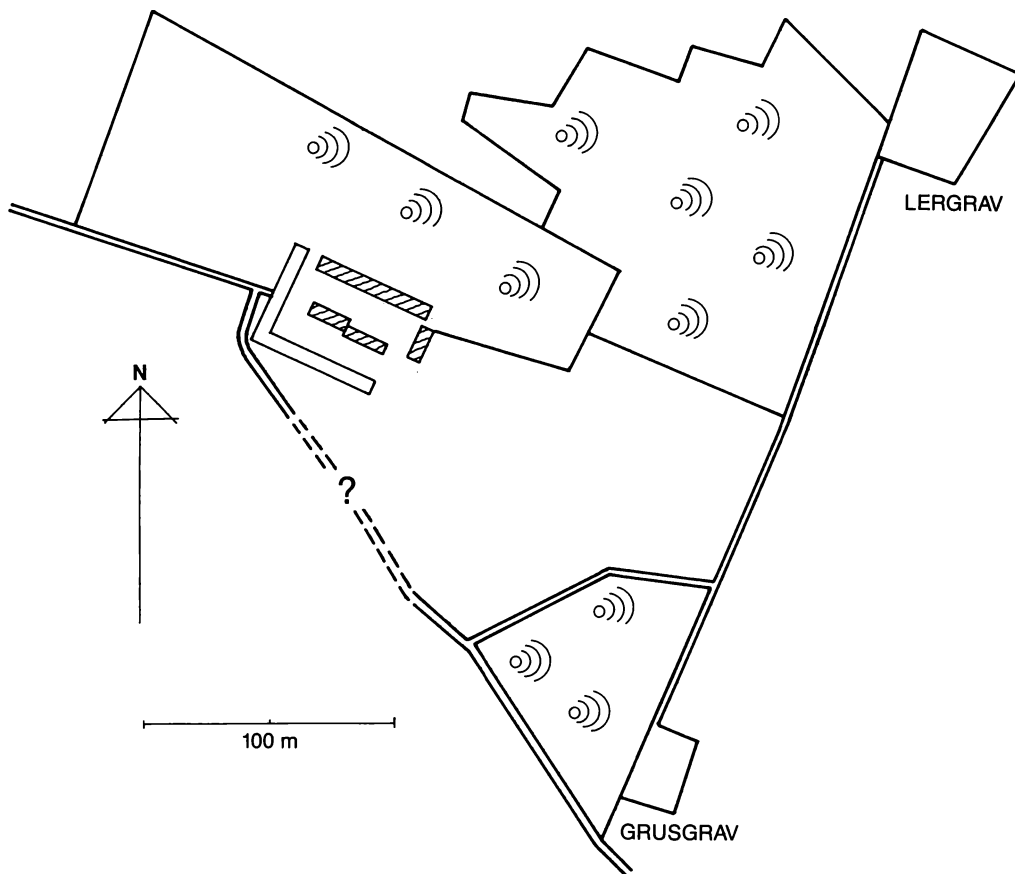
Det drejer sig om referatet af det brandforhør, som blev afholdt på stedet få dage efter

branden. Det er bemærkelsesværdigt derved, at det i detaljer afslører, hvad man foretog sig på de to gårde en ganske almindelig julidag i 1840. Man fornemmer den atmosfære af katastrofe, som rammer de to familier, og ikke mindst bemærker man med hvilken snedighed, branddirektør Dinesen tilrettelægger sine spørgsmål i håb om at afsløre brandstiftelse og assurancesvig.

Den 46-årige P. C. Skriver havde i 1838 købt den ene af gårdene for 3400 rbd. Han havde haft en noget mindre gård i Lime, men mageskiftede med enken efter en ejendoms-handler og kunne så i marts 1838 flytte ind med hele sin store familie.

Men inden vi går nærmere ind på dramaet, vil det være nyttigt at vide lidt om, hvordan gårdene lå i forhold til hinanden. Ved en taksation i 1806 hørte de til Vosnæsgård. Fæsterne var Søren Hansen Møller og Jørgen Pedersen Worre, og det var den førstnævntes gård, som senere blev overtaget af Peder Skriver. Denne gård lå med stuehuset orienteret nogenlunde øst-vest (- rettere ØSØ-VNV -, se kort s. 64). Det var 15 fag langt og havde 3 skorstene. Det er formentlig overflødig at oplyse, at det havde stråtag, og at tømmeret var af eg forneden og af fyr

Ommestrupgårdene før branden 1840, skitse efter matrikelkort.
De skraverede figurer er P. C. Skrivers bygninger.

foroven. Væggene var dels murede dels klinede, skorstenspiberne af brændte sten.

I forlængelse af stuehuset var der et langt hus, ikke mindre end 18 fag »til lade, fæ og får«, og herudover beskrives 3 adskilte huse, et vestre på 10 fag, et søndre på 6 fag, begge formentlig parallelt med stuehuset — og et østre hus, som var på 7 fag.

Nabogårdens bygninger, som dannede et sammenhængende retvinklet anlæg, lå lige syd herfor. Stuehuset var her lidt mindre, og bygningerne tilsammen blev takseret knap så højt som i Søren Møllers gård, nemlig 1170 mod 1230 rdl. Tredive år senere var fæsterne

imidlertid blevet selvejere, Søren Møller var 76 år, og den anden gård ejedes nu af Niels Jørgensen. Forsikringssummen var ansat til 1970 og 1870 rbd. Vi ved intet om, at der kan være foretaget bygningsmæssige ændringer i mellemtiden, men sandsynligheden taler ikke for, at der kan være sket ret meget.

I 1840 boede Søren Møller og hans hustru som aftægtsfolk i Peder Skrivers gård, og her var det, branden udbrød en tirsdag i juli (d. 9. eller d. 16.).

Noget kunne tyde på, at branden ikke i enhver henseende var uvelkommen, en tanke, der i hvert fald ikke har været branddirek-

tøren fremmed. Han indleder sin rapport med en bemærkning om, at han underhånden har skaffet sig visse oplysninger, som så danner grundlag for en del af de 15 spørgsmål, som han formulerer skriftligt og derefter præsenterer for den, som snarest kunne være under mistanke, nemlig Peder Christensen Skriver.

Det første spørgsmål forekommer dog meget naturligt: »Hvad dag og tid opkom ilden, og hvad husgerning var der foretaget?« Svaret var sidste tirsdag mellem kl. 2 og 3. Man havde kun varmet vand til at skolde en høne, som var slagtet om morgenen, men dagen i forvejen havde man brygget øl.

Det andet spørgsmål røber måske allerede en vis forhåndsviden hos den spørgende: »Hvor begyndte ilden og var stedet i berøring med genstande, hvorfra ilden kunne formere? Hvor var opgangen til loftet?« Det første kan Skriver ikke svare på, fordi han var i marken, da ilden udbrød, men han kan da oplyse, at opgangen til loftet var i køkkenet ved siden af skorstenen.

I det tredje spørgsmål går man tættere på: »Var deponenten hjemme, da ilden opkom eller hvor var han? Når var han sidst i stuehuset, og hvad havde han foretaget sig?« Vi får nu at vide, at han efter et middagshvil skulle ud i marken for at hjælpe sin 14-årige datter med at malke fårene. Han var derfor gået ud i køkkenet for at hente en spand til malkningen. Men da han så, at ilden på ildstedet var i aftagen, lagde han nogle pinde på.

Det fjerde spørgsmål er temmelig direkte, det lyder: »Havde han været i seng om natten, og trak han i de sædvanlige klæder?« Hertil kan Skriver svare bekræftende, bortset fra en vest, som han ikke tog på, fordi den var så gammel.

Også det 5. spørgsmål indeholder grimme antydninger: »Brændte der noget af hans ind- og udbo? og var det assureret? Var intet af inventaret udført før branden?« Jo, en stor del af ind- og udbo brændte, og der var bestemt intet af inventaret båret ud før branden!

De 2 næste spørgsmål virker lidt mere neutrale og rutineprægede — om han men-

te, ildstederne var forsvarlige, og om der var foregået skydning i nærheden af gårdene. Til det første svarer han, at ildstederne var gamle ligesom gården, og »det er ham ubekendt, hvorvidt de havde mangler«. Skydning har han ikke noget kendskab til.

Fra det 8. spørgsmål begynder man at kredse om et eventuelt motiv til brandstiftelse: »Hvorledes er forholdet mellem ham og naboen i den anden gård? Har ingen af dem ladet dem forstå med, at det var bedre om bygningerne var adskilte? Var det ikke omtalt, at gårdene skulle have været udflyttet?« Her er svaret væsentlig kortere end spørgsmålene. Skriver siger, at forholdet var godt, og man har ikke talt om udflytning.

Så kommer vi til det økonomiske, spørgsmål 9 lyder: »Hvad skyldte deponenten på ejendommen? Har han betalt renter, skatter og tiende? Var hans prioritert ham ikke opsagt?« — Her må Skriver bekende, at det ikke stod alt for godt til, gælden var på 2000 rdl, hvor »noget af renten var betalt, af tienden rester også noget, og for skatten skulle have været gjort udpantning. Kapitalen var ikke opsagt«.

I det 10. spørgsmål ønskes oplyst, om han havde det nødvendige foderkorn og om han var i besiddelse af den fulde besætning. På begge dele må Skriver svare nej, specielt er det kvægbesætningen, der ikke er på det normale niveau. Så kommer der et meget nærgående spørgsmål (nr. 11): »Havde han og konen aldrig ytret for hinanden, at de ikke kunne komme ud af det i tide og hvad han så skulle gribe til?« — Han må indrømme, at de havde talt om dette, og det havde endda været hans hensigt at sælge gården, men det var konen ikke med på.

Det 12. spørgsmål lyder: »Havde han været i køkkenet og efter rygtet lagt pinde på skorstenen? Var nogen til stede?« Det første havde han jo allerede svaret på, men han oplyser nu, at datteren »en liden pige Ane Kirstine var nærværende, da han gik i køkkenet for at finde strippen«.

Derpå spørges der om, hvor lang tid der

gik, efter at han forlod ildstedet, og indtil branden udbrød. Han mener det har drejet sig om en halv time.

Det 14. spørgsmål går på vejforholdene. Vi får at vide at vinden var i vest og at det ikke regnede.

Til slut må Skriver svare på, hvor langt ilden var kommet, da han så den, og om der var andre end gårdens folk til stede: Ilden var ved hans ankomst »over hele gården«, og der var allerede kommet folk fra nærmeste by, Ommestrup. Da han ikke kan oplyse mere og iøvrigt erklærer sig uskyldig, bliver han »demitteret«.

Nu kommer så turen til en hel række af gårdenes folk, som hver for sig må gøre rede for, hvad de har foretaget sig i dagens løb og hvad de har set.

Først aflægger hustruen Mette Marie Mortensdatter beretning om sin færd. Vi får at vide, at hun som sædvanlig begyndte dagen med at »gøre ost«. Derefter lavede hun middagsmad ved pindeild. Vi får desværre ikke at vide, hvad middagsmaden bestod af, specielt om den tidligere nævnte høne indgik i den. Heller ikke oplyses det, om hun ligesom manden fik en middagslur, men på det kriminelle tidspunkt efter middagspausen var hun i færd med at kærne smør, hvilket ejendommeligt nok foregik i storstuen. Der var en anden stue og to lukkede døre mellem storstuen og køkkenet.

Hun fik imidlertid kærnet færdig og gik så ud i køkkenet, men her var der allerede ild og røg, så hun skyndte sig ud i gården med kærnen, hvorefter hun fik travlt med at redde sengetøj.

Hun beskriver forholdene i køkkenet, hvor loftslugen konstant stod åben med en stige til opgang, men »ingen af hendes folk havde været på loftet«. Om der kunne komme ild fra skorstenen gennem lugen til taget tør hun ikke udtale sig om. Hun bliver også udspurgt om mandens færd og bekræfter hans egne oplysninger. Om formiddagen havde han været ved kreaturerne og meget lidt inde.

Også de økonomiske forhold er hun for-

trolig med. Hun regner med, at kornet på marken skal betale deres renter og afgifter. Det er specielt til hestene, de mangler foderkorn.

Den næste, som forhøres, er tjenestekarlen Poul Christian Jensen. Han forklarer, at han opholdt sig i huggehuset, da han hørte naboens karl gøre anskrig. Han løb da ud og så, at ilden havde fat »1 fag fra skorstenen indvendig i huset«, hvilket han så gennem den åbne loftsluger i husets nordre side. Han skyndte sig ind i køkkenet, hvor han mødte madmoderen. Nogen forklaring på brandens opståen kunne han ikke give.

Herefter afhøres Peder Skrivers søn, den 18-årige Morten Pedersen. Hans arbejde havde bestået i at »slå brændsel itu«, hvilket foregik ude i gården. Om formiddagen havde han været i marken og vidste derfor intet om, hvad der kunne være foregået i huset. Men han havde bemærket, at da faderen kom tilbage fra marken, var der »ild over hele lengden«, og faderen havde været noget »forstyrret af udseende«.

Den næste »deponent« er den 21-årige datter Kirsten Pedersdatter, men hun kan ikke fortælle meget, for hun har lige fra morgenstunden været ovre i nabogården for at kline — et foretagende, vi senere hører mere om. Hun fik ikke mulighed for at redde noget af sine ejendele, hendes dragkiste og det meste af hendes tøj brændte.

Så er det Ane Kirstines tur. Hun er 14 år og ukonfirmeret, men absolut ikke tabt bag af en vogn. Det var hende, der malkede fårene, medens faderens assistance bestod i at holde fåret, mens det stod på. Her ude i marken fik hun pludselig øje på røgen, hun sagde til faderen, at »det vist var galt fat«, og så gik det afsted i løb.

Der er nok ingen tvivl om, at pigen kom først, men ved ankomsten til gården »kunne intet ses for røg, men desuagtet og skønt det allerede begyndte at falde ned på loftet ilede hun ikke desto mindre ind i storstuen og bjergede noget af sit tøj, men det meste brændte dog«.

Ommestrupgård, matr. 1, Mørke s. Stuehuset som det tog sig ud efter at det i 1867 var blevet flyttet ind på byens gadejord som bolig for bysmeden. Foto o. 1934. Rosenholm Egnsarkiv.

Vi får at vide, at hun havde syet inde i dagligstuen (storstuen?) om formiddagen, men hendes forklaring om forberedelsen til malkningen afviger lidt fra faderens: Hun havde ikke set ham i køkkenet, men vidste med bestemthed, at han var »i stuen med en melmad i hånden«. Hun kunne også huske, at hun selv havde hentet strippen, som stod i et hjørne af køkkenet.

Næste vidne er nabo-gårdejereren Niels Jørgensen, hvis gård også var brændt. Han havde siddet i sin stue den tirsdag eftermiddag, da ilden udbrød. Han så, at den allerede havde godt fat, og med den stærke blæst var der ingen redning, så han begyndte straks at bære sit indbo ud. En del af det brændte dog, og det samme gjaldt nogle avlsredskaber. Også nogle kalve og grise indebrændte.

Han kan også berette, at han ved 10-tiden om formiddagen var gået tæt forbi sin nabo. Han var på vej til Ommestrup ad

en sti, som gik gennem haven til gården. Her så han Peder Skriver, som var ude for at slagte en høne, men »hønen var manden dog først på fangst efter, hvorfor han spurgte deponenten om han ikke kunne skyde den for ham«. — Denne bemærkning bliver ikke nærmere kommenteret, og det synes ganske klart, at alle sagens parter har opfattet den som en rask replik uden forbindelse med virkeligheden. Hvad der ellers er passeret i gårdene den dag, har han intet kendskab til, men han troede nok, at Peder Skriveres omstændigheder var dårlige, bl.a. fordi »han intet ejede, da han tiltrådte gården, som han desuden har købt temmelig dyrt«.

Efter Niels Jørgensen kommer turen til de øvrige beboere i nabogården. Her har det netop været dagen for den årlige reparation af de lerklinede vægge. Konen fortæller, at »hun havde klinepiger, som skulle forsynes« og har derfor ikke kunnet se,

Ommestrup, matr. 11, Mørke s. Den gamle ladebygning. Foto o. 1934. Rosenholm Egnarkiv.

hvad der foregik i den anden gård. Hun havde 2 tjenestepiger, hvoraf den ene passede et spædbarn, mens den anden klinede. Også den ene af karlene gik og klinede »uden for sin madfaders port«, da ilden udbrød. Den anden karl, Jens Olesen, var nok den, som først opdagede branden. Han var i færd med at køre ler til klinepigerne, da han fik øje på ilden, hvorpå han råbte alarm. Sammen med den anden karl løb han hen og satte en stige til huset for at dæmpe ilden, men der var intet at gøre, og de måtte skyndsomst ned igen for at redde vogne, seletøj og indbo.

Den sidste, som aflægger beretning, er gårdmand Jørgen Nielsen, som oplyser, at han sad inde hos Niels Jørgensen, da branden opstod i nabogården. Han løb over til brandstedet, hvor han kunne se ilden gennem lugen i køkkenet, og der var da ild i taget på begge sider, »omtrent et fag fra skorstenen over storstuen i sønder side«.

Han havde set konen i køkkenet, men vidste ikke, hvad hun bestilte. Manden havde han ikke set, og endnu mindre havde han nogen forestilling om brandårsagen.

Her ender forhøret, det er torsdag den 18. juli, og branddirektør Dinesen synes at have fået nok, han underskriver sammen med to vidner, Niels Ring og sognefoged Jens Rasmussen.

Nu ville det unægtelig have været rart med en formel tilkendegivelse af, hvad sagens udfald var blevet. Foreløbig er det ikke lykkedes at finde en sådan, men indirekte kan der nok sluttes en del.

For det første indeholder forhøret næppe nogen oplysning, der kan danne grundlag for en så alvorlig sigtelse som brandstiftelse, og branddirektørens nærgående spørgsmål går næppe ud over, hvad der har været naturligt i den slags sager.

For det andet er der klare vidnesbyrd i

Ommestrup, matr. 11, Mørke s. Gårdspladsen. Foto 0. 1934. Rosenholm Egnsarkiv.

branddirektoratets bøger om at begge gårde straks blev genopbygget. Allerede i 1841 er bygningerne opført med en værdi af 2500 rdl. for hver gård. Taksationsprotokollen mangler beklageligvis for den pågældende periode, så vi får intet at vide om de nye bygningers størrelse og indretning.

Men af en visitationsprotokol fremgår, at branddirektør Dinesen i 1844 igen besøgte Ommestrup og specielt de to gårde »på marken«. Han noterer, at byens brandhager var i forsvarlig stand, men gadedammen »trænger til oprensning, når vandstanden tillader det«. Både Niels Jørgensen og Peder Skriver mangler brandhager, og for Skrivers vedkommende får vi at vide, at aftægtstuens skorstenspipe bør ommures.

Som nævnt i indledningen præsenterer dette brandforhør os for en stor del af de arbejder, som var daglig rutine på landet i første halvdel af det 19. århundrede. Vi er endda så heldige at komme til stede en af

de dage, hvor man klinede husenes lervæge, en proces, der havde lange traditioner. Det var et udpræget fællesforetagende, som afsluttedes på festlig vis med klinegildet.

Det kommer næppe bag på nogen, at det er kvinderne, der varetager de fleste af de mere veldefinerede sysler, som nævnes i rapporten. De kærner smør og laver ost, malker får og syr. Selv om det ikke direkte siges, er der nok heller ikke tvivl om, at de også har brygget øllet dagen i forvejen. Hvad kliningen angår må man også umiddelbart få det indtryk, at det i hovedsagen var pigernes arbejde, selv om den ene karl var beskæftiget med at hente ler, og den anden klinede ved porten. Men ellers er mændenes arbejde langt mere upræcist beskrevet. Peder Skriver er »ved kreaturerne« om formiddagen, hans bedrifter består i at fange og slagte en høne og senere at holde fårene ved malkning. Sønnen hugger

brænde, mens karlen bare opholder sig i huggehuset. Nabogårdmanden, hvis kone har klinepiger, går til byen om formiddagen og sidder og sludrer med en gæst om eftermiddagen. Vist er der store sæsonvariationer i landbrugsarbejdet, og det har nok været en stille tid, men kønsrollefordelingen lader sig ikke så let ændre.

Hvad angår den ulyksalige høne, som af Aage Sørensen blev tildelt en central rolle i dramaet, så er beskrivelsen i rapporten jo noget mere banal.

Aage Sørensen var en meget grundig og omhyggelig forsker, han har givetvis ikke kendt dette forhørsreferat. Derimod havde han familiær tilknytning til gårdene, og ingen kan vel fortænke ham i, at han har

gengivet historien således som han har hørt den efter 2-3 slægtsleds forløb.

Forskellen mellem hans og branddirektørens version er åbenbar, og vi står pludselig ved historikerens evige dilemma — om end ikke på et særlig betydningsfuldt niveau — skal man holde sig til en samtidig skriftlig kilde, eller skal man tro på en god historie?

LITTERATUR: Aage Sørensen: Ommestrup Hovedgaard i Mørke Sogn, Fra Randers Amt 1916, s.20-65.

Gamle kort over Randers

»Traps kort« 1858

Af F. Schrøder

I årbøgerne fra 1963, 1964 og 1971 er der omtalt en række historiske kort over Randers. I årbogen fra 1971 er der desuden omtalt den brandforsikring, som blev gennemført i henhold til kgl. anordning af 11. jan. 1761. I denne artikel blev gengivet Traps oversigtskort fra 1858, hvorpå er indregnet nogle af de bygninger, som er omtalt i brandforsikringen fra 1801. Selve kortet blev ikke nærmere omtalt, men da det i sig selv er meget interessant, skal vi se hvorfor og hvordan det blev fremstillet.

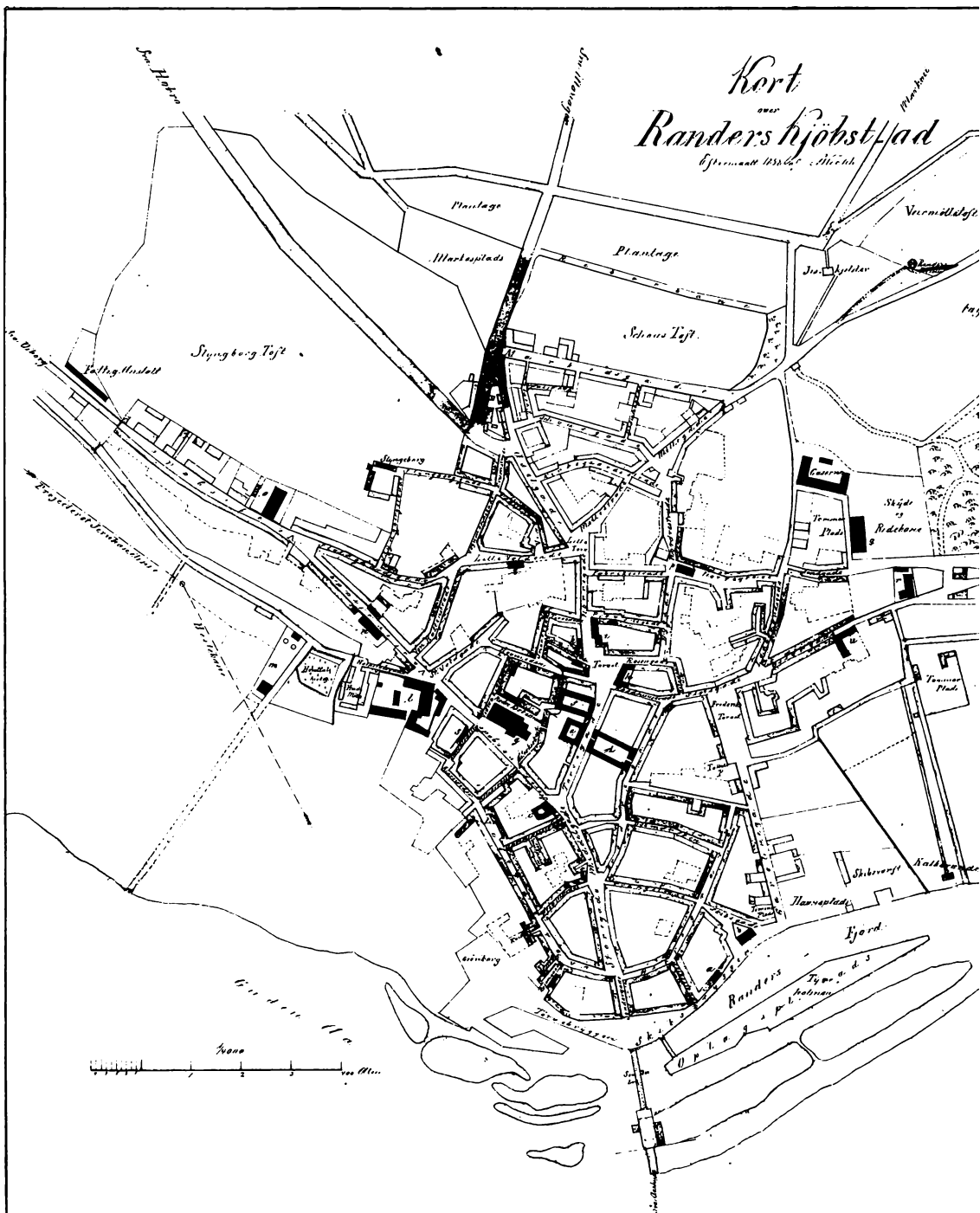
Det er ikke her hensigten at fortælle om udgiveren Jens Peter Trap (1810-85). Der findes en omfattende litteratur om hans levned, og interesserede kan f. eks. begynde med Palle Schødt Rasmussens artikel om købstadskortene i årbogen 1978¹ De vigtigste data skal dog anføres i det omfang, de har betydning for bykortet fra 1858. Jens Peter Trap var født i Randers i ejendommen Rådhusørvet 4. Hans fader Niels Trap var købmand i Randers, og familien ejede ejendommen på torvet fra 1808 til 1852. Traps morfader var købmand Ludvigsen, som ejede den gamle »Apostelgård«, Kirkegade 7. J. P. Trap gik i den lærde skole, som dengang var i »Helligåndshuset«. Som student boede

han på Valkendorfs Kollegium, tog juridisk embedseksamen og blev derefter i 1835 ansat i det kongelige kancelli. Som 2. kancellist fik han privilegium på udgivelsen af Hof- og Statskalenderen og skabte sig derved en række gode forbindelser landet over. Trap havde visse vanskeligheder med redigeringen af Statskalenderen især om den kongelige familie nærmere betegnet Grevinde Danner. Da han følte sig forbigået, besluttede han at opgive sin karriere i Kancelliet og i stedet udarbejde et værk med historiske og statistiske oplysninger omfattende hele kongeriget.

I 1855 udsendte han subscriptionsindbydelse på dette værk og i 1856 udkom de første hæfter af det store værk, som vi nu kalder »Traps Danmark«. Samme år blev han udnævnt til kabinetssekretær hos Frederik VII og fik tilladelse til fortsat at udarbejde Hof- og Statskalenderen og sit eget værk, »Statistisk-topografisk beskrivelse af Kongeriet Danmark«.

Nu havde Jens Peter Trap nok at bestille. Han havde beholdt sit privilegium til udgivelse af Hof- og Statskalenderen og efter afslutningen af første udgave af Traps Danmark i 1860 begyndte han forarbejderne til

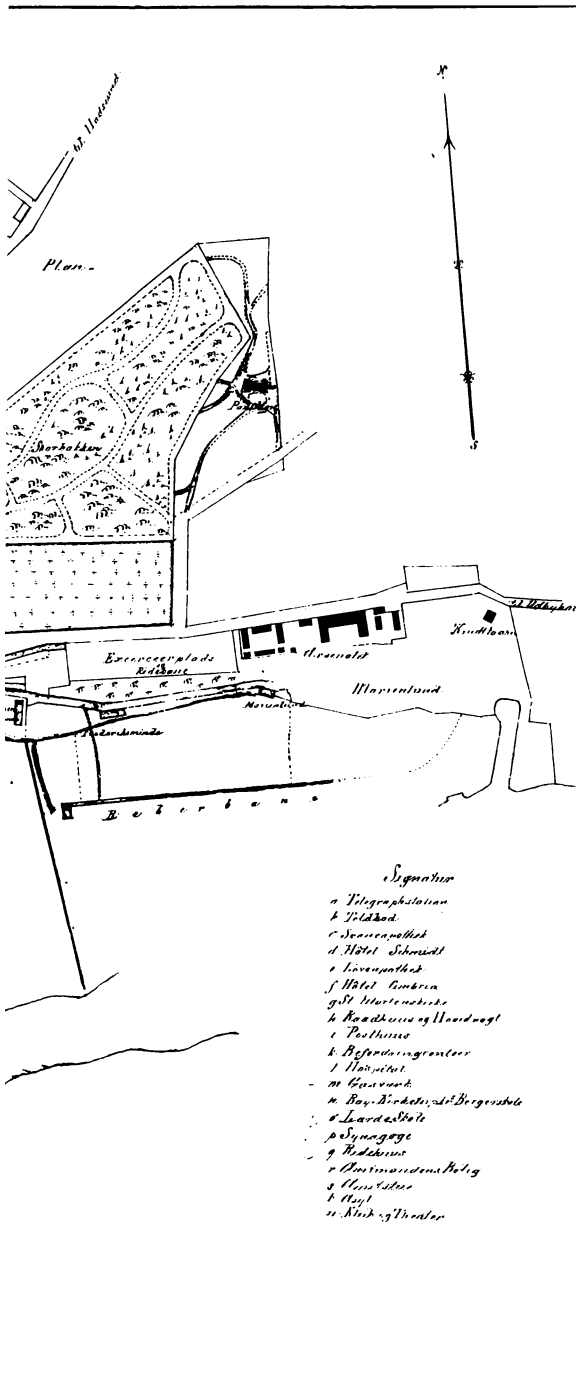

Kort over Randers Kjøbstad

Eftermaalt 1858 af A.T. Tech.

Manuskriptkortet til Traps købstadskort fra 1858 opbevares nu på Matrikelsarkivet, hvorfra det viste aftryk stammer. Kortet blev med ganske få undtagelser direkte overført til det litografiske tryk, der fulgte med Traps afsnit om Randers. De væsentligste tilføjelser til manuskriptkortet bestod i, at der i hjørnerne blev indføjet fire historiske bygninger fra byen.

SIGNATUR

- a. Telegraphstation
- b. Toløbod
- c. Svaneapothek
- d. Hôtel Schmidt
- e. Løveapothek
- f. Hôtel Cimbria
- g. St. Mortenskirke
- h. Raadhus og Hovedvagt
- i. Posthuus
- k. Befordringskontor
- l. Hospital
- m. Gasværk
- n. Bay=Kirketerpske=Borgerskole
- o. Lærde Skole
- p. Synagoge
- q. Ridehuus
- r. Amtmandens Bolig
- s. Amtsstue
- t. Asyl
- u. Klub og Theater

2. udgave, samtidig med, at han skrev sine erindringer. Udgivelsen af disse blev dog stoppet på grund af Traps frimodige beskrivelser af personerne om kongen. Erindringerne udkom først 1966-67.

A. T. Tachts Randerskort fra 1858

Trap var klar over betydningen af gode illustrationer herunder også kort i sit topografiske værk. I tide havde han derfor skaffet sig rådighed over en litografisk virksomhed, hvor arbejdet kunne udføres. Inden udnævnelsen til kabinetssekretær havde han sammen med litografen Adolph Bull overtaget det i 1837 oprettede Em. Bærentzen & Co.s litografiske Institut. For at få tegnet ajourførte bykort fik han efter ansøgning af Rigsdagen i 1858 bevilget 4000 rdl. til opmåling og fremstilling af oversigtskort over købstæderne. Kortene skulle også kunne anvendes som supplement til »Traps Danmark«².

For at kunne gennemføre opmålingerne måtte Trap engagere sig med en række landinspektører, landmålere m. fl. Her skal blot nævnes landinspektør Foss, J. Tidemand, landmåler, kaptajn Techt og som repræsentant for officererne, løjtnant V. Mansa.³

Kortene skulle omfatte såvel bygrundene som markjorderne. Kortene over bygrundene skulle udfærdiges i størrelsesforholdet 1:4000 for byer med over 2400 indbyggere. Dette gjaldt også for Randers med sine ialt 8844 indbyggere i 1855. Kortene over købstæderne skulle lokalt attesteres af de respektive borgmestre eller byfogeder med hensyn til overensstemmelsen med de virkelige forhold. Derefter skulle kortene indsendes til Indenrigsministeriet, hvorfra de blev sendt til Trap til kopiering. De originale kort d. v. s. de hånd tegnede kort uden bygningsillustrationer findes nu i matrikelarkivet.

Også kortet fra Randers findes idag på matrikelarkivet. Det er betegnet »Kort over Randers. Eftermaalt i 1858 af Techt«. Det betegnes herefter originalkortet. Kortets ophavsmænd er kaptajn Axel Thorvald Techt (1815-85). Techt fik bestalling som landmål-

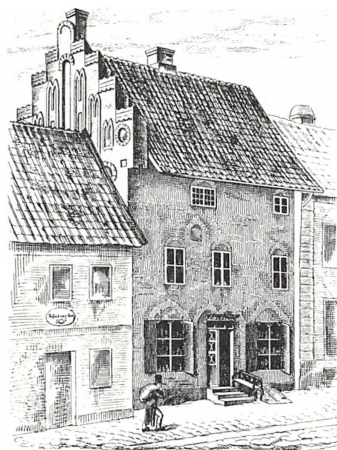
ler i 1840 og havde iøvrigt autorisation til at udføre landinspektørforretninger. Ved udarbejdelsen af det nye kort stod Techt ikke på bar bund. Markjorderne var tidligere blevet opmålt såvel de private vange, enge som fællesjorden. Bygrundene havde landmåler Hans Frederik Tørslev, der var fuldmægtig på Randers byskriverkontor og siden 1841 stadskonduktør, nyopmålt i forbindelse med udarbejdelsen af nye karreplaner 1842-43. Kortets påtegning kunne tyde på, at den skete eftermåling byggede på en sammen-tegning af eksisterende kortmateriale. Det vides, at denne fremgangsmåde også har været anvendt ved udarbejdelsen af kort over andre købstæder end Randers.

Originalkortet er håndtegnet. Det er forsynet med en ramme, med nordpil og en »simpel« målestok, der angiver målestoksforholdet 1:4000. Rammens størrelse er 37x47 cm. Skriften er almindelig kursiv, som vi kender fra matrikelkortene, signaturen for træbevoksning ligeledes. Godkendelsepåtegning mangler, men godkendelsen af et kort kunne også ske i kraft af en følgeskrivelse.

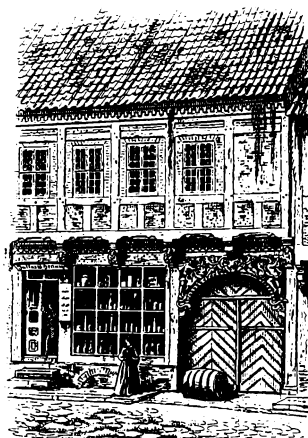
Kortet omfatter gadenettet i den indre by og en del af markjorderne, hvor byens udvikling var begyndt, f. eks. Schoustoftens, bebyggelsen langs Vestergade og den østlige side af Carolinegade. Desuden er indtegnet indfaldsvejene: Vestergade fra Fattiggården, Østergade fra Amtsmændsboligen, Udbyhøjvej fra krudttårnet, Hadsundvej fra Ladegårdsgaden, Mariagervej til Hobrovej, der netop i årene 1855-57 var blevet anlagt. Gadenavnene er omhyggeligt anført.

De offentlige bygninger er fremhævet, og forsynet med et bogstav, der henviser til en fortegnelse på 20 navne, anbragt i kortets højre hjørne. Fortegnelsen indeholder såvel statslige, amtslige som kommunale bygninger. Enkelte private bygninger af offentlig interesse er også indtegnet. Den jødiske synagoge, der blev opført i 1858, er medtaget, så beskrivelsen er ført ajour frem til udgivelsen.

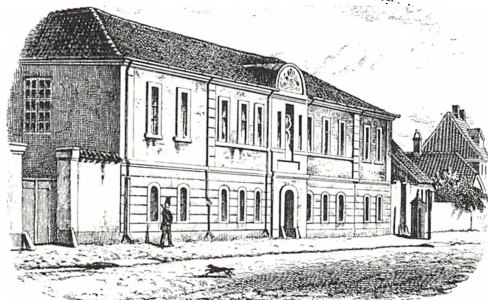
Techt må have været bekendt med planerne for anlæg af jernbanen fra Århus til

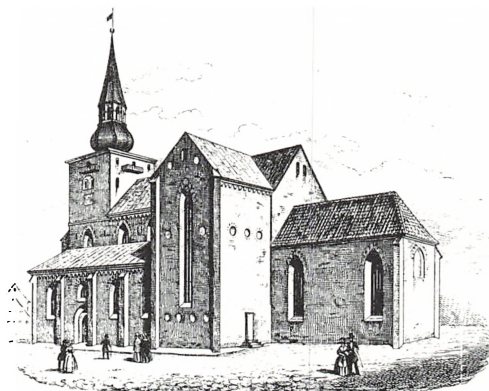
Gaard paa Torvet,
i sin Tid Frue-Nonne-Kloster

Bindingsværksbygning
fra Christian den Fjerdes Tid.

Norre-Jyllands Toihuus.

St. Mortens Kirke

I hjørnerne af Traps kort blev der anbragt bygningsprospekter. Apostelgården (ø.t.h.) er udført efter Korneprups forlæg mens begge de to nederste er udført efter Rohdes billedserie fra 1857. Forlæg for Påskesønnernes Gård - fejlagtigt angivet som Frue-Nonne-Kloster - kendes ikke.

Randers. Han nøjedes dog med at angive baneforløbet ved nogle punkterede linjer.

Alt i alt må man erkende, at kortet er udmærket ajourført. En jævnførelse mellem Traps beskrivelse og Techts kort viser, at kortet opfylder fordringerne om stedfæstelse af de bygninger og institutioner, som Trap ønskede at fremhæve.

Traps kort over Randers fra 1858

I slutningen af 1858 udkom det 8. hæfte af »Traps Danmark« omfattende Randers Amt.⁴ I dette hæfte var indsat et litograferet kort over Randers dateret 1858. Dette kort er utvivlsomt udarbejdet på grundlag af A. T. Techts kort, originalkortet.

Traps kort er en nøje kopi efter originalkortet for så vidt angår gader og veje. Det er samme størrelse og samme målestoksforhold 1:4000. Kun er tegningen beskåret, så litografen kunne anbringe de 4 billeder af bygninger i Randers. Skriften er ikke mere Kursiv men en type der ligner Spartan.

Kortets titel er »Randers 1858«, hvorunder aftryk af byens segl. Nederst på bladet er trykstedet anført »Em. Bærentzen & Co lith. Inst.«. Gade- og vejnavne, navne på offentlige bygninger er i nøje overensstemmelse med originalkortet.

Det eneste, der mangler, er angivelsen af beliggenheden af den kommende jernbane fra Århus til Randers og den dertil hørende hestebane til havnen, som var indtegnet på originalkortet.

Fortegnelsen over de særlige bygninger er forkortet og omfatter nu kun 11 navne mod originalkortets 20. Man har udeladt de 9 navne på bygninger, som ikke henhører under Randers magistrat, f. eks. Amtmandsboligen, apoteker og hoteller. Måske er det gjort for at skaffe plads til de fire illustrationer, som giver dette kort sin helt specielle karakter.

I højre hjørne foroven er indtegnet en gammel gård i Vestergade, »Apostelgården« kaldet, idet knægtene under bjælkeenderne imellem 1. og 2. stovværk var erstattet med udskaarne træfigurer, forestillende Jesus med de 12 apostle og de 4 evangelister. Trap kendte gården særdeles godt. Hans farmoder var født der, og han fortæller om gården i sine erindringer. »Apostelgården« er udført efter et skitseblad tegnet i 1858 af Jacob Kornerup (1825-1913). Bladet er bevaret og findes på Nationalmuseet⁵. Kornerup er kendt som en udmærket antikvarisk tegner. Han medvirkede ved såvel 1., 2. som 3. udgave af »Traps Danmark«.

I venstre hjørne foroven er indtegnet et prospekt af »Påskesønnernes gård« betegnet »Gaard paa Torvet, i sin Tid Frue Nonnekloster«. Det er uvist, hvem der har udført forlægget til denne illustration, men Jacob Kornerup er en nærliggende mulighed. På tegningen er medtaget en lille del af facaden

af et hus, som lå syd for Påskesønnernes gård. Der er en lille detalje, som glædede mig. Lige over indgangen er anbragt et skilt med det nydeligste posthorn. Her lå befordringskontoret, datidens rejsebureau, hvor man kunne sikre sig plads i diligencen til Århus eller Hobro.

De to illustrationer forneden bygger begge på prospekter af maleren Frederik Rohde (1816-86). Hans Randers-serie udkom i 1857 og herfra stammer Nørrejyllands Tøjhus (til højre) og Sct. Mortens kirke (til venstre)⁶.

Traps Randerskort fra 1858 må som anført være sammentegnet af de dengang tilgængelige og aktuelle kortværker over byen. Også de fine hjørnemotiver er hentet fra helt aktuelle billeder fra byen. Da også de angivne bebyggelsesområder og fremhævede bygninger er udmærket ajourført kan det konkluderes, at Randerskortet fra 1858 er et smukt, pålideligt og aktuelt arbejde, der har sin helt specielle plads i rækken af bykort.

NOTER OG HENVISNINGER:

1. Dumreicher, C. J. P. Trap, Randers Købstads Historie, bd. 2, 1952, s. 598-600.
Rasmussen, P. S.: Billeder af nogle købstæder i slutningen af 1800tallet. Fra Randers Amt 1978, s. 75-86.
Trap, J. P.: Fra fire kongers tid, 1-4, 1966-67. Udg. v. Harald Jørgensen.
2. Finansloven af 29.12.1957 § 14, s. 14.
Fra fire kongers tid, bd. 2, s. 329.
3. Balslev, S. og H. J. Jensen: Landmåling og landmålere, 1975, s. 50f.
4. Udgivelsen af 8. hæfte af »Traps Danmark«, der indeholdt beskrivelsen af Randers og det omtalte bykort, nævnes første gang som en nyhed i Randers Amtsavis 29.12.1858.
5. Gengivet i Randers Købstads Historie, bd. 1, s. 319.
Her er skitsen fejlagtig dateret til 1838.
6. Randersprospekter, 1983, kat. 38 og 42.

Philipsen og Meilgård

Af Finn Terman Frederiksen

»Kreaturmaleren« Theodor Philipsen (1840-1920) er en betydningsfuld skikkelse i den danske malerkunsts historie. I årene omkring 1880 var han den eneste danske maler, der interesserede sig for samtidens franske impressionister Claude Monet, Auguste Renoir, Alfred Sisley, Camille Pissaro m.fl. Inspireret af dem udviklede han sig i en retning, der gjorde hans kunst til en meget tidlig foregribelse af det moderne gennembrud indenfor maleriet hertillands.

Philipsens impressionisme fik sit første fuldt afklarede udtryk i billedet af »Malkepladsen ved Meilgaard«, malet i sommeren 1884. Dette billedes tilblivelse må betegnes som en virkelig skelsættende begivenhed i dansk kunsthistorie. Hvilke nyskabende træk, der ligger til grund for billedets epokegørende betydning skal ikke søges nærmere klarlagt her. Forholdet er allerede udførligt behandlet adskillige gange i den kunsthistoriske faglitteratur, og læseren henvises desangående til Jan Zibrandsens fortrinlige redegørelse i første kapitel af bogen »Moderne dansk maleri« fra 1967.

Emnet for nærværende artikel er derimod billedets lokalhistoriske aspekt, d.v.s. en

undersøgelse af kunstnerens tilknytning til den gamle herregård Meilgård på Djursland.

»Baronens Billed«

Billedet af »Malkepladsen ved Meilgaard«, som nu tilhører Statens Museum for Kunst, er ikke det tidligst kendte vidnesbyrd om denne tilknytning. Den lader sig allerede udlede af de breve, kunstneren sendte hjem til familie, venner og kolleger under sit første studieophold i Paris, der varede fra efteråret 1874 til foråret 1876. Af disse breve fremgår det nemlig, at kunstneren brugte en del af sin tid i Paris til at male på et bestillingsarbejde — et skovparti med rådyr — til Meilgårds daværende ejer, baron Christian Juel-Brockdorff. Kunstneren var igennem et års tid periodevis beskæftiget med dette billede i sit beskedne logi på Montmartre, hvor han boede dør om dør med sin danske kollega Laurits Tuxen. Billedet findes bl.a. omtalt i et brev til vennen Edvard Petersen den 27. november 1875: »Jeg arbejder paa Baronens Billed og haaber snart at kunde see en god Ende paa det, jeg har klippet Hjorte og Hinder ud og pladseret dem i Billedet og de gjøre godt efter min og Tuxens Mening«.

Men billedet blev ikke færdiggjort i overensstemmelse med Philipsens optimistiske forventninger. Fire måneder senere, den 30. marts 1876, skrev han til samme danske adressat: »Mit Hjortebillede kom til et Punkt og saa blev det staaende, det maae skjæres paa en anden Maade, men for Tiden vil jeg ikke beskæftige mig dermed.«

Og mere blev det ikke til i Paris i dén omgang. Fire dage senere blev han kaldt hjem til Danmark på grund af faderens død. Hvordan det videre gik med arbejdet på »Baronens Billed« fortøner sig i det uviste. Det omtales ikke siden i de bevarede breve. Som det senere vil fremgå, er der stor sandsynlighed for, at kunstneren helt opgav billedet.

At Philipsen kæmpede så længe og bravt med dette billede i Paris, giver anledning til den formodning, at studieopholdet i den franske hovedstad delvist blev finansieret i kraft af Meilgård-baronens bestillingsopgave. Kunstneren havde i 1873 fået tildelt det danske kunstakademis såkaldt Neuhausenske Pengepræmie, men selv om han var ungtkarl og levede meget nøjsomt, udgjorde denne så langt fra det fornødne økonomiske grundlag for et Paris-ophold af flere års varighed. Derfor må det anses for temmelig sandsynligt, at baronens bestilling af hjortebilledet også spillede en betragtelig rolle i denne sammenhæng.

Men var Theodor Philipsens forbindelse med baronen på Meilgård da af en ren forretningsmæssig karakter?

»...min Baron«

Ritmester, baron Christian Frederik Theophilus Alexander Juel-Brockdorff (1827-1888) var givetvis ikke særlig kunstinteresseret. Ved sin død efterlod han sig 9 malerier af Philipsen samt et overskueligt antal ubestemmelige »skilderier«. Han var en ægte filantrop, der ydede økonomisk støtte til mange sociale velgørende formål. Hans rolle som mæcen for kunsten begrænsede sig til Philipsen og beroede først og fremmest på et nært personligt venskab med kunstneren.

Det vides ikke hvornår de to lærte hinanden at kende. Et enkelt forhold dokumenterer, at de i hvert fald allerede må have haft kontakt med hinanden i 1872. Det år boede og malede Philipsen nemlig nogle herårsmåneder på den nordfynske herregård Scheelenborg, som Christian Juel-Brockdorff drev sammen med sin mor, der var blevet enke i 1859. Og noget tyder på, at kunstnerens bekendtskab med familien Juel-Brockdorff var af ret ny dato i 1872. Som altid korresponderede kunstneren dette efterår samvittighedsfuldt med sin mor i København; i et af hendes bevarede breve til ham, dateret den 19. oktober, forekommer følgende: »Din lille Skitse af den gamle Baronesse Brochdorh Juuel (hedder hun ikke saaledes?) har gjort mig nysgjerrig efter at høre mere om hende, jeg lover mig megen Fornøjelse deraf.«

Havde Philipsen kendt baron Juel-Brockdorff i årevis forud for dette, ville kunstnerens altid velorienterede mor helt sikkert også have været mere fortrolig med slægtsnavnet!

Selv om Christian Juel-Brockdorff allerede havde erhvervet Meilgård i 1868, boede han i 1872 stadig på Scheelenborg, som han først fraflyttede ved sin mors død i 1874. Hans indflytning på Meilgård kom således til at falde tidsmæssigt nært sammen med Philipsens planer om et flerårigt studieophold i Paris. Baronens behov for lidt oplivende udsmykning til de bare vægge i sit nye hjem på Djursland var altså sammenfaldende med kunstnerens behov for penge til sit ophold udenlands. Intet kunne derfor være mere nærliggende end at baronen ydede sin kunstneren økonomisk støtte til rejsen imod et løfte om at få et passende stykke billedkunst til gengæld. Og baronen har sandsynligvis udtrykkelig ønsket sig et monumentalt skovbillede; tanken om, at der skulle indgå rådyr i fremstillingen, skyldtes næppe heller Philipsen selv. Billedet har indlysende nok skullet relatere sig til Meilgård-skovene, som dengang var berømte for deres store vildtbestand.

I efteråret 1876 besøgte Philipsen sin ven

Meilgaard med Park, set fra sydøst. 1876. Privateje.

på Meilgård. I et brev til Edvard Petersen skrev kunstneren den 30. august: »Jeg skal over til Meilgaard til min Baron om en 14 Dages Tid, der bliver jeg vistnok September Maaned ud, og vil male Dyrestudier til nogle Billeder, som jeg vil male i Vinter«.

De nævnte dyrestudier har ikke vist sig identificerbare. Derimod erfarer vi af et brev fra moderen, dateret den 28. september 1876, at kunstneren under sit ophold også malede et lille prospekt af Meilgårds hovedbygning og park som gave til sin gæstfri vært: »Det glæder og trøster mig at Du maler Gaarden til Baronem; thi saa faar jeg ikke den forpligtende Følelse at skulle gjengjælde hans Gjæstfrihed, hvilket vilde være mig uoverkommeligt«.

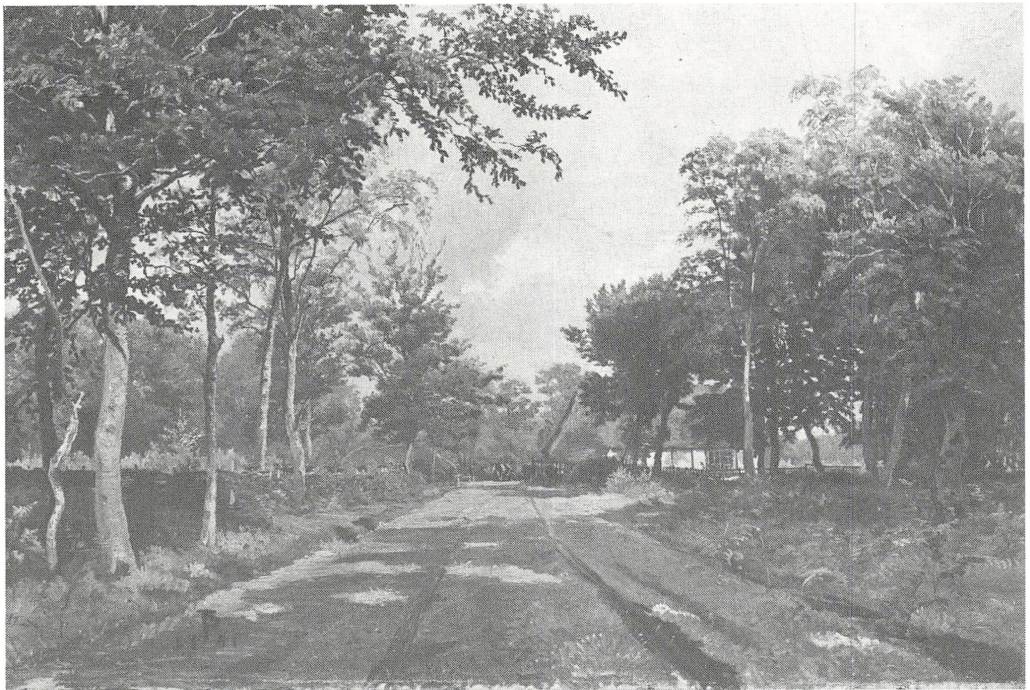
» . . i Meilgaard's Skove«

Fra efteråret 1877 til foråret 1879 tog Philipsen atter ophold i udlandet, denne gang i

Italien. Efter hjemkomsten til Danmark i april 1879 besøgte han atter Meilgård. Fra dette ophold kendes tre malerier med Meilgård-motiver. Et af dem er en studie af »Gartnergaarden paa Meilgaard«, som Philipsen forærede baronen. De to øvrige har begge motiv fra Meilgårds Nederskov: det ene er et mindre, sommerligt skovinteriør med titlen »Sorteaaen ved Meilgaard«, det andet et større efterårsbillede kaldet »Parti fra Sorteaaen i Meilgaard's Skove«. Sidstnævnte, der vistnes på Charlottenborgs Forårsudstilling i 1880, overgik umiddelbart efter færdiggørelsen i baron Juel-Brockdorffs eje. De nærmere omstændigheder ved baronens erhvervelse af det store skovbillede kendes ikke. Det er dog overvejende sandsynligt, at Philipsen først med dette billede ydede baronen en fulgdyldig erstatning for den bestillingsopgave, der var forblevet uløst under studieopholdet i Paris 1874-76. Vurderingen af de 9 Philipsen-billeder, ba-

◀ *Parti fra Sorteaaen i Meilgaards Skove. 1879. Privateje.*

▲ *Den grønne Vej paa Meilgaard. Studie. 1881. Privateje.*

ronen efterlod sig ved sin død i 1888, viser nemlig, at alene dette billede lod sig fremhæve særskilt som et anseligt arbejde af mere monumental karakter. Boopgørelsens vurderingsliste anfører kun billedtitlen for dette ene værks vedkommende, og prisansættelsen af det — 350 kr. — hæver sig betydeligt over de øvrige, mindre billeder, som listen oven i købet takserer parvist.

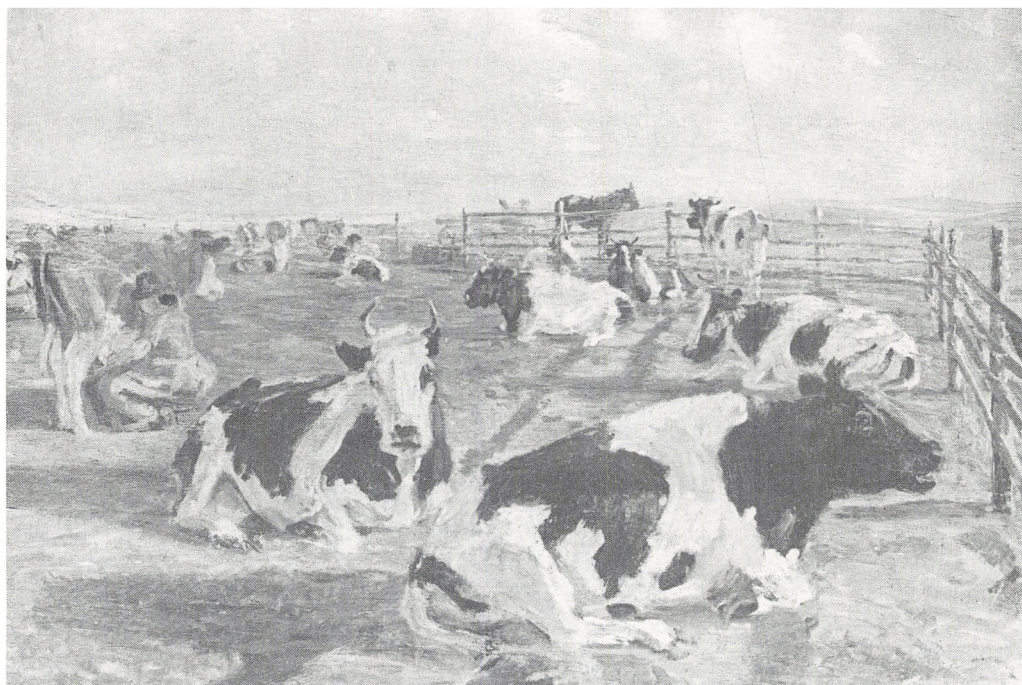
Når Philipsen sandsynligvis netop i året 1879 bragte det gamle mellemværende ud af verden, skyldtes det måske, at det uafklarede forhold i mellemtiden havde fået fornyet aktualitet, fordi baronen også havde hjulpet ham økonomisk i forbindelse med det netop

overståede udlandsophold. For det er lidt af en gåde, hvorledes kunstneren pludselig havde fået råd til dette lange ophold; hans breve fra afrejseåret 1877 rummer stadig gentagne beklagelser over ikke at kunne rejse nogen vegne på grund af svigtende indtægter. Her er en økonomisk håndsrækning fra baronen på Meilgård i hvert fald et kvalificeret gæt!

For så vidt som »Parti fra Sorteaaen i Meilgaards Skove« udgjorde en erstatning for det antagelig opgivne skovbillede med rådyr, kom det til at rumme en iøjnefaldende afvigelse fra den oprindelige opgave. Der er nemlig slet ingen rådyr på billedet! Staffagen er i stedet to af Meilgårds skovarbejdere, som opsamlers brænde på vogne med studeforspand.

Dette store efterårsbillede var det sidste, Philipsen udførte på Meilgård det år; billed-

◀ *Gartnerboligen paa Meilgaard. 1880. Privateje.*

et blev til i løbet af oktober måned, og kunstneren vendte hjem til København i begyndelsen af november.

»Den grønne Vej«

I 1880 var Philipsen atter på Meilgård. Fra dette års besøg er registreret 5 olie billeder: »En Vædder. Meilgaard«, »Tre Kohoveder fra Stalden paa Meilgaard«, »Græssende Køer ved Sorteaaen«, »Gartnergaarden paa Meilgaard« og »Efteraar i Meilgaards Skove«.

Billedet af gartnergården, der også kendes under betegnelsen »Udlængerne til en Herregaard«, fremstiller motivet fra samme vestlige synsvinkel som den mindre oliestudie fra det forudgående år. Det viser et udsnit af Meilgårds voldgrav og alléen forbi gartnergården, set fra et betragterstandpunkt nær godssets hovedbygning.

Under sit sommerophold på stedet det følgende år malede Philipsen sin velkendte fremstilling af »Den grønne Vej paa Meilgaard«. Dette billede var det første, som lod forudane, at Philipsens kunst i de følgende år gradvist skulle udvikle sig i retning af den franske impressionisme. Billedets karakter er ikke uden berettigelse blevet sammenlignet med arbejder af Sisley.

Billedet viser et parti af »Den grønne Vej« i udkanten af Nederskov nord for Meilgårds hovedbygning. I baggrunden til højre skimtes et skovløberhus. Den stråttækte bindingsværksbygning blev senere et meget besøgt traktørsted under navnet »Chokoladehuset«.

Kunstneren skænkede baronen et mindre forarbejde til billedet. Denne smukke studie

er — ligesom det store skovbillede fra 1879 — til dato forblevet i de efterfølgende godsejeres besiddelse.

Fra begyndelsen af året 1882 indtil sommeren 1884 var Philipsen atter på rejse i udlandet, denne gang med ophold i Frankrig, Spanien, Nordafrika og Italien. Pengene dertil skaffede han sig ved at afholde en auktion over 31 af sine billeder i København kort før afrejsen.

Umiddelbart efter hjemkomsten besøgte han i sommeren 1884 igen Meilgård. Det var dette besøg, som fik skelsættende kunsthistorisk betydning med den impressionistiske fremstilling af herregårdens malkeplads. Fra samme ophold kendes også en mindre oliestudie forestillende »Faareklipping paa Meilgaard«.

Philipsen malede også på Meilgård i sommeren 1885, men hans arbejdsresultater fra dette ophold er ikke sikkert identificerede. Kunstforeningens Philipsen-udstilling på Charlottenborg i 1946 viste to billeder, der i kataloget dateredes »ca. 1885«: et Meilgårdsprospekt og et portræt af jagthunden Parol. Disse billeder har begge været i Meilgårds godsforvalter Frederik Ditlev Lissaus eje.

Fra året 1886 kendes kun et enkelt Meilgård-billede af Philipsen, den pragtfuldt solmættede fremstilling af »Alléen forbi Gartnergaarden paa Meilgaard«.

Skifte

I 1887 kom Philipsen ikke til Meilgård. Kunstneren fik dette år det Ancherske Legat. Sammenlagt med de midler, han skaffede sig ved atter at bortauktionere en række af sine billeder, satte legatet ham i stand til at tage på et længere ophold i udlandet. Philipsen valgte Italien og slog sig fra efteråret 1887 ned i Firenze.

Sidst i april 1888 modtog han her en trist meddelelse, som straks fik ham til at rejse hjem til Danmark: hans kære ven og velgører på Meilgård var uventet afdøet ved døden.

Christian Juel-Brockdorff havde i sit testamente af 20. maj 1886 indsat »Godsforvalter exam. juris Frederik Ditlev Lissau og Kunst-

Bygninger ved Meilgaard. Ca. 1885. Privateje.

maler Theodor Esbern Philipsen som Executores Testamenti«.

Ved sin hjemkomst til Danmark rejste Philipsen straks over til Meilgård for at påbegynde det store arbejde med boets afvikling.

Den afdøde var ugift og uden livsarvinger. Han oprettede i testamentet en række store legater til socialt velgørende formål. Gård og gods testamenterede han til en ung slægtning, exam. jur., senere kammerherre Niels Joachim Christian Gregers Juel (1861-1938) fra Hverringe.

Som tidligere omtalt efterlod baronen sig også en samling på 9 malerier af Theodor Philipsen, der ved skiftet alle overgik i Niels Juels eje. Samlingen omfattede følgende arbejder: Et prospekt af baronens fødehjem »Herregården Scheelenborg, set fra Dammen«, malet i 1872. En lille studie af »Meil-

gaard med Park« fra 1876. En studie af »Gartnergaarden paa Meilgaard« fra 1879. »Parti fra Sorteaaen i Meilgaards Skove«, malet samme år. »En vædder. Meilgaard« fra 1880. Studien af »Den grønne Vej« fra 1881. Et udateret billede af baronens to grævlingshunde og to ikke nærmere identificerbare malerier med dyremotiver.

Et vemodigt gensyn

De breve, Philipsen i sommeren 1888 sendte sin mor fra Meilgård, omtalte den nye gods-ejer positivt som en »flink og forstandig ung Mand«. Sympatien var gensidig. Niels Juel tilbød Philipsen, at han fortsat kunne bo og male på Meilgård nårsomhelst han havde lyst til det. Det er dokumenteret, at maleren i hvert fald benyttede sig af tilbuddet en enkelt gang. Det var i året 1894.

Ved Sorteaaen. Meilgaard. 1894. Statens Museum for Kunst.

Fra dette ophold kendes fire arbejder med samme motiv, nemlig et bestemt parti i Nederskov, hvor Den sorte Vej passerer ganske tæt forbi Sorteåen. De fire billeder er to pasteltegninger og to olieblade. Pastellerne er forarbejder til de to malerier, der begge tilhører Statens Museum for Kunst. Det mindste af dem er det tidligst udførte. Det må efter sine friske løvfarver at dømmes være malet ret tidligt på sommeren. Billedets udførelse bringer arbejder af Monet og Pissaro i erindring. Det største af de to Meilgård-malerier viser motivet ved løvfaldstid. Modsat det mindre billede, som er helt uden staffage, spiller grupper af rød- og sortbroget kvæg ved åen og på vejen en iøjnefaldende rolle i dette efterårslandskab.

Det store maleri må indtil videre gælde for Philipsens sidste Meilgård-billede. Jeg har i

hvert fald ikke kunnet påvise, at kunstneren siden igen aflagde stedet et besøg. Og jeg tvivler faktisk meget på, at han gjorde det. Philipsens gensyn med Meilgård efter 6 år må have været temmelig vemodigt. Havde han følt sig hjemme på stedet under den forhenværende ejer, måtte han uvægerligt føle sig temmelig fremmed der i 1894. Den nye ejer havde nemlig i mellemtiden gennemført så mange og vidtgående ændringer, at stedet slet ikke mere lignede sig selv. Mest iøjnefaldende var forandringen af godssets hovedbygning, som allerede var ombygget til ukendelighed.

Opholdet i 1894 blev utvivlsomt kunstnerens endelige afsked med det gamle herregårdsmiljø, som havde betydet så meget for ham og hans kunst igennem to årtier.

KILDER:

Artiklens indhold er hovedsagelig baseret på en gennemgang af upubliceret kildemateriale. Først og fremmest den omfattende samling af kunstnerens korrespondance i Det kongelige Bibliotek. Dernæst skifteprotokol + bilag vedrørende boet efter baron Christian Juel-Brockdorff i Landsarkivet for Nørrejylland.

Fra nuværende godsejer Niels Iuel, Meilgård, er indhentet nyttige mundtlige oplysninger, og jeg vil her gerne rette en varm tak til godsejeren for hans venlige bistand.

De mange gengivelser af Philipsens arbejder i fotografisamlingen på Kunstakademiets Bibliotek har bidraget stærkt til identifikation af en række i artiklen omtalte billeder med Meilgård-motiver.

Af de trykte kilder har frem for alt Karl Madsens Philipsens-monografi fra 1912 været af stor værdi for mine undersøgelser. Jeg har derudover især haft megen gavn af katalogerne til Kunstforeningens store retrospektive Philipsen-udstillinger i 1911 og 1946.

»Frivillig arbejdskraft« tilbydes -

Samfundshjælpen i Randers

Af Per Bo Christensen og Lars Rye Tinghus

»Samfundshjælpen for Randers«, der eksisterede fra 1920 til 1962, har trods en spændende historie undgået historikers lup. Første gang vi stødte på materialet på Randers Lokalhistoriske Arkiv (RLA) var i forbindelse med udarbejdelse af et speciale i historie fra Aalborg Universitetscenter om Samfundshjælpen i Danmark i perioden 1919-1925. Da vi opdagede, at arkivalierne om »Samfundshjælpen for Randers« på RLA var meget omfangsrige, syntes vi, at der bør vækkes interesse for en organisation, hvis historie må betegnes som værende både spændende og kontroversiel¹.

Baggrunden: Hvorfor en »Samfundshjælp«?

I sidste halvdel af juni måned 1920 etablerede en række prominente Randers-borgere med kammerherre, amtmand H. Andersen og den gennem mange år konservative byrådspolitiker, apoteker Kabell som officielle frontfigurer »Samfundshjælpen for Randers«. Formålet med denne organisation var at stille »...frivillig Arbejdskraft, Materiel

o.l. til Raadighed for Samfundsmyndighederne i Tilfælde af Arbejdsstridigheder, Lockouter og Striker, som medfører Standsning af Virksomheder, der er nødvendige for Samfundet«².

For at forstå etableringen af en Samfundshjælp, der med udgangspunkt i København snart bredte sig til det ganske land, er det nødvendigt at vende blikket mod specielt den sociale og politiske udvikling efter I. verdenskrig.

Hele ideen med at etablere en Samfundshjælp diskuteredes første gang efteråret 1919 i Dansk Arbejdsgiverforenings lokaler i København, hvor Samfundshjælpen senere så dagens lys. Her blev ideen ført ud i livet med Dansk Arbejdsgiverforening (DA) stående hemmeligt i kulissen som aktiv organisator og finansiell støtte.

Inspirationen til Samfundshjælpens dannelse og opbygning var hentet fra lignende schweiziske og tyske organisationer, der var blevet dannet for umiddelbart at imødegå omfattende strejker og på længere sigt modstå revolutionsforsøg.

Lignende årsager lå til grund for, at først og fremmest DA havde taget et lignende

initiativ. Lige siden I. verdenskrigs slutning var antallet af overenskomststridige arbejdsnedlæggelser steget markant. Flertallet af disse havde den syndikalistiske opposition indenfor fagbevægelsen stået som organisator af. Da den syndikalistiske opposition ikke bekymrede sig stort om dommene fra datidens Arbejdsret, Den faste Voldgiftsret, mente DA ikke, det fagretslige system var holdbart. På denne måde led arbejdsgiverenes tillid til den danske fagbevægelse umiddelbart efter krigen et knæk. Såfremt overenskomstsyste­met fortsat skulle eksistere, blev det klart for lederne i DA, at skeen skulle tages i den anden hånd for derved at dæmme op for den overenskomststridige strejkeoffensiv.

Ikke kun DA følte sig presset. Ved den mindste anledning fandt specielt den borgerlige presse de store, advarende overskrifter frem og fyrede på denne måde op under kedlerne. Stemningen var flere steder i befolkningen for dannelsen af en organisation, der var rede til at tage vare på de urolige arbejdsforhold. Også fra politisk hold ønskedes »større Ro om Arbejdsforholdene«³, hvilket statsminister Neergaard bl.a. udtalte i sin tiltrædelsestale i slutningen af april 1920 efter et stormomsust politisk forår med bl.a. påskekrise og generalstrejke.

Selv om Samfundshjælpen ved sin blotte eksistens skulle blive særdeles upopulær i arbejderkredse, blev den til gengæld budt velkommen i andre dele af befolkningen — specielt i borgerlige kredse.

Da Samfundshjælpen i København efterhånden blev landskendt, først i begyndelsen af april og senere igen i maj-juni 1920, hvor den var stærkt medvirkende til at bryde en syndikalistisk organiseret transportarbejderstrejke, dannedes sideløbende en »samfundshjælp« i flere byer, alle med tilknytning til Samfundshjælpen i København.

Selv om DA værdsatte denne udbygning, spillede DA dog ingen rolle i dannelsen af »Samfundshjælpen for Randers«. DA var villig til at give gode råd, men finansiel støtte blev der ikke givet, som tilfældet havde været med Samfundshjælpen i København.

DA mente, det var væsentligt, at Samfundshjælpen i denne periode skulle fremstå som en forelempt og neutral part, hvorfor DAs indflydelse ikke måtte blive almindelig kendt. Kun højtsiddende medlemmer af bestyrelsen for Samfundshjælpen i København vidste besked. Hvis DAs store indflydelse blev almindelig kendt, ville det uden tvivl have betydet, at befolkningens opbakning bag Samfundshjælpen var svundet betydeligt ind.

Dannelsen af »Samfundshjælpen for Randers« foregik således sideløbende med andre i Danmark, dog var »Samfundshjælpen for Randers« en af de først etablerede afdelinger i provinsen.

Dannelsesfasen: Med vejviseren i hånden

»Samfundshjælpen for Randers« var først klar til offentliggørelse efter det konstituerende bestyrelsesmøde den 22. juni 1920. Grunden dertil var, efter alt at dømme, at man først skulle have tilsendt de nødvendige oplysninger, papirer m. v. fra København.

Initiativtagerne i flere byer henvendte sig til Samfundshjælpen i København i forbindelse med offentliggørelsen i april, og det er sandsynligt, at de enkelte byer fik materiale tilsendt efter størrelse. Altså først Århus, Odense, Ålborg og sidenhen Randers og mindre byer.

Folkene bag den randrusianske samfundshjælp havde dog ikke ligget på den lade side. Ud fra medlemskartoteket kan det konstateres, at ca. 90% af de indmeldte i 1920 blev indmeldt før den 22. juni! Dette betyder, at ca. 400 personer havde tilkendegivet, at de ville støtte den lokale samfundshjælp før offentliggørelsen. Størsteparten af dette antal blev formelig kontaktet ved at stemme dørklokker.

Med en vis risiko for at røbe at en forestående dannelse af en lokal samfundshjælp var på trapperne, blev der udarbejdet gade­fortegnelser og adresselister. Her udfra blev folk kontaktet. Det må dog formodes, at de, som på forhånd ikke kunne anses for at være

interesserede, næppe blev kontaktet. Alligevel blev der løbet visse risici, da det jo ikke var ønskeligt at blive kendt før alt var parat, og størsteparten af den lokale befolkning var positivt indstillet (4).

Gennem hele foråret udviklede situationen sig endog særdeles gunstigt. Dette var bl. a. forårsaget af den lokale uro under samme års generalstrejke, hvor elektricitetsværket havde været lukket i tre dage.

Da dannelsen af »Samfundshjælpen for Randers« blev offentligt kendt fortsatte medlemstilstrømningen. I 1920 nåedes således et medlemstal på 484.

Opbygningen af »Samfundshjælpen for Randers«

Men hvem var det så, som havde sørget for at tegne medlemmer og organisere »Samfundshjælpen for Randers«? For at svare derpå må vi betragte selve organisationens opbygning.

»Samfundshjælpen for Randers« havde ifølge vedtægterne sin basis i aktive og passive medlemmer. De aktive medlemmer støttede organisationen ved at deltage i »frivilligt arbejde«. For dette udbetaltes en løn — normalt efter gældende tarif. Man kunne også støtte organisationen som passivt medlem. De passive medlemmer betalte mindst 5 kr. årligt. Disse bidrag skulle så udgøre det økonomiske grundlag. Nogle steder fungerede dette system ikke tilfredsstillende (bl. a. i København). Men i Randers fungerede det udmærket.

Ovenover medlemmerne var bestyrelsen — selvsupplerende og uden pligt til at afholde generalforsamlinger. På denne måde var bestyrelsen en særdeles eksklusiv kreds, og organisationens noget udemokratiske opbygning virkede sandsynligvis hæmmende for Samfundshjælpen udvikling på længere sigt, idet ordinære medlemmer ikke havde mulighed for at give deres meninger tilkendte og evt. få dem afprøvet ved en afstemning.

Ved stiftelsen i 1920 bestod bestyrelsen af 15 personer, og de havde utvivlsomt en stor

indflydelse på den randrusianske samfundshjælps tilblivelse. Men den afgørende magtfaktor var forretningsudvalget, der valgtes ud af bestyrelsens midte. Forretningsudvalget skulle ifølge referatet fra det konstituerende bestyrelsesmøde udtænke planer for medlemshvervning, økonomisk støtte m. v. Under generalstrejken i 1922 fik forretningsudvalget endda udvidet beføjelserne, således at beslutninger kunne tages udenom den samlede bestyrelse. Kommandovejen skulle i den trængte situation i 1922 gøres så kort som mulig.

Forretningsudvalget kom til at bestå af tre personer: grosserer Faber, apoteker Kabell og ritmester Secher. Uden at kunne forelægge klare beviser må det formodes, at disse tre havde foretaget den noget kontroversielle medlemshvervning og lancering. Kabell blev formand for forretningsudvalget, mens Secher til sin død var kasserer.

Udviklingen fra sommeren 1920 til 1922: Vigtigheden af en organisation. . .

»Samfundshjælpen for Randers« blev stillet overfor tre større opgaver inden den egentlige virksomhed under generalstrejken.

For det første søgtes der etableret et samarbejde med »Landbrugets Beredskabskorps«, der ligeledes overtog strejkeramt arbejde.

For det andet skulle støtte fra lokalbefolkningen og ikke mindst lokale »matadorer« sikres.

Endelig skulle »Samfundshjælpen for Randers« have afstukket retningslinier for arbejdsområder rent geografisk, ligesom et evt. samarbejde med andre afdelinger af Samfundshjælpen skulle afklares.

Samarbejdet med »Landbrugets Beredskabskorps« diskuteredes første gang på et landsdelegeretmøde i Viborg i 1921. Fra »Samfundshjælpen for Randers« deltog det samlede forretningsudvalg. En egentlig afklaring lykkedes det ikke at finde frem til ifølge referatet fra mødet. Det kan dog formodes, at »Landbrugets Beredskabskorps« fik overdraget bekæmpelsen af strejker in-

Randers-distriktet i 1927. Skraveret er sogne, hvor sognefogederne blev kontaktet i 1927. Randers by er midt i området. Distriktets grænser gik på tværs af amtsgrænserne.

denfor transportsektoren, da disse jo ofte hindrede landmændene i at få såsæd, foderstoffer m.m. Godt et år senere under generalstrejken i Randers viste det sig også, at denne formodning holder stik. Derimod holdt »Samfundshjælpen for Randers« sig strengt til programmet, i hvilket der stod, at samfundsmyndighederne skulle tilkalde, før det var muligt at træde i aktion. Dermed kunne Samfundshjælpen kun træde til, såfremt den politiske opbakning var til stede.

Opbakningen fra lokalbefolkningen viste sig hurtigt ikke at blive noget reelt problem. Mange selvstændige, landmænd, fabrikanter m.fl. støttede organisationen. Kun få lønarbejdere meldte sig ind, men det var nu heller ikke planen, at arbejderstanden skulle være den sikreste støtte. Ideologisk såvel som

økonomisk var det for ustabil. I stedet trak »Samfundshjælpen for Randers« på økonomisk bedrestillede.

Det lader sig ud fra kildematerialet kun vanskeligt vise, hvordan organisationsarbejdet og samarbejdet mellem de lokale afdelinger af samfundshjælpen udviklede sig på landsplan. Dog efterlyste »Samfundshjælpen for Randers« allerede i august 1920 et landsdækkende samarbejde. Rammerne for dette samarbejde blev dog først fastlagt i efteråret 1921. Dette fremgår af en særdeles vigtig skrivelse sendt fra København til alle 47 lokalafdelinger. Skrivelsen tog tråden op fra landsdelegeretmødet i Viborg tidligere på året. Bl.a. var der foretaget en distriktsinddeling, hvilket fremgik af et medsendt kort. Desværre synes dette kort at være bortkommet. Dog har vi på kortet ovenfor

indkredset Randers-distriktet så godt som det kan lade sig gøre på baggrund af materialet på RLA. Endvidere fremgik det af skrivelserne, at alt samarbejde skulle koordineres gennem Samfundshjælpen i København. Koordinationen skulle ske dér, da Samfundshjælpen i København efter eget udsagn havde gode kontakter til politikere i Folke- og Landsting. De enkelte afdelinger af Samfundshjælpen skulle dog fungere administrativt selvstændigt.

De enkelte distrikter var bygget op omkring et såkaldt tillidsmandssystem. Dette fungerede således, at der i hvert sogn inden for distriktet var en ansvarlig »tillidsmand«, som skulle skaffe friske kræfter til Samfundshjælpen — specielt under strejker kunne det være nyttigt. I langt de fleste tilfælde udførte sognefogederne tillidsmandshvervene. Inddragelsen af sognefogederne skete relativt tidligt, omkring efteråret 1920. Adskillige sognefogeder tog denne udfordring op og fremskaffede adskillige medlemmer. Grunden til, at sognefogederne stillede sig til rådighed for »Samfundshjælpen for Randers« var måske, at formanden, amtmand H. Andersen, også som embedsmand havde kontakt til sognefogederne.

Men hvordan så Randers-distriktet nu ud? Trods det tidligere omtalte kort sandsynligvis ikke eksisterer mere, har vi rekonstrueret Randers-distriktet, som det efter alt at dømme så ud, da grænserne efter få skærmydsler blev fastlagt i 1927.

I perioden frem til generalstrejken var det dog bemærkelsesvis få sognefogeder, som havde fundet nye medlemmer, og enkelte havde endog blankt tilkendegivet, at de ikke ville være agenter for »Samfundshjælpen for Randers«. Ligeledes havde medlemstallet været en smule dalende i 1921. I 1922 kom et stort opsving foranlediget af generalstrejken, der ikke alene satte Randers, men også Samfundshjælpen i begivenhedernes centrum.

Generalstrejken: Succes eller fiasko?

»Samfundshjælpen for Randers« stod altså alt i alt rimeligt godt rustet til forårets gene-

ralstrejke. Men flere problemer rejste sig for de ansvarlige. Hvis man blev tilkaldt, ville medlemmernes kvalifikationer så være dækkende for de opgaver, der skulle løses? Var beredskabet godt nok? Var overskuddet på godt 4.000 kr. indbetalt af de passive medlemmer tilstrækkeligt til at træde i aktion? Hvordan ville de »frivillige« blive modtaget i den lokale befolkning?

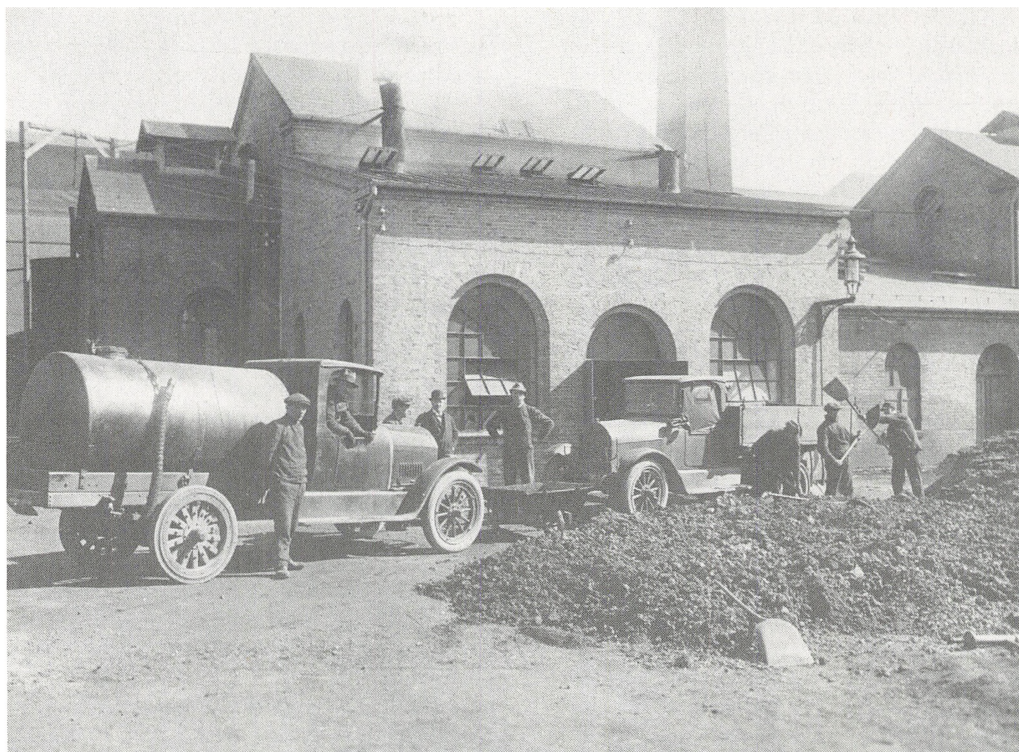
Dansk Arbejdsgiverforening havde som oplæg til overenskomstforhandlingerne i 1922 ønsket større lønreduktioner og forlængelse af arbejdsdagen, der med virkning fra 1. januar 1921 jo netop var blevet nedsat til 8 timer dagligt. For at sætte alvor bag ordene erklærede DA lockout. Denne varede fra 15. februar til 7. april, hvor parterne nåede til enighed. Den tidligere så offensive opposition til fagbevægelsen gerådede i indre splittelse, og kun sporadiske røster opfordrede til at kæmpe mod DA's overenskomstoplæg. Størst vilje dertil var der i de østjyske havnebyer, hvor »frivillige« oprådte på havnene i stort tal.

Alle steder opnåedes dog enighed — på nær i Randers. Fra og med den 21. marts og 4 uger frem iværksattes en lokal generalstrejke, der også kom til at omfatte arbejderne og de kontraktansatte på de lokale værker.

»Samfundshjælpen for Randers« havde taget højde for denne situation. I forbindelse med urolighederne i de østjyske havnebyer i februar og marts havde ritmester Secher udfærdiget en beredskabsplan, der var færdig den 25. februar — altså knap en måned før generalstrejken var en realitet. Beredskabsplanen, der var sendt til hovedstaden for at få det blå stempel, opstillede kalkuler over det forventede mandskabsbehov primært i forbindelse med den videre drift af de kommunale værker og virksomheder. Til de kommunale værker anslog Secher, at der behøvedes i alt 116 mand. Heraf i alt 96 med teknisk kendskab til maskiner og kedler eller med kørekort.

Hvis værkerne blev forladt, kunne de altså ifølge beredskabsplanen overtages og køres videre — blot mandskabet ville stille.

»Samfundshjælpen for Randers« var såle-

Samfundshjælpere igang på gasværket. Randers Lokalhistoriske Arkiv fot.

des parat og godt forberedt. Eet manglede dog at falde på plads. Det ville være nødvendigt med en henvendelse fra myndighederne jvf. vedtægterne. Denne henvendelse skulle byrådet forestå, idet driften og vedligeholdelsen af værkerne sorterede under dette.

Byrådet havde spørgsmålet til debat første gang den 21. marts. Først henstillede man til de kommunalt ansatte om at genoptage arbejdet. Alt imens arbejderne overvejede dette, fremsatte Aage Seidenfaden, byens politimester, tilbud om assistance på justitsminister Rytters vegne. Rytter udtalte, at de »frivillige« skulle beskyttes med alle til rådighed stående midler. Og det skulle der blive brug for.

Hvorvidt »Samfundshjælpen for Randers« skulle i aktion, blev taget op næste dag. På

forslag fra den radikale redaktør Nøhr blev det besluttet, at de respektive udvalg, der havde at gøre med værkerne og renovationen, skulle træffe den endelige afgørelse.

To udvalg skulle om fornødent tilkalde »Samfundshjælpen for Randers«: Belysningsudvalget samt Udvalget for tekniske Anliggender. Næsten alle byrådets konservative medlemmer støttede »Samfundshjælpen for Randers«. Formanden for den randrusianske samfundshjælps forretningsudvalg, apoteker Kabell, sad sågar som formand for Belysningsudvalget. Den politiske sammensætning i byrådsudvalgene talte til fordel for »Samfundshjælpen for Randers«: i Belysningsudvalget tre »samfundshjælpere« mod to og i Udvalget for tekniske Anliggender fire mod een.

Da det erfarede, at de kommunalt ansat-

te ikke ville genoptage arbejdet, lå landet åbent. »Samfundshjælpen for Randers« fik dog ikke den »ilddåb«, den øverste ledelse forventede. Mange af de tilmeldte aktive blandt byens borgere havde givetvis ikke regnet med denne udvikling, så adskillige meldte fra eller udeblev. Kun 60 ud af 240 anslåede mødte op!

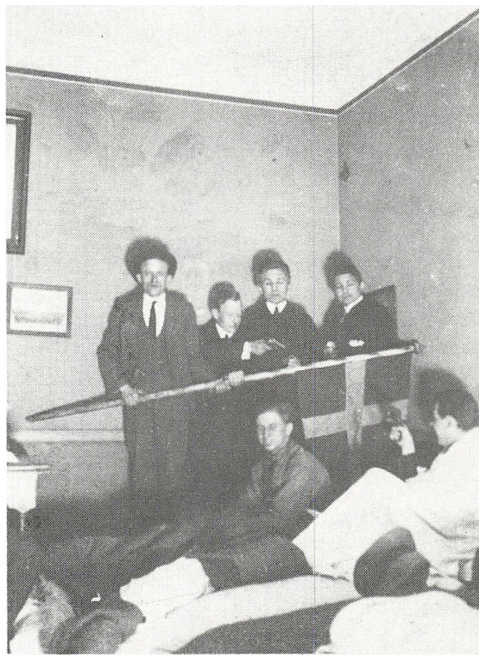
Årsagen dertil var vel nok, at Randers på dette tidspunkt ikke kunne sikre tilstrækkelig anonymitet til folk, efter de havde forbrudt sig mod en af fagbevægelsens uskrevede love, at være strejkebryder. Dog blev den svigtende opbakning ikke noget problem, da adskillige landmænd fra sognene meldte sig under fanerne, samtidig med at medlemmer fra andre afdelinger af samfundshjælpen stillede sig til rådighed.

Disse »nyrekrutteredes« manglende tekniske kendskab gav anledning til store problemer. Først da en overingeniør fra København tiltrådte, begyndte tingene at falde på plads. Dog var der under hele generalstrejken rationering på gas og strøm. I »Socialdemokrateren for Randers og Omegn« beskyldtes »Samfundshjælpen for Randers« ikke alene for at optræde som »skruebrækkere«, men også for »kun« at levere »skruebrækkergas af ringe kvalitet«.

De folk, som kom udefra, indkvarteredes først i Håndværkerforeningens lokaler i Vestergade for senere at blive flyttet op på kasernen. Overingeniøren fra København indlogeredes dog på hotel. BESPISNINGEN foregik i en periode på Industricaféen i Vestergade, men da omkostningerne blev for store, begyndte man i stedet at uddele kostpenge.

Efterhånden fik man dog øjnene op for, at driften af en virksomhed med »frivilligt arbejde« ikke var så rentabel endda. Selv om kommunen betalte tariffmæssig løn, drøftede forretningsudvalget at nedsætte lønnen. Dette blev dog afvist.

Pengekassen blev efterhånden skrabet til bunds. Det blev derfor vedtaget at opfordre byens større virksomheder, banker, sparekasser og andre til at give bidrag. Flere viste sig da også villige til at bakke op økonomisk.

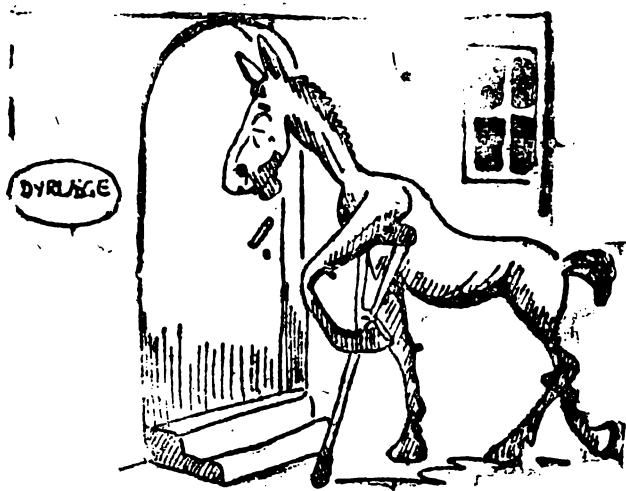
Amatørfoto fra samfundshjælpens kvarter. Billedet afslører en situation i en løftet stemning. Randers Lokalhistoriske Arkiv fot.

Under afklaringen af de økonomiske problemer overtog »Samfundshjælpen for Randers« den 26. marts natrenovationen, den 6. april vandværket og den 11. april dagrenovationen. Udførelsen af renovationsarbejdet gik ikke altid stille af, og ofte måtte ordensmagten tilkaldes for at beskytte de »frivillige«. Men efterhånden mistede byens arbejdere modet, og efter at dagrenovationen havde været i drift en uges tid i kraft af den »frivillige arbejdskraft«, ophævede den 10 mand store eksekutivkomité, der var blevet nedsat ved generalstrejkens start.

»Samfundshjælpen for Randers« forlod de kommunale værker med sidste mand den 1. maj, altså knap 2 uger efter generalstrejkens afblæsning.

Trods de problemer, der var opstået med opbakningen fra medlemmerne, økonomien og det utilstrækkelige kendskab til de kommunale værkers funktioner under start-

En Skruetrækker-Hest.

Karikatur i Socialdemokraten for Randers og Omegn 4.4.1922. Tegningen viser en hæderlig arbejdshest, der under generalstrejken var blevet spændt foran en skruebrækker-vogn. P.g.a. kuskens ukyndighed var hesten styrtet og måtte derfor søge læge.

en af generalstrejken, var »Samfundshjælpen for Randers« stort set tilfreds.

Randers' befolkning var dog blevet delt i to lejre. Mange af byens borgere værdsatte indsatsen. Men den randrusianske arbejderbefolkning udsendte en »bandbulle«, hvor alle, der havde medvirket til at neutralisere generalstrejken, blev hængt ud som »skruebrækkere« med navn og adresse.

Perioden fra 1922 til 1925:

Fanen holdes højt . . .

Samfundshjælpen havde i forbindelse med generalstrejken i Randers for sidste gang været i aktion såvel lokalt som på landsplan. Selv om »Samfundshjælpen for Randers« kunne rose sig selv med en nogenlunde vellykket indsats, sad én part i Vester Voldgade 113 i København og var yderst utilfreds; det var Dansk Arbejdsgiverforening, på hvis initiativ Samfundshjælpen var blevet oprettet. DA havde mistet kontrollen over Samfundshjælpen og kappede derfor den finansielle støtte.

I Randers var lederne af den lokale samfundshjælp dog højt på strå, uviste om de stridigheder, der udspandt sig mellem DA og Samfundshjælpen i København. Gennem indsatsen under generalstrejken havde »Samfundshjælpen for Randers« fået et »vitamintilskud«, og arbejdet fortsatte med større intensitet end tidligere. Således må 1922 betegnes som den periode, hvor arbejdet i den lokale samfundshjælp blev udført med mest energi og størst omhu.

Men fra 1923 gik det langsomt tilbage med interessen. Situationen på arbejdsmarkedet havde stabiliseret sig. 1923 og 1924 blev de roligste år på arbejdsmarkedet siden 1, verdenskrig, og dette lod sig tydeligt aflæse hos »Samfundshjælpen for Randers«. Der blev dog stadig opkrævet medlemskontingenter, selv om fabrikant Steenberg forgæves forsøgte at få de andre bestyrelsesmedlemmer overbevist om, at passive medlemmers faste kontingent skulle nedsættes fra de fastlagte 5 til 2 kr. Medlemstallet begyndte at dale, og det var hovedsageligt de passive medlemmer, som meldte sig ud. Den aktive medlemska-

re var sandsynligvis også for nedadgående i antal; men da de aktive ikke blev forespurgt, om de stadig ønskede at være aktive, er det vanskeligt at slutte noget præcist.

I 1925 trak det dog atter op til konflikt. Med arbejdsmændenes strejke inden for transportsektoren og DA's efterfølgende lockout blev det alvor. Fra København udsendte forretningsfører, kaptajn Flemming Topsøe skrivelser til hver enkelt afdeling af Samfundshjælpen. Heri opfordrede han til stærkt øget beredskab, da der fra regeringens side kunne komme en henvendelse. Men løbet var kørt. Det var lidet sandsynligt, at en socialdemokratisk regering ville lade Samfundshjælpen indsætte, hvilket heller ikke skete.

Men om ikke andet betød konfliktsituationen i 1925, at »Samfundshjælpen for Randers« fik gjort status over medlemssituationen. Denne så alt andet end tilfredsstillende ud. Der var nu knap 470 medlemmer inklusive de, som kunne mønstres ude i sognene. I forhold til 1922 var det en nedgang på over 20 pct. Og nedgangen fortsatte med stormskridt. Året efter var der knap 100 medlemmer færre.

Fra 1925 til 1934: Samfundshjælpen i modvind

Nedgangen i medlemstallet havde med den manglende henvendelse fra regeringen i 1925 været en skuffelse for den danske samfundshjælp. Men helt slået ud var man dog ikke.

Den københavnske samfundshjælp kastede sig over decideret spiongearbejde. Der blev holdt øje med formodede revolutionære, bl.a. Thøger Thøgersen.

Den rolle, »Samfundshjælpen for Randers« spillede i denne sammenhæng, var yderst beskeden, og ikke uden grund skrev ritmester Secher til kaptajn Topsøe i 1928:

»En gang i April Maaned skal jeg have mit aarlige Bestyrelsesmøde i SH, og jeg vilde da gerne have de sidste Nyheder af Interesse at meddele Medlemmerne. Det er jo en stille Tid, saa Interessen blandt Medlemmerne

sløjer jo let, dersom man stadig ikke har lidt at fortælle dem«. (5).

Secher havde ikke opkrævet kontingent siden 1926, så det var unægtelig en stille tid. 1926 var forøvrigt det sidste år i det randrussianske samfundshjælps levetid, hvor kontingent opkrævedes.

Såvel i 1932 som 1934 trak det atter op til konflikt. Og igen løstes problemerne uden indblanding fra Samfundshjælps side. Men som i 1925 fik Secher anledning til at gøre status over medlemssituationen.

I 1932 kunne Secher efter eget udsagn mønstre 82 mand med mulighed for yderligere at tilkalde 100 landmænd. De passive medlemmer havde Secher ikke styr over, da medlemskontingentet jo ikke var blevet opkrævet siden 1926. Således dalede medlemstallet stadig, og da det blev klart, at situationen i 1934 ikke førte til noget, var det ganske netværk af lokale afdelinger af samfundshjælpen ved at være historie. Selv om Flemming Topsøe forsøgte at mønstre mandskab på forskellige rejser, bl. a. til Randers Amt i 1934, var det nytteløst.

De lokale uroligheder omkring de kommunistisk arrangerede valgdemonstrationer i 1933, viser også med al tydelighed, at »Samfundshjælpen for Randers« var ved at gå i opløsning, da man end ikke noterede sig disse uroligheder.

Perioden efter 1934

Hvor man i starten af 1920erne hyppigt havde afholdt bestyrelses- og forretningsudvalgsmøder, afholdtes blot fire bestyrelsesmøder fra 1934 til opløsningen i 1962.

I 1939 blev det blandt de resterende bestyrelsesmedlemmer besluttet at støtte den finske legation med 4.000 kr. I 1941 afholdtes endnu et bestyrelsesmøde for at mindes en bortgået kollega, og i 1943 mindedes den afdøde Kabell, som var blevet formand efter amtmand H. Andersens død. Ved bestyrelsesmødet i 1943 blev formandshvervet overdraget ritmester Secher.

Året før var den københavnske samfundshjælp blevet opløst. Mærkværdigt er det på

trods af krig og uro, at »Samfundshjælpen for Randers« end ikke noterede sig denne begivenhed. Ligeledes syntes krigsbegivenhederne at være gået upåagtet hen.

Som bekendt vedblev »Samfundshjælpen for Randers« at eksistere efter 1942, men den nye formand, ritmester Secher, kunne ikke redde organisationen.

Først i 1962 skete der atter nyt med »Samfundshjælpen for Randers«. Efter mange års glemsel blev organisationen opløst, og formuen på godt 18.000 kr. blev skænket til bygningen af Randers Ungdomskollegium på Nyvangsvej.

NOTER:

1. Materialet på RLA ligger i kasserne 38A-G. De to første kasser indeholder diverse avisudklip, mest omhandlende generalstrejken i almindelighed. I kasserne C-g ligger forhandlingsprotokoller, kassebog, medlemslister, medlemsarkiv samt korrespondance for perioden 1920-1962. Hvad angår litteratur om »Samfundshjælpen for Randers« kan vi henvise til: Tine Berg, Per Bo Christensen og Lars Rye Tinghus: »Samfundshjælpen 1919-1925 — med specielt henblik på forholdet til Dansk Arbejdsgiverforening« i »Hæfter for Historie« nr. 7 (1984) s. 75-119 og Anders Ture Lindstrøm: »Samfundshjælpen.

- Træk af en kontrarevolutionær organisations historie« i »Erbvervshistorisk Årbog« (1978) s. 7-48.
2. Uddrag af Samfundshjælpens program. Er bl.a. trykt på medlemskortene i medlemskartoteket på RLA.
  3. Dagbladet »Politiken« den 25. april 1920.
  4. Se bl.a. skrivelse med titlen »Samfundshjælpen«, kasse 38G. Denne skrivelse er udateret, men det kan med sikkerhed konstateres, at den har haft til formål at præsentere og »sælge« Samfundshjælpen på den mest praktiske måde.
  5. Skrivelse fra Secher til Flemming Topsøe den 8. marts 1928. Kasse 38F.

Polakker i Pindstrup

Af Felix Møller Mielec

På Kulturhistorisk Museum opbevares en fane, som polske nonner i 1937 syede til den katolske menighed i Pindstrup. Menighedens fanebærer, Felix Møller Mielec, som afleverede fanen, har til Historisk Samfund skrevet en beretning om førstegenerations polakkerne i Pindstrup. Herfra stammer de følgende uddrag.

Forhistorien er den, at der under 1. verdenskrig arbejdede mange polske familier i tørvemosen ved Pindstrup. De var kommet hertil som den tids gæstearbejdere og en del af dem blev boende her i landet, også uden for arbejdsæsonen. Lønnen var ringe: ca. 1 kr. i timen for en 60-70 timers arbejdsuge. De polske arbejdere blev indkvarteret i elendige rønner, som nu ikke findes mere. Da der i løbet af 1920'erne efterhånden opstod en hel lille koloni af fastboende polakker, hvoraf nogle erhvervede mindre landbrug eller blev selvstændige på anden måde, opstod hos dem ønsket om at danne en polsk forening.

Det blev da en realitet den 1. maj 1929. *Zwiazek Polakow w Danji. Okreg Pindstrup:*

Den polske Forening i Danmark omkring Pindstrup.

Foreningens første opgave blev at tage initiativ til at bygge egen kirke. Efter at man havde indsamlet 6-8000 kroner, skænkede direktør Johs. la Cour, Pindstrup Mosebrug, tømmer til at bygge en kirke af. Derpå gik man i gang i den sparsomme fritid med at opføre et gudshus, idet man udførte så meget af arbejdet som muligt selv.

Håndværkere, som skulle betales, kunne dog ikke undgås, så byens håndværksmestre påtog sig dette arbejde. Tilkørsel af materialer og meget andet blev også udført ved frivillig arbejde.

Men 2. påskedag d. 21. april 1930 kunne kapellet indvies.

I »Nordisk Ugeblad for Katholske Kristne« gav »en deltager« et stemningsfyldt billede af givenheden:

Kirkeindvielse i Pindstrup

Da solen 2. påskedag brød gennem de grå skyer, faldt dens stråler på en lille festligt pyntet trækirke ved granplantagens rand ved

Pindstrup. Når man kommer fra stationen hilses man af det nye gudshus, der med tag og spir og et smukt knejsende kors rager op over skovens træer. Endnu er der ingen klokke, der kalder til festen — men det strømmer til med folk fra nær og fjernt. Og kl. 10 sætter en lille skare sig i bevægelse fra sakristiet uden om kirken, gennem det smukke anlæg. Forrest går tre rødklædte kordrenge, så følger der en lille flok drenge og piger i slør med lys i hænderne — førstkommunikanter — tre præster, P. Osterhammel fra Randers, P. Paulus fra København og P. Staubli fra Århus, slutter det festlige tog. Så snart processionen når den smykkede port og går op i kirken, toner festlig orgelklang for første gang i det menneskefyldte kirkerum. Børnene når deres rødklædte reserverede plads, medens præsterne står foran alteret, der i dagens anledning er pyntet med lys og grønt og påskeliljer. P. Staubli, der i måneder har haft travlt med byggeforetagendet og forberedelsen til festen, foretager så kirkens indvielse, hvorefter salmen »På sandheds fjæld en bygning står« bliver sunget.

Nu holder pastor Osterhammel, som den stedlige sognepræst, en festprædiken, der tolkede glæden over dagens begivenhed, fælles arbejdes smukke resultat, og fremhævede betydningen af dette gudshus for den voksende menighed og hver enkelt især.

Den første højmesse blev derefter fejret af P. Staubli, der foreløbig varetager sjælesorgen. Nogle sangere fra Århus kath. kirkes sangkor havde indfundet sig og sang Griesbachers Gregoriusmesse. Og medens Hosannas toner døde hen og viraksduften fyldte luften, steg Guds Søn, vor genopstandne Frelser, ned fra sin herligheds trone og tog plads på vort alter i brøds og vins skikkelse. »Benedictus qui venit in nomine domini«. Som dengang i Emmaus, viste Herren sig også for os og vi »kendte ham ved brødets brydelse«. Op mod et halvt hundrede troende fulgte førstkommunikanterne til Herrens bord og delte med dem den største lykke. Da messen var forbi, blev salmen »Som selv du ville være . . .« sunget som takkebøn for den herlige fest.

Efter middag kl. 3 samledes menigheden atter til en andagt i kirken. Børnene fornyede da dåbsløftet og aflagde trosbekendelsen, medens de holdt et brændende lys i deres hænder. Med bøn og salmesang og den præstelige velsignelse sluttede så den kirkelige højtidelighed. Selv om vejret ikke altid var det bedste, var der dog sol og glæde og feststemning i alle hjerter.

Om aftenen, så snart det mørkede, samledes menigheden og nogle interesserede gæster om et festligt kaffebord. Pater Koch fra Århus takkede både snedkermester Thomsen og andre håndværksfolk fra Ryomgård og Pindstrup for det smukt udførte arbejde og rettede en særlig tak til Joh. Sutek og nogle andre, der har gjort et stort arbejde ved at samle bidrag til kirken. Endelig gjaldt takken alle dem, der ved deres skærv har støttet vor sag og bidraget til kirkens rejsning.

Nu fulgte som afslutning på den indholdsrige dag Pater Kochs foredrag med lysbilleder om passionsspillet i Oberammergau. Da vi skiltes ved 10-tiden, var det med en dybt følt tak for alt det skønne og smukke, dagen havde bragt os. Forhåbentlig vil nu også St. Mikael-Kirkens indretning og udsmykning gøre fremskridt og gudstjeneste afholdes tiere end nu — en gang hver måned. Desværre hviler der på kapellet endnu en gæld på flere tusinde, som den fattige menighed på Djursland har svært ved at afdrage. Mon vi ikke tør vente en håndsækning af vore trosfæller i Danmark. Også vort ringe trækapel tjener jo til gudsrigetets fremme.

Kapellet ligger på en ret stor grund, ca. 1 tønde land, så det vil være muligt at foretage udvidelser. Alteret er skænket af Skt. Josefs-søstre fra et kapel på Frederiksberg. Kommunionbænken stammer fra Jesu Hjertes Kapel i Stenosgade. Biskoppen (J. Brems) skænkede kirkebænkene og et medlem af Århus menighed, hr. J. Keblovszki, et harmonium.

Der er også blevet anbragt to klokker, som daglig ringer Angelus henover mark og skov

Skt. Mikael's kapel, Pindstrup. Kapellet blev opført af den stedlige katolske menighed, der fortrinsvis bestod af polsk-fødte. Det blev indviet d. 21 april 1930. Foto kort efter indvielsen Midtjurs Lokalhistoriske Arkiv.

til fryd for alle, man må huske på, at før Skt. Mikael's Kapel blev bygget, havde Pindstrup ingen kirke. Den første folkekirke blev bygget ca. 1960, forøvrigt også en gave fra direktør J. la Cour.

I begyndelsen var der messe hver 4. søndag i måneden samt undervisning og aftenandagt hver fredag aften. Der »foregik« altså noget kirkeligt hele fem gange om måneden under medvirken af en præst, som måtte rejse hele den lange vej fra Århus. Pindstrup hørte egentlig under Randers dengang, men blev betjent af præsterne fra Århus. Det lod til, at man virkelig satsede på en missionsvirksomhed i Pindstrup. Måske havde man i tankerne, at Pindstrups centrale beliggenhed på Djursland gjorde det naturligt at gøre en indsats her. Dengang var der jo ikke noget Sostrup Kloster eller Sct. Clemens Kirke i Grenå.

Jeg kan berette, at der var lavet en aftale imellem de polakker, der boede i Ringsø og Pindstrup, at når der var gudstjeneste i kirken skulle præsten spise til middag ved en af dem, og vedkommende skulle forpligte sig til at ringe med kirkeklokkerne, og om vinteren at fyre i kakkelovnen i kirken, om sommeren gøre rent i kirken både før og efter messen, skuffle og rive i havegangene, slå græsplænen med le, og ellers gå præsten til hånde.

Alt det tog man mere eller mindre med frisk mod, i samme forbindelse kan jeg huske, at vi unge nærmest blev jaget i kirke, for som min mor sagde, at når præsten, der kom fra Århus, kørte 40 km dertil, var det vel det mindste, vi kunne gøre, at stå op og gå i kirke.

På et bestyrelsesmøde i 1934 vedtog man at arbejde for at erhverve en polsk fane som symbolsk samlingsmærke ved årlige fester og andre arrangementer. Efter mange og trange forhandlinger med hovedbestyrelsen i Nakskov, som skulle formidle en sådan anskaffelse, lykkedes det at få en aftale i stand. Foreningen skulle betale 680 kr. (en timeløn var dengang 90 øre i timen) for selve fanen, dertil kom fanestangen, som var i to dele, som skulle skrues sammen, en ørn i metal,

som skulle skrues på i toppen af stangen. Det kostede tilsammen 40 kr., i alt 720 kr. Polske søstre på et kloster i Warszawa påtog sig at sy selve fanen i deres sparsomme fritid; det tog søstrene tre år.

Kirken blev anvendt til mere end gudstjeneste hveranden søndag. En gang om ugen kom præsten fra Århus, og alle børnene fik religionsundervisning indtil 14 års alderen. Det var forskellige præster, der kom, men de, der betjente Pindstrup menighed, var især pater Josef Staubli og pastor K. Lønskov. Det har hele tiden været jesuitter fra Århus, som har fungeret i Pindstrup, selv om området i begyndelsen hørte under Randers. Da pater J. Staubli blev sognepræst i Silkeborg, kom pater K. Lønskov, der var barnefødt i Grenå, som faldt godt til i Pindstrup.

Da han havde virket en tid, fik den polsk talende del af menigheden ham overtalt til at rejse til Polen for at lære at tale polsk. Nu var pater K. Lønskov noget af et sproggi, han kunne vistnok tale på syv forskellige sprog, også Århus Politi gjorde brug af hans kunnen som tolk, især når der var problemer med de mange søfolk, der anløb Århus havn.

Efter et sprogkursus på fire måneder i Warszawa kom pater K. Lønskov hjem og blev hjerteligt modtaget, især af den polsk talende menighed, der nu kunne høre deres præst prædike på deres modersmål.

Nu er det sådan, at de katolske præster her bliver forflyttet rundt i landet, eftersom den daværende biskop mener, der er behov for det. Allerede et år efter, i maj måned 1938, blev pater K. Lønskov forflyttet til Ordrup og indsat som sognepræst dér.

De polske katolikker blev noget oprørte over denne rokering, de protesterede over denne forandring til sognepræst pater J. Kock, Århus, der pure afviste det, »således var det bestemt, og her var ikke noget at gøre«.

Det ville de polske foreningsmedlemmer nu ikke slå sig til tåls med, det blev vedtaget, at formanden Nikolaj Mielec og sekretær Johan Sutæk for den polske forening i Pindstrup skulle prøve at tage sig af det.

Nu otte dage senere, pinselørdag 1938,

Pindstrup polske forenings fane var udført af søstre i Warchawa og indviet søndag d. 6. juni 1937. På dugens ene side ses Madonna med barnet hvorover en polsk-national sentens, der oversat lyder »Polens kronede dronning!«. Under Madonna står »Bed for os!«. På fanedugens anden side er den polske ørn broderet. Kulturhistorisk Museum, Randers. Foto Kirsten Nijkamp.

*Faneindvielsen d. 6. juni 1937 foregik i kuppet, og efter indvielsen blev den, fanerne fra andre polske foreninger og forsamlingsen fotograferet uden for bygningen. Denne artikels forfatter, der var nyvalgt fanebærer, holder fanen.
Foto Midtjurs Lokalhistoriske Arkiv.*

var der et polsk ungdomstævne i Nykøbing F., hvori biskop T. H. Suhr havde givet tilsagn om at deltage. Formanden Felix Møller Mielec og kasserer Karl Mielec for den polske ungdomsforening i Pindstrup var tilmeldt til dette stævne — de fire slog følge og lejede sammen en bil og tog over Grenå-Hundredet til Nykøbing F.

Det polske ungdomsforeningsstævne begyndte med en gudstjeneste i den katolske »Hellig Kors Kirke«, hvor biskop T. H. Suhr læste messen og prædikede, derefter var der festmiddag på Hotel Prinsen, hvor formanden for den polske hovedbestyrelse i Danmark, Felix Lewandoski, Nakskov, bød forsamlingen velkommen, blandt talerne var biskop T. H. Suhr.

Som jeg nu kan huske det: just da denne havde endt sin tale, gik Nikolaj Mielec op mod biskoppen, men blev standset af Felix Lewandoski, »det kunne man sandelig ikke,

sådan at tale med biskoppen«. Han vendte sig om og gik tilbage til sin plads, det opdagede biskop Suhr, gik straks ned til Nikolaj Mielec, tog ham under armen og førte ham op til sit bord. Der forelagde Nikolaj Mielec sit ærinde fra menigheden i Pindstrup. Da biskop Suhr havde hørt på hele forklaringen, gav han tilsagn om at tage sig af sagen, idet han lovede, at pater K. Lønskov ville komme tilbage til Pindstrup.

Det var en vellykket tur, og da vi næste søndag efter messe kom ud af kirken i Pindstrup, kunne Nikolaj Mielec ikke lade være med at brillere over for den tyskfødte sognepræst Josef Koch, der ikke ville tro på det, men han blev overbevist, for allerede den følgende søndag var pater Kristian Lønskov tilbage og læste messe i Pindstrup.

Pater K. Lønskov fungerede trofast i mange år, især som præst for landdistrikterne. Han cyklede rundt og besøgte selv de

mest fjerntliggende steder, hvor der boede katolikker for at drive sjælesorg og undervise børnene. Cyklen måtte han først opgive, da han var over 80 år. Jeg erindringer, at han engang under krigen, da de offentlige trafikmidler var indstillet — og cyklen øjensynligt heller ikke var køreklar — gik fra Århus til Pindstrup for at læse messen. Det var en tur på 40 km.

Sådan forløb nu 1940'erne, 50'erne og 60'erne: Den kirkelige betjening af Pindstrup fortsatte, og på et tidspunkt gik man over til den messehyppighed, vi kender i dag: 1. og 3. søndag i måneden + 2. juledag, 2. påskedag og 2. pinsedag.

De store Pindstrup-stævners tid var forbi efter krigen, man kunne ikke længere samle folk fra hele Jylland til Kristi Legemsfest i Pindstrup. Denne årlige valfart ophørte dog ikke, men blev flyttet til Øm, hvor Katolsk Lejrskole og Kirke blev opført sidst i 40'erne og omkring 1960. Her har den årlige valfart for katolikkerne vest for Storebælt fundet sted, ligesom Åsebakken ved Birkerød er målet for den tilsvarende valfart for katolikkerne øst for Storebælt.

Men af den grund gik det kirkelige liv i Pindstrup dog ikke i stå. Med de polske indvandrere som kernen fortsatte de katolikker, der af geografiske grunde hørte til her, med at komme til messe, få deres børn døbt, modtage også deres førstekommunion, blive gift og i nogle tilfælde også begravet herfra.

Siden Pindstrup fik sin folkekirke er flere katolikker blevet stedt til hvile på den dertil hørende kirkegård. Det er skik, at man efter messen omkring Alle-sjæles dag går på kirkegården og beder for de afdøde trosfæller.

Men i løbet af de sidste ca. 20 år er der sket en ret kraftig udskiftning i Pindstrup-menighedens sammensætning: De oprindelige

polsk-fødte er næsten alle faldet bort, og deres børn bor ikke længere så tæt ved Pindstrup, som de gjorde.

Desuden har der været tale om, at et ret velkendt fænomen blandt immigranternes efterkommere har gjort sig gældende: Man vil gerne på så mange måder som muligt ligne værtsbefolkningen, og derfor ser man ingen grund til at opretholde fædrenes nationale, kulturelle, ideologiske og religiøse traditioner. Dog har denne tendens slet ikke betydet, at alle de oprindelige polske katolikkers efterkommere er ophørt med at praktisere og vedkende sig deres »arvede« religion — man kan i sognekartoteket den dag i dag finde snesevis af polskklingende navne.

Hertil kommer, at en del katolikker med danske forfædre har slået sig ned i Pindstrup-distriktet og nu er med til at danne grundlaget for, at Skt. Mikael's Kapel fortsat har en berettigelse.

Kirken knytter fortid og fremtid sammen. At det forholder sig sådan er blevet understreget ved en netop afsluttet restaurering.

At det nye skal hvile på det gamle, har været ledetråden i det omfattende projekt, der helt har omdannet kirkens indre til et moderne, smukt og funktionelt rum.

Den kirke, som polakkerne engang byggede, vidner for fremtiden om det, der engang var i Ringsø.

NOTE:

Om den katolske menighed i Pindstrup kan iøvrigt læses i »Skt. Mikael's Kapel Pindstrup 50 år. 1930-21.4.-1980«. (Stencil, udg. af menigheden). F. M. Mielec har i sin beskrivelse af menighedens historie støttet sig til denne redegørelse.

Fra museer og arkiver i det gl. Randers Amt

CLAUSHOLM

I det forløbne år har vi ikke foretaget så omfattende restaureringsarbejder som iøvrigt sket i de foregående år!

Som det fremgik af tilsvarende meddelelse sidste år, var vi dengang i gang med restaurering af nogle gyldenlædertapeter, men p.gr. af forskellige tekniske vanskeligheder var arbejdet blevet noget forsinket. I løbet af efteråret 1985 lykkedes det dog at fuldende restaureringen og tapeterne blev nu ophængte i et af rummene i stueetagen. Det er et ret lille rum: En biblioteksgang med bøger fra Geheimeråd Huitfeldts tid. Væggene ovenover reolerne har en sådan størrelse, at de passede til den del af gyldenlædertapeterne, som vi var i stand til at redde og restaurere.

Vi har dog planer om at gå videre med facade-restaureringerne i samarbejde med Fredningsstyrelsen og Selskabet »Clausholms Venner«: Til udførelse i det væsentlige i august d.å. har vi planlagt at restaurere dele af den lille østfløj: facade mod havetrappen og gavlen mod haven. Oprindeligt havde vi håbet at kunne komme i gang med østfacaden (ud mod vejen), men det viste sig vanskeligt at få reserveret den nødvendige tid

hos håndværkerne, hvorfor vi nu har valgt at gå i gang med et mindre parti.

I lighed med tidligere år er der i sommeren 1986 dels afholdt, dels planlagt en del aktiviteter af mere turistmæssig karakter: 21. maj afholdtes en kammerkoncert med Randers Byorkestets Kammerensemble — iøvrigt er årets »Slotskoncert« med Randers Byorkester fastsat til 6. aug. I samarbejde med Selskabet »Clausholms Venner« er den 33. Clausholm Koncert planlagt til fredag d. 22. aug. i tilslutning til Randers-ugen — det bliver en kammerkoncert med Ulla Kappel (klaver) og Gert von Bülow (cello).

Grundlovsdag afholdtes den traditionelle pensionistfest i parken — i år den 8. i rækken med forbløffende god tilslutning i betragtning af det dårlige vejr. Ligeledes i lighed med tidl. år regner vi med 3 gudstjenester i Slotskapellet. Endelig må nævnes, at vi også i år med velvilje fra Den Kgl. Porcelænsfabrik har fået lov at beholde udstillingerne, både af »Flora-Danica-Stellet« og »Det musselmalede Helblonde« — som hidtil kan begge beses samtidig med rundgangen i slottet.

Henrik Berner

DANSK LANDBRUGSMUSEUM, GL. ESTRUP

Også 1985 blev et travlt år for Landbrugsmuseet, hvor vi som på så mange andre museer må lege Tordenskjolds soldater.

I det lille særudstillingsrum udstillede vi en række malkemaskiner fra tidsrummet 1863-1985, og i forhallen blev der i slutningen af august vist en udstilling af den ungarske tekstilkunsthåndværker Margit Pongors arbejder, som vakte stor interesse. Uden for museet har der været arrangeret endagsudstillinger i Randers og Allingåbro.

Da befrielsesbudskabet lød i 1945, samledes den lokale befolkning spontant på Gl. Estrup, og det faldt derfor naturligt, at 40-års dagen også blev markeret på Gl. Estrup, og det skete med taler, musik, sang, faner, fakkeltog og en udstilling arrangeret af Auning skole.

Den 14. juli holdt vi »fåredag«, der også i år blev en succes med ca. 3000 besøgende, så det bliver nok en årligt tilbagevendende begivenhed.

Det samlede besøgstal nåede i 1985 op på 24.398, hvad der er en smule mindre end i året før. I årets løb er indgået ca. 80 museumsgenstande, hvoraf særlig kan nævnes en Bukh-Jupiter traktor, årgang 1967, samt en kvie af gammel jysk race. Den sidste er i øjeblikket lagt i fryseboks, mens den venter på at blive udstoppet.

En kreds af ældre smede har dannet et Gl. Estrup smedelaug, der i vinterens løb har genindrettet den gamle herregårdssmedje. Bygningen er fra 1761, men smedjen fremtræder nu, som den kunne have set ud i mellemkrigstiden. Det er hensigten, at smedjen fremover skal være i funktion på bestemte dage sommeren igennem.

I den forløbne del af 1986 er der blevet ansat endnu en inspektør, Annette Hoff fra Ringsted, og det har gjort det muligt i den ene halvdel af den eksisterende udstillingshal at arrangere en særudstilling om roedyrking, og derudover er vi så småt begyndt at planlægge en større udstilling i anledning af stavnsbåndsjubilæet i 1988. En væsentlig forudsætning, for at vi kan lave en stor

udstilling i 1988, er dog, at vi får bygget 2 nye udstillingshaller, og vi er gået i gang med projekteringen, men endnu er de sidste brikker ikke faldet på plads. Vi håber, at dette sker meget snart, for ellers kommer vi i klemme rent tidsmæssigt.

Svend Nielsen

DJURSLANDS MUSEUM OG DANSK FISKERIMUSEUM

Djurslands Museums og Dansk Fiskerimuseums gamle samlinger er gennem de sidste år blevet fagligt registreret. Arbejdet er nu stort set afsluttet, og der er udfærdiget ca. 40.000 registreringskort, således at samlingerne skulle være lettere at bruge både i undervisning, forskning og formidling.

De etnologiske samlinger omfatter ca. 15.000 enkeltgenstande samt et billedarkiv på 5.-6.000 optagelser. Fiskerimuseets samlinger omfatter ca. 2.000 genstande. De arkæologiske samlinger er på ca. 15.000 fundnumre eller ca. 400 hyldemeter samt et fotoarkiv på ca. 10.000 optagelser.

På baggrund af samlingernes omfang og de midler i form af arbejdskraft og penge, der årligt investeres i dem er opbevaringsforholdene, d.v.s. magasinerne, (også) hos os langt fra tilfredsstillende. Et af vore store ønsker og håb for fremtiden er derfor tidssvarende magasinforhold. Der er i det forløbne år foretaget en række etnologiske undersøgelser, bl.a. af Andelssvineslagteriet i Grenaa, sommerhusområdet ved Grenaa Strand og Grenaa Dampværeri »Gredana«.

Fiskerimuseet har indenfor fiskerimuseernes puljesamarbejde foretaget undersøgelser af fiskeriet på Bornholm og undersøgelserne vedr. bundgarnsfiskeri i Danmark er fortsat.

På den arkæologiske front er der foretaget en halv snes udgravninger spændende fra ældste stenalder til byundersøgelser i Grenaa af bebyggelse fra 1700-tallet.

Museet har deltaget i det amtslige projekt

»Den østjyske Landsby«, hvor der er foretaget prøvegravninger på forskellige lokaliteter i vort område.

Der har været vist følgende særudstillinger: »Livet under besættelsestiden«, »Hvad gemmer marken«, »Den færøske båd«, »Pottemageri i Tanzania og Bangladesh« og »Ravets kulturhistorie«. I museumsforeningen er der blevet afholdt 7 foredrag og museets egne inspektører har holdt 15 foredrag og ledet 7 ekskursioner og 13 aftenrundvisninger. Museets årlige besøgstal ligger nogenlunde konstant på ca. 10.000 besøgende.

Medens der er en lang tradition for arkæologiske undersøgelser i forbindelse med f.eks. offentlige anlægsarbejder bliver museet nu også i stigende grad rådspurgt ang. bevaringsinteresser for nyere tids kulturhistorie. Undersøgelserne af sommerhusområdet ved Grenaa Strand er et eksempel på dette. Museet har her anbefalet at man ikke alene søger de enkelte gamle sommerhuse bevaret, men også andre bygninger som vidner om, hvorledes »fritidskulturen« har ændret sig gennem årene.

Bjarne Flou

EBELTOFT MUSEUM

Ebeltoft Museums første år som statsanerkendt museum har på alle måder været et tilfredsstillende år. Den nye status har betydet en væsentlig forbedret økonomi, således at flere tiltrængte opgaver har kunnet løses. Specielt 3 hovedopgaver har der været arbejdet på i årets løb, nemlig: Udvendig vedligeholdelse af museets mange, gamle bygninger, ordning og registrering af museets samlinger samt flytning og nyindretning af Ebeltoft Byhistoriske Arkiv, som er en afdeling af museet.

Især registreringsopgaverne har været højt prioriteret, og der er modtaget 55.000 kr. i støtte hertil fra Århus Amts Museumsråd. Der har i årets løb været arbejdet med indføring af museumssagsjournal, renskrivning af

de gamle museumsprotokoller på systematisk ordnede kartotekskort, udarbejdelse af navnekartotek over bidragydere til samlingerne samt journal over genstandenes placering. Desuden har vi så småt indledt arbejdet med det registreringseftersløb, som har hobet sig op gennem flere år. Endvidere har der været arbejdet på at få museets magasinproblemer løst. Museet råder på nuværende tidspunkt ikke over magasiner.

Undersøgelser og formidlingsmæssigt har der ikke været de store aktiviteter. Der er dog indledt en undersøgelse af Farvergårdens historie og farverhåndværket, som gerne skulle resultere i en udstilling samt en mindre publikation. Museet har i årets løb anskaffet foto- og mørkekammerudstyr.

Af mere spændende nyerhvervelser til samlingen kan nævnes en kageske af sølv fremstillet af sølvmedemester Hans Frederik Olesen i Ebeltoft omkring 1860. Denne genstand er vi meget glade for, da det er yderst begrænset, hvad der kendes til sølvsmedearbejder fra Ebeltoft.

Museet har som sædvanligt været velbesøgt. Besøgstallet var i 1984: 38.078 og i 1985: 39.007. Den beskedne besøgsfremgang skyldes først og fremmest særudstillingen i forbindelse med 40-års dagen for befrielsen.

Jakob Vedsted

GAMMEL ESTRUP - JYLLANDS HERREGÅRDSMUSEUM

Ser man på Gammel Estrups bygning, lægger man næppe mærke til, at der er sket noget siden sidste år. Sagen er, at vi har koncentreret os om energibesparende foranstaltninger i den beboede fløj. Kun maling af vinduer mod gården i de to museumsfløje kan ses, og dette arbejde hører jo til den utaknemmelige kategori, som man kun lægger mærke til, når det ikke er gjort. Så er det straks mere synligt, at Denners portrætter af oberst Christen Scheel og Augusta Winter-

feldt er kommet tilbage til deres stukrammer i riddersalen, og at loftsmaleriet i sovegemakket er borte eller — sandsynligst når dette læses — hjemme igen i meget bedre tilstand. Man kan ikke se, at lygteuret i samme rum er gjort i stand, men man kan høre det. Det spiller igen sin lille melodi, og det både går og spiller stadig ved det originale værk, som en kyndig hånd har rensat og smurt samt udskiftet enkelte smådele i. Også et andet ur er kommet hjem efter en gennemgribende restaurering: det store engelske standur med »kineseri« i rødt lakarbejde i spisestuen. Det ser meget flot ud, helt som oprindeligt, men det er meget skrøbeligt. Vi må håbe, at gæsterne virkelig holder fingrene fra det, for her kan berøring gøre ekstra stor skade. Der er kommet enkelte nye ting til Herregårdsmuseet, men langt fra så mange som de nærmest foregående år. Det fineste er et par kammerstager i sølv fra begyndelsen af 1800-tallet, købt dengang af den daværende ejer af Gammel Estrup, et par generationer senere arvet af en datter fra stedet; det var en efterkommer af hende, der i vinter solgte dem. Et taffelklaver fra omkring midten af forrige århundrede er kommet til museet som gave. En anden gave omfattede især køkkeninventar, ikke de flotte kobbersager som vi har en del af, men lidet iøjnefaldende dagligdags ting som f. eks. en gammeldags brødmaskine og en fiskegryde med indsats. Ting der er meget velkomne, fordi der foreligger en plan om med tiden at søge det gamle køkken genindrettet, og det ikke er let at finde gammelt køkkeninventar i passende størrelse til stedet.

Desværre har museet også mistet noget. To vaser af Delft-fajance er blevet stjålet. Da vi har været ude for det før, er de tilbageværende nu gemt væk, så der slet ikke står mindre ting fremme uden sikring. Det er bare så trist at se de bare flader på møblerne, hvor fajancingene plejer at stå.

I haven er der nu inden for de sidste par år sket nedskæring af alle de tre store alleer, der tilsammen danner grundtegningen i den fjernere del, bag orangerierne. Ved at holde selve alleerne kan man bevare denne del af

haven i en sådan grad, at det til enhver tid vil være muligt at rekonstruere den, hvis der skulle opstå økonomisk mulighed for det. Til arbejdet med denne del af haven har museet hjælp af amtsfredningskontoret, som også tilser den ydre voldgrav. Den nærmere ved bygningen liggende franske have holdes som sædvanlig, men i den indre grav er der nu bygget en lille kunstig ø til svanerne, ligesom der er anbragt andehuse.

Der har været afholdt den årlige koncert med Randers Byorkester i riddersalen, og i kapellet har de traditionelle sommeraftengudstjenester fundet sted. Kapellet har i vinter desuden dannet rammen om noget så usædvanligt som en bisættelse. Det var Herregårdsmuseets leder gennem 35 år, Andreas Bjerre, der blev bisat fra kapellet på Gammel Estrup, fra det hus som han nåede at bo i i mere end 40 år og følte sig så nært knyttet til.

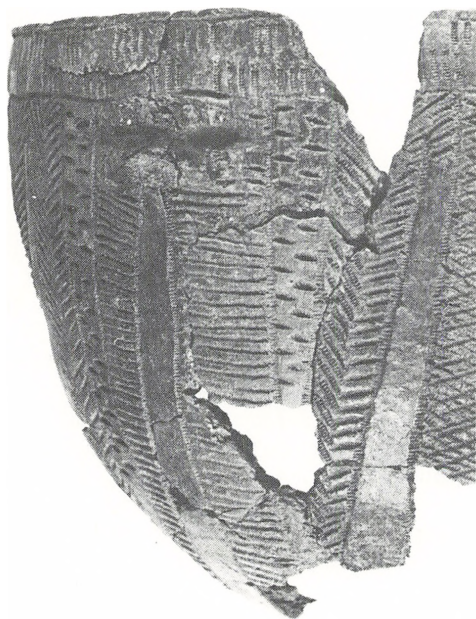
Vibeke Nielsen

KULTURHISTORISK MUSEUM RANDERS

Arkæologiske undersøgelser 1985

Igen et arbejdsomt år med gode resultater. Museets arkæologiske feltarbejde fordelte sig på 73 lokaliteter med en indsats, der varierede fra hastige besigtigelser uden efterfølgende aktivitet over kortvarige prøvegravninger til månedlange »rigtige« udgravninger. De sidste påkalder sig naturligt den største opmærksomhed.

Ved Bjerregrav Station afsluttedes en flerårig undersøgelse af en langhøj fra yngre stenalder. Ved siden af højen fandtes bopladrester (gruber, stolpehuller og hegn) fra førromersk jernalder, og oven i højen var anlagt 4 grave fra romersk jernalder. Selve højen havde spor efter en 20 × 6 meter stor indramning af store sten. I højen var der rester af to dyssekamre, hvor der fandtes i alt 12 ravperler. Under højen kom et højst mærkværdigt anlæg til syne: en hesteskofor-

Rigt dekoreret keramik fra Hevringholm. Yngre stenalder.
Kirsten Nijkamp fot.

met grøft med stenpakninger og spor efter pæle og stolper — fra grøften udgik et meget uregelmæssigt system af slyngede og hinanden skærende grøfter med stenskoede stolpegruber og dele af pælerækker — det samlede grøftsystem havde en udstrækning på ca. 24 × 11 m. Vi står her overfor en fuldstændig ukendt anlægstype; antagelig drejer det sig om en hidtil ukendt form for gravanlæg, hvor trækonstruktioner har stået en kort tid indtil en klassisk stendysse er blevet rejst.

Under udgravning af en runddysse ved Fladbjerg fandtes i kammeret et lille kobberrør dannet af spiralsnoet kobberbånd — et af de sjældne vidnesbyrd om metalbrug i yngre stenalder i Danmark.

Ved Hevringholm er påbegyndt undersøgelse af »samlingsplads« for et større landområde i yngre stenalder, hvis befolkning mødtes her ved særlige lejligheder (fester, ofringer?). Denne type pladser kendes fra et lille

antal lokaliteter i Danmark, og de er karakteristisk omgivet af »store voldgrave«. Hevringholm-pladsen er foreløbig den nordligst kendte og indtil videre er der påvist partier af en 1-1.5 m dyb dobbelt »voldgrav« med mellemliggende grøft med stolpespor og stenpakninger samt et 10 m langt afsnit af en enkelt »voldgrav« med en koncentration af lerkarskår og brændt lerklining. Disse skår stammer fra mindst 62 lerkar, der nok er det vigtigste keramikfund fra yngre stenalder, som er fremkommet inden for museets område i de sidste 30 år.

Ligeledes ved Hevringholm er undersøgt 8 brandgrave fra ældre romersk jernalder; i gravene indgik i alt 44 lerkar, 10 jernknive, 3 jernnåle, 1 bronzefibula og 1 jernfibula; 2 grave indeholdt våben (skjoldbule og lanse-spids henh. sværd).

Ved Nielstrup Hedegaard er udgravningen af bopladsen fra 4.-5. årh. e.Kr. blevet fortsat. Endnu et langhus er fremdraget, og af fund fra et rigt kulturlag kan nævnes en lille sølvfibula, en sølvhægte, en bronzemalle, et fragment af sølvbelagt bronze, et større antal vævevægte og jernslagge, skår fra mindst 20 forskellige lerbægre foruden mængder af dyreknogler.

På vikingetidsgravpladsen ved Kjøllevej i Over Hornbæk blev arbejdet afsluttet med fund af i alt 112 grave, deraf 5 brandgrave. Nu er så hele den tilgængelige del af gravpladsen udgravet — resten skjuler sig i det tilstødende parcelhuskvarter.

I Randers by blev et felt undersøgt ved vestsiden af Slotspladsen, hvorved det blev klarlagt, at denne del af byområdet har henligget som en ubebygget brednær zone ved kanten af en afgang fra Gudenåen indtil 1200-tallets anden halvdel. På denne tid er man så begyndt på en opfyldning og planering af området. I 1300-tallets første halvdel er der blevet piloteret og anlagt kampestensfundamenter til gråbrødreklostrets sydfløj og vestfløj.

Også for året 1985 er museet stor tak skyldig til alle, som på forskellig vis arbejdede med på det arkæologiske område.

Niels T. Sterum

MARIAGER MUSEUM

Største begivenhed i forløbne år var vel genopstilling og indvielse af Skrødstrup købmandsforretning i et af museets lokaler. Købmandsbutikken stammer fra begyndelsen af 30'erne, men noget tyder på, at inventaret er ældre, måske genbrug fra anden butik. Foruden det næsten komplette inventar fra den nedlagte butik, er der senere kommet meget andet tilbehør fra andre nedlagte butikker. Ligeledes er hylderne næsten fyldt op med originale pakninger fra begyndelsen af århundredet.

Museets bestyrelse er meget tilfredse med, at der igen er købmandsforretning i Købmandsgården i Mariager; idet der med korte afbrydelser har været købmand på stedet siden 1764. Den første var Claus Eschildsen, der ejede gården fra 1764 til 1778. Derefter var det Niels Kirketerp, der var købmand i Hobro, og som overtog gården ved en tvangsauktion. Niels Kirketerp efterfulgtes af Johannes Kirketerp i 1787. I 1799 kom en række ejere, som vist ikke var købmænd. Det var Lauritz Hastrup i 1799. Malthe Sehested Hoff, der var ritmester, til 1806. Frederik Poulsen, ejer af Mariager Kloster, til 1812. Bertel Nørgaard til 1813. I 1813 kom den kendte købmandsslægt Velling, der var svensk-norsk konsul i Mariager. Det drejede sig om Christian Velling til 1844 og sønnen Jacob Peter Velling til 1867. Fra 1867 var det købmændene Adolph Enevoldsen og Jens Jacobsen frem til 1915 og enken efter Enevoldsen til 1925. I 1925 indrettede købmand J. W. Hermansen og bagermester Olsen biograf i gården. Året efter oprettedes brugsforening med Karl Enevoldsen som uddeler. I 1937 flyttede brugsforeningen til Rosengade.

Af andre arrangementer i museets regi kan nævnes ekskursion til Hobro Museum og Fyrkat. Foredrag om Skagensmalerne, kunststillinger i udstillingsbygningen, byvandring m.m. En række radioudsendelser i Radio Fjord handlede om stednavne i kommunerne omkring Mariager fjord.

Vagn Andreassen

ANHOLT LOKALHISTORISKE FORENING OG ARKIV

Anholt Lokalhistoriske arkiv og forening har endnu ikke et år på bagen, så i stedet for en årsberetning er dette en beretning om, hvordan ovennævnte arkiv og forening blev startet.

For en del år siden forsøgte ved opslag med gamle billeder at vække interesse for et lokalhistorisk arkiv på Anholt — men ingen meldte sig. Billederne blev pillet ned og gemt, men ikke glemt.

Nu kendte man min interesse, så billeder og gulnede papirer blev afleveret og mange gode minder blev fortalt. Da flere begyndte at vise interesse, inviterede vi på kaffe og billedkig.

Flere møder fulgte efter i vinteren 84/85 og mere materiale kom til. Den 31. oktober 1985 blev der holdt stiftende generalforsamling og Anholt Lokalhistoriske Arkiv og Forening var en realitet.

Der er nu 97 medlemmer, ved en udstilling i sommer var der 456 besøgende, og nogle kom med gl. billeder og papirer. Få dage før udstillingen fik vi to gl. kompas, det ene af træ. De er fundet ved udskiftningen af et gulv for ca. 10 år siden.

Som ø er Anholt meget isoleret, og derfor er det foreningens opgave, at samle og bevare materialer fra fortid og nutid om Anholt på Anholt.

Alma Christensen

EBELTOFT BYHISTORISKE ARKIV

Ebeltoft Byhistoriske Arkiv har i sin 42-årige historie ført en til tider ret så omtumlet tilværelse. Gennem årene har arkivet haft til huse i Ebeltoft Museums bygninger, Teknisk Skole, Jernbanegade og Skelhøjeskolen. Arkivet er nu blevet flyttet endnu engang. På Ebeltoft Kommunes nybyggede, kulturelle mødecenter »Brændpunktet« ved den nye brandstation har arkivet fået tildelt et stort og et mindre kælderlokale på tilsammen 160

m². Lokalerne er blevet sat i stand og indrettet med nyt gulvtæppe, arkivreoler, hænge-mappeskabe, borde, stole og ventilationsanlæg. I alt er der foretaget anskaffelser til den nye arkivindretning for omkring 100.000 kr. Arkivet har nu fået så gode pladsforhold, at hele samlingen kan opstilles samlet, hvilket letter den daglige brug betydeligt. Endvidere er der skabt gode mødefaciliteter samt indrettet et fotorum. Det er vores håb, at disse lokaler må blive et blivende sted for arkivet.

At flytte et arkiv er et kompliceret foretagende. Det værste arbejde er nu tilendebragt, og tingene er kommet på deres plads i de nye reoler og skabe. Den vigtigste opgave arkivet herefter står overfor bliver i de kommende år at få foretaget en endelig ordning og registrering af samlingerne. På nuværende tidspunkt er store dele af samlingerne uden egentlig registrering. Fra menighedsrådet i Ebeltoft har arkivet som gave modtaget en brugt fotokopimaskine, hvilket længe har stået højt på vores ønskeseddel. Endvidere er der anskaffet en kassettebåndoptager af god kvalitet, og i forening med Ebeltoft Museum er der anskaffet foto- og mørkekammerudstyr.

Jakob Vedsted

GRENAA EGNSARKIV

Grenaa Egnarkivs samlinger er forøget væsentligt i det forløbne år, og jeg skal her kun nævne enkelte større afleveringer: Fra specialarbejderforbundets kontor i Grenaa har vi fået overdraget protokoller af forskellig art. Heri er også materiale fra de forbund og afdelinger, der i årenes løb er blevet sluttet sammen til det nuværende SID. Grenaa byhistoriker Carl Svenstrup har været flittig helt ud over det sædvanlige. Vi har i arkivet længe haft hans omfattende trykte forfatter-skab, mange manuskripter og udkast til foredrag o.l. samt en række mere private ting.

Dette er i årets løb suppleret med en omfattende samling afskrifter af arkivalier, der ellers skal studeres på Landsarkivet i Viborg eller Rigsarkivet i København. Hermed er en stor del af det ældste kildemateriale til Grenaa bys historie tilgængelig i Carl Svenstrups let læselige håndskrift.

Endnu en portion kommunalt arkivmateriale er overført til Egnarkivet, nemlig fra de gamle landkommuner Anholt, Hammelev-Enslev og Gammelsohn. Hermed er arkivet nået til vejs ende med at gennemgå og registrere materialet fra samtlige de kommuner, der i 1970 blev sammenlagt med Grenaa købstadskommune.

Et andet stort projekt er ført til ende i årets løb. J. A. Nielsen er blevet færdig med registreringen af lokalhistorisk stof i områdets aviser. Hermed er en vigtig kilde til egnens historie fra midten af 1800-tallet og frem til idag gjort let anvendelig. Det er noget arkivets brugere har nytte af. Ved siden af arbejdet med avisstof har J. A. Nielsen skrevet oplysninger til de mange billeder, som er afleveret til arkivet.

To personer har haft jobtilbud på arkivet. Fotograf Elin Dreier har arbejdet med en fotografisk registrering af mindesmærker i Grenaa Kommune, og det blev til udstillingen »Hvad vi mindes« i foråret 1986. Religionshistoriker Karen Mortensen har arbejdet med Indre Missions historie. Hun har indsamlet arkivmateriale, foretaget en del interviews samt udarbejdet en fyldig og grundig besvarelse af det spørgeskema, som er udsendt til de lokalhistoriske arkiver fra det landsdækkende projekt Indre Mission.

Grenaa Egnarkiv har anskaffet læseapparat til mikrofilm, og i den forbindelse har vi forøget kopisamlingen med folketællingerne for perioden 1850-1901 på film. Også kopier af kirkebøgerne er forøget, således at vi nu har området dækket frem til 1891.

For tiende år i træk har P. S. Johnsen udgivet årbogen *Grenaa og Omegn før og nu* (Grenaa 1985), hvor flere af arkivets »stamgæster« har været bidragsydere. J. A. Nielsen har skrevet jubilæumsskriftet *Brugsen, Comus, Kvickly - gennem 75 år* (Grenaa 1986).

I den forbindelse har arkivet overtaget en komplet samling af brugsforeningens forhandlingsprotokoller.

Arkivets leder Børge Kjær træffes i arkivets åbningstid hver onsdag kl. 15-19. Derudover efter aftale. - Grenaa Bibliotek modtager arkivalier og giver adgang til arkivets samlinger af trykt materiale samt kopierne af kirkebøger, folketællinger m.v. i bibliotekets almindelige åbningstid. Tlf. 32 55 77.

Børge Kjær

HADSTEN KOMMUNES LOKALHISTORISKE ARKIV OG SAMLINGER

Man kan desværre ikke sige, at beretningsåret er gået på sin sædvanlige, gode vis. Vi har mistet arkivets skaber og leder gennem de 15 år, det har eksisteret.

Nydam Jensen døde 19.12.1985. Hans sygdom havde gennem flere måneder sat sit præg på arkivets aktivitet. Siden hans bortgang har arbejdet været væsentligt neddæmpet. Ved bestyrelsesmøde i januar blev undertegnede valgt som arkivets fremtidige leder. Med otte års erfaring sammen med Nydam Jensen skulle det heller ikke være mig helt fremmed. For ikke at stå alene har det til alt held vist sig, at fire medarbejdere har været villige til at bistå mig i arbejdet. De skal nu skoles til en fremtidig værdifuld støtte.

Arbejdet har dog ikke helt ligget stille. Vi har modtaget arkivalier fra Bonnesholm i Hadsbjerg spændende over tiden 1807-1970. Flere af byens ældre håndværkere har lagt faget på hylden og beriget arkivet med gammelt værktøj. Det gælder f. eks. O. Bentzens børstefabrik, skomager Konrad Pedersen, og vulkanisør A. Svane. Det ældste stykke, vi har modtaget, er nok en del af en træørledning fra Erslev. Røret har fungeret som sugeledning fra en brønd udenfor gården til pumpen inde i gården, der ejes af Finn Holten Nielsen.

Vi er ved at omorganisere vore samlinger i de fem kælderrum. Alt dette vil sommeren

gå med, så det bliver ikke før til vinter, at arkivet vil være ordnet, så vi synes, at det vil kunne vises frem. For forskere er arkivet stadig intakt. Enhver, der har den slags ærinde, vil stadig kunne få fuldt udbytte af et besøg hos os. Inden for Hadsten Kommunes område kan man finde fæste- og skifteforretninger, kirkebøger indtil 1890 og folketællingerne t.o.m. 1906. Da desuden realregistrene er på trapperne vil et besøg hos os ofte spare for adskillige ture til Landsarkivet i Viborg.

Børge Jensen

LANGAA LOKALHISTORISKE FORENING

I det forløbne år er arbejdet i foreningen og arkivet gået støt og roligt. Antallet af tilgængelige arkivalier har været usædvanlig stort, og blandt de mange værdifulde og interessante ting kan nævnes forhandlings- og medlemsprotokoller for Stevnstrup Borger og håndværkerforening 1923-1982 og Stevnstrup forsamlingshus 1891-1973. — I årene 1931-1966 udkom ugebladet for Laurbjerg og Ulstrup. Det er lykkedes os at erhverve en komplet samling fra samtlige årgange. Årgamle lokalmeddelelser til aviserne gennem flere år giver et udmærket billede af livet i de enkelte småbyer. Her har vi fra de respektive medarbejdere fået overladt meddelelserne til Randers-bladene og Århus Stiftstidende helt tilbage fra 1927. Det er en uvurderlig skat at øse af, når man vil vide, hvad der foregik i lokalsamfundet i disse år. Blandt de mange ting skal også nævnes en ejendommelig rejsedagbog fra årene 1891-1898. Heri er optegnet beretninger om mange forskellige rejser foretaget i ind- og udland i disse år. Desuden er det lykkedes os at erhverve forskellige andre protokoller fra nu nedlagte foreninger. — Foreningens aktiviteter er først og fremmest gået ud på at markere 40 årsdagen for 2. verdenskrigs afslutning. Her havde vi i samarbejde med biblioteket arran-

geret en righoldig udstilling, som blev vist andre steder i kommunen, hvor den tiltrak mange besøgende. Samtlige dage under vores årlige byfest havde vi åbent hus, som mange benyttede sig af. Besøg af bestyrelser fra andre lokalhistoriske foreninger, bl. a. Hinnerup og Purhus, har været et yderst inspirerende indslag for det daglige arbejde.

Vores medlemstal har gennem de senere år været jævnt stigende og er nu oppe på 214. Medvirkende hertil er nok årbogen, som i år har fået en meget god modtagelse. Vi har haft den glæde, at flere af vore medlemmer har ydet lokalhistoriske bidrag, som erfaringsmæssigt læses med stor interesse. Flere ældre medborgere har vist sig at være gode fortællere, som kan bidrage til på lokalplan at fastholde værdifulde erindrings- og tidsbilleder, som med den ældre generation ellers ville gå tabt.

M. E. Nykjær

Midtdjurs Lokalhistoriske Arkivs »billedgalleri«.

MIDTDJURS LOKALHISTORISKE ARKIV

I den forløbne tid siden udgivelsen af sidste nummer af Randers Amts lokalhistoriske Årbog har der hersket stor travlhed i Midtdjurs lokalhistoriske Arkiv. Mange gæster fra ind- og udland har tilbragt adskillige timer i arkivet for at finde frem til gamle slægtninge. En fantastisk tålmodighed har præget disse mennesker, der efter en intens søgen i vore aftryk af kirkebøger, mandtalslister, skoleprotokoller, skifteprotokoller, fæsteprotokoller og slægtsregistre finder frem til de emner, de søger.

Nogle skoler og privatpersoner har haft interesse i at studere møller på Djursland, specielt Nimtofte Mølle, der efter branden lige efter århundredskiftet blev genopbygget og virkede helt til 4. oktober 1967. Mange oplysninger om møller på Djursland har vi kunnet give besøgende fra Randers Amts Historiske Aarbog, som arkivet er i besiddelse af fra 1907. En stor hjælp har vi

i indeksbogen, som S. Sloth Carlsen har produceret.

Af nyanskaffelser har vi etableret et billedgalleri. Vore billeder har vi placeret på hvide ark af svært karton — hver by for sig forsynet med tekster for hvert billede. Tavlerne er opbevaret i et specielt fremstillet stativ. Ved »åbent hus« i arkivet kan tavlerne let anbringes på væggene. Billedgalleriet giver også mulighed for udlån til udstillinger uden for arkivet. Til dyrskuet i Kolind i maj måned lånte husholdningskredsen tavler med billeder fra Kolind til deres separate udstilling, og de besøgende var meget interesserede.

Fra øvrige arkiver modtager vi stadig materialer, som hører under vort område. Fra Fredericia Egnsarkiv har vi netop modtaget en stor samling matrikelkort fra tiden omkring århundredskiftet.

S. A. Michaelsen

MOLSBIBLIOTEKET'S LOKALHISTORISKE ARKIV

I den seneste tid har vi modtaget to velordnede og velbevarede arkiver fra nedlagte andelsmejerier. Også gode billeder fra et smededynasti har vi erhvervet. En familie på egnen har ladet udarbejde en slægtsbog med en meget fortællende og indholdsrig beskrivelse af tidligere generationers liv. Et eksemplar af bogen er tilgået arkivet. Vi har mødt megen velvilje, når vi har bedt om at måtte låne gamle fotografier til affotografering. En del pakker er modtaget og mangler endelig registrering.

Arkivet har erhvervet en moderne kopi-maskine. Den vil gøre arbejdet lettere fremover. En ny medarbejder ved arkivet har muliggjort en finregistrering af samlingerne.

Vi mærker, at forståelsen for indsamlingen til det lokalhistoriske arkiv er i vækst. Der er dog lang vej endnu før alle har fuld forståelse for arbejdet. For mange foretrækker endnu at kassere værdifulde arkivalier fra dødsboer og fraflyttede ejendomme.

Arkivet på Molsskolen i Knebel har normalt åbent hver torsdag fra kl. 19. På visse andre tider kan man efter aftale få adgang.

Carl A. Laursen

NØRHOLD EGNSARKIV

Det forløbne år har helt og holdent været præget af nybyggeri på kommunens administrationsbygning — en større tilbygning, hvor Nørhald Egns-arkiv fik tildelt kælderlokaler — 96 m² med adgang til toiletter. Udmærkede og meget tilfredsstillende forhold med ca. 65 m² læsesal og ca. 30 m² til magasin og værkstedsplads for reparation og indbinding af bøger og tidsskrifter. Skabe, reoler og andet inventar fra arkivets hidtidige lokaliteter er naturligvis genanvendt, men læsesalen har dog fået en kærkommen og interessant og nyttig ny-erhvervelse i form af stole og arbejdsborde fra det gamle sognerådslokale i Støvring, der blev nedlagt i

1970. De historiske møbler har siden da været anvendt i skolebiblioteket på Korshøj-skolen i Harridslev. Desuden har vi modtaget et 150 år gammelt kateder fra Gjerlev skole. Det står som en kuriositet, men tjener det praktiske formål at være skrivepult for gæste-protokollen. Iflg. publikums-tilkendegivelser er det lykkedes at overføre den hyggelige atmosfære fra det gamle arkiv til de nye og mere albu-rummelige omgivelser.

Under det flere måneder lange flytteri og -arbejde har arkivet kunnet overholde de sædvanlige åbningsdage og tider. Og besøgstallet har også været uforandret. Derimod har den udadvendte foredragsvirksomhed været en smule neddæmpet, ligesom også indkøb af kopier fra Rigs- og Landsarkivet har været ret minimale på grund af den flytteudgifts-anstrengte økonomi.

Til årsmødet i Ø. Tørslev i april holdt Tove Tendal-Hansen, Voldum-Rud et interessant foredrag om børns påklædning og legetøj før og nu, og fremviste en spændende samling af genstande fra sit private museum.

I årets løb har arkivet modtaget en lang række arkivalier — hovedsagelig billeder, fotos og bøger, men også en del dokumenter, skøder o. l. — og interessant nok — et tekstil, nemlig en sort krave, klipfisken, som vore oldeforældre brugte til stadstøjet.

Nørhald Egns-arkiv har også medvirket ved De Danske Friskolors sommerferiekursus d. 29. juni til 5. juli 86 på Mellerup Fri- & Efterskole, hvor der blandt de 125 deltagende friskolelærere fra hele landet var et hold på 20, der havde valgt lokalhistorie som delkursus. En del af undervisningen blev henlagt til Nørhald Egns-arkiv's nye lokaler.

Peter Østergård

NØRRE DJURS EGNSARKIV

Hvert år sin begivenhed, og begivenheden denne gang er anskaffelsen af en fotokopieringsmaskine, som letter medarbejderne be-

tydeligt i den daglige drift. Til nyhederne må også regnes, at de sidste kirkebøger op til 1891 nu er indbundet og kan benyttes.

Tilgangen af arkivalier og fotos har i 1985/86 ligget på højde med de sidste års, og der kan være grund til at fremhæve en række mere specielle arkivfunds. Fra Ørbæk Mejeri i Ørum modtog vi et arkiv på ca. 40 bind og pakker fra årene ca. 1890-1984, og dermed er det mest omfattende og fuldstændige mejeriarkiv fra vores område kommet ind. Ligeså interessant er et arkiv på eet bind, nemlig en Fjellerup-fiskers regnskabsbog 1917-1927. Kystfiskerens livsvilkår afspejles ganske godt gennem denne sjældne protokol.

Af foreningsarkiver bør nævnes arkivdeponeringer fra Fjellerup Husmoderforening, Glæsborg Husmoderforening (1944-) og Fjellerup Idrætsforening (1928-) samt Villersø Forsamlingshus' ældste protokol fra 1906-1957.

I tilknytning til Indre Mission-projektet har egnsarkivet søgt at redde arkivalier hjem fra de allerede nedlagte indremissionske samfund. Flere af samfundene var ret små og den bevarede mængde arkivalier ligeledes. Foreløbig er det lykkedes at få arkiverne fra samfundene i Skindbjerg og Emmelev placeret på egnsarkivet og det endnu livskraftige samfund i Ramten har deponeret sin ældste regnskabsprotokol 1896-1959 på egnsarkivet.

Nørre Djurs Kommune ophævede i 1984 en lang række private legater, som kommunen havde forvaltet. Nogle af dem var meget gamle, og de var næsten alle stiftet med det formål at støtte socialt dårligt stillede. Egsarkivet har nu modtaget de originale legatfundatser med tilhørende protokoller og aktstykker. Vi påregner at bringe en oversigt over materialet i egnsarkivets kommende årsskrift.

Udadvendte aktiviteter: Ud over besøg i ældreklubber og forskellige foreninger har vi igen været på Nørre Djurs Messen med en udstilling. Desuden har vi nu deponeret en mini-udstilling om Ryomgaard-Gjerrild-Grenaa-Jernbane på vandrerhjemmet i

Gjerrild, der er indrettet i banens gamle remise.

I juni-juli 1985 udsendte vi et lille hæfte med titlen »Kulturbilleder fra Nørre Djurs«. Publikationen beskriver kommunen ud fra en historisk-kulturgeografisk synsvinkel og er primært beregnet for turister og tilflyttere, som med pjecen i hånden har mulighed for at få indblik i det særegne ved området. Derfor udkom hæftet både i en dansk og en tysk udgave. I november 1985 udkom vores årsskrift, hvor hovedartiklen omhandler jernalderudgravningerne i Selkær by.

I 1985 trak Hans Mogensen, Rimsø, sig ud af arkivarbejdet på grund af sin høje alder, og egnsarkivet vil gerne udtrykke beundring og tak for den indsats, han gennem alle årene har ydet for lokalhistorien på egnen.

Tom Mortensen

PURHUS KOMMUNES LOKALHISTORISKE ARKIV

1985 blev det år, hvor vi skimtede bunden af indleveringshylderne og oplevede, at æsker med færdigarkiverede materialer fyldte op i stedet. Fru Edel Sloth, ansat som langtidslædige, fik utrolig meget fra hånden i de måneder, hun var hos os, og hun bidrog herved til at gøre arkivet mere brugbart.

Hylderne er ved at fyldes igen, men det er vi da glade for, det viser jo, at vi stadig har befolkningens bevågenhed. Ofte oplever vi også, at materialer bliver sendt til os langvejs fra, hvilket for mig beviser, at arkivbevidstheden er slået igennem. Hvem ville for 20 år siden have spekuleret på at sende bedstefars gamle billeder tilbage til hans hjemegn?

Ved generalforsamlingen 1986 måtte vi desværre opleve, at foreningens formand, i al den tid den har eksisteret, Metha Laursen, af helbredsgrunde ønskede at trække sig tilbage. Metha indvilgede dog i at blive i bestyrelsen og byttede plads med undertegnede, som var næstformand. Metha har væ-

ret en ualmindelig inspirerende formand, og hun har lagt mange timers arbejde og meget af sin sjæl i arkivet, og vi håber både for hende selv og for arkivet, at hun må komme op på sin fulde arbejdsstyrke igen.

I skoleåret 85/86 har en lærergruppe på 8, repræsenterende kommunens 5 skoler, deltaget i en selvformulerende studiegruppe under Danmarks Lærerhøjskole med emnet lokalhistorie. 3 timer hver tirsdag har lærerne siddet og bearbejdet stof fra arkivet, så det kan bruges i undervisningen. Der er blevet arbejdet med emner som: herregården Fussingø, en fæstegård i Sønderbæk, fattiggården i Bjerregrav, afholdsforeningen i Asferg, Fårup bys udvikling og Spentrup som stationsby. Materialet bliver samlet i ringbind og kommer til at stå på skolerne. Arbejdet her er et forsøg på at få lokalhistorien ind i undervisningen. Forskellige forhold gør, at det her er svært, at få børnene på arkivet, så nu prøver vi at få noget af arkivet ud til børnene.

Foreningens årlige udflugt gik til Mariager, hvor forfatteren til bogen om Mariager Kloster, Per Sloth Carlsen, viste rundt i kirken og fortalte klosterets historie. Bagefter besøgte vi Mariager museum, som også var en meget spændende oplevelse. Der var ca. 30 deltagere, og vi havde en god aften.

Vores udstilling på den årlige Purhusmesse hed »Da centralen var det centrale«. Det blev en meget flot udstilling med billeder og beskrivelser af alle kommunens nedlagte centraler — 8 ialt. Jysk Telefons Telemuseum skal have en del af æren. De leverede beredvilligt både fotografier og oplysninger, og materialet befinder sig nu i arkivet.

En henvendelse udgik i 1984 til alle menighedsråd i kommunen, om at sende besked til arkivet, før man nedlægger et gravsted, så vi kan komme at fotografere det. Henvendelsen har givet positivt resultat, og i 1985 blev fotograferet gravsteder på Sønderbæk, Læsten og Asferg kirkegårde. Samtidig har vi også fotograferet de sten, som er sat til side. Fotografierne er sat i ringbind og vil blive forsynet med adresser, så man kan se, hvor de pågældende har boet.

Det var lidt af, hvad der er sket siden sidst, men nye ting er i støbeskeen, og har allerede været det nogen tid. Inspireret af Sønderhald og Rougsø prøver vi, 86/87, i samarbejde med arkivet i Nørhald og LOF i Purhus, at køre en foredragsrække under Folkeuniversitetet. Møderne skal finde sted på Blichereskolen i Spentrup, som ligger ca. midt i området, og emnerne er selvfølgelig lokalhistoriske. Vi er meget spændte på, hvor stor interessen er. For ikke at tage munden for fuld, starter vi med 6 møder i mdr. sep.-okt.

Marianne Hesselholt Hansen i Ålum, har indvilget i at skrive et egns-spil, som tænkes opført i anledning af 200 året for stavnsbåndets ophævelse. Stykket tænkes opført som friluftsspil på Fussingø. Også det ser vi frem til med spænding.

Jytte Nielsen

RANDERS LOKALHISTORISKE ARKIV
Arkivets virksomhed har i det forløbne år været præget af forberedelser af fremtiden. I en af Randers Byråd nedsat arbejdsgruppe har Grete Revsbech, Thea Olsen og Peter Bondesen medvirket. Gruppens resultater er fremlagt i rapporten »Arkiver i Randers kommune«. Dele af rapporten sættes i kraft fra 1.1.87, mens andet må vente et år endnu.

Indsamlingsvirksomheden er fortsat i samme spor som hidtil. Af særligt væsentlige afleveringer skal nævnes arkivalierne fra de konservative foreninger i Randers. Disse velbevarede foreningsarkiver rækker tilbage til den første konservative klubdannelse i Randers i 1885. Tilsvarende er KFUM og KFUKs velbevarede arkiv afleveret; det rækker tilbage til starten i 1886. I lighed med tidligere er der indkøbt xeroxkopier fra det statslige arkivvæsen nemlig kirkebogskopier fra sogne i Randers kommune til 1891.

Lokalsamlingens erhvervelser af trykt materiale har fulgt sædvanlig praksis.

Som arkivets sommerudstilling har vandreudstillingen »Inden for murene. Jøder i

Danmark i 300 år« været vist. Den blev suppleret med en mindre udstilling fra den betydelige jødiske menighed i Randers.

Udover de tilbagevendende orienteringsforedrag og omvisninger i arkivet og på Randers Rådhus har arkivaren holdt følgende forelæsninger: »Problemer om den fysiske arkivpleje« (SLAs amtskreds, Storstrøms Amt, 2.10.), »Faglige og holdningsmæssige overvejelser« bag filmen »Da Freden kom« (AUC, 21.11.), »De lokalhistoriske genrer« (SLAs specialkursus, 15.2.) og »Avisen som historisk kilde« (Danmarks Biblioteksskole, 3.4.). I »Fortid og Nutid«, bd. XXXII, s. 262-270 publiceredes artiklen »Besættelsen og befrielsen 40 år efter« og s. st. i bd. XXXIII en række anmeldelser af lokalhistorisk litteratur. Forelæsningsen »Ungdomshistorien og arkiverne« er blevet publiceret i Dansk Historisk Fællesforenings årsmøderapport 1985, s. 23-31. I samarbejde med Århus Amtsentral og Kulturhistorisk Museum er der udgivet et programhefte til filmen »Da freden kom« nærmest til undervisningsbrug. Heftet er redigeret af Hasse Neldeberg Jørgensen og arkivaren. De lokalhistoriske afsnit i »Velkommen til Randers« er blevet revideret. Arkivaren har medvirket ved redaktionen af Fra Randers Amt 1985.

Assistent Grete Revsbech har påbegyndt Dansk Kommunalkursus (DK 1). Arkivaren tiltrådte 31.8.85 som SLFs lokalhistoriske konsulent for Fyn og Jylland. Han er desuden indtrådt i SLAs udvalg til forberedelse af lovgivning på lokalarkivområdet.

Peter Bondesen

ROSENHOLM EGNSARKIV

Arkivet, der i en årrække har haft til huse på Tinghuset i Hornslet, dommerboligens 1. sal, har i det forløbne år været emne for tilbagevendende kommunale debatter, idet det af det afgæde byråd er vedtaget, at bygningen skal anvendes til bibliotek. I til-

slutning til denne plan blev det vedtaget, og der blev afsat beløb til, at den nedlagte arrestbygning skulle indrettes til lokalhistorisk arkiv. De gedigne mure og de mange relativt små rum giver utvivlsomt mulighed for etablering af et arkiv i betryggende omgivelser, forudsat den nødvendige renovering bliver gennemført med henblik på dette formål. Det må tilføjes, at tinghusbygningerne i Hornslet tilhører en særlig rangklasse i bybilledet, opført 1910 og skabt af arkitekten Hack Kampmann, manden bag Marseelisborg, Aarhus teater, Toldboden og meget andet. Bygningerne er for så vidt i søgelyset som fredningsobjekt i øjeblikket. Tidernes ugunst har imidlertid forsinket hele projektet endnu et år, idet det har været hensigten allerede i år at påbegynde indretningen af arkivet.

Det daglige arbejde forløber derfor fortsat i de sædvanlige omgivelser med jævnlige slægtsforespørgsler fra ind- og udland, med slægtshistoriske kurser, i dette år for tiende gang.

Elevgrupper fra skolen henter hvert år stof og materiale til lokalhistoriske opgaver. Skolen har endvidere haft en elev som praktikant i arkivet. Ungdommen lader sig også smitte af interesse for lokalhistoriske »mysterier«, selv om nysgerrigheden sjældent går ret mange årtier tilbage.

Det store moseareal ved Rosenholm, hvor krigstidens tørvegravning har efterladt et sø- og moseområde, der med årene har skabt betingelser for et udpræget reservat for flora og fauna, er på amtets foranledning kommet i søgelyset med henblik på en kommende fredning. I den anledning har der været etableret en række udstillinger i kommunen om dette mulige reservat. Rosenholm egnsarkiv har medvirket med det fornødne lokalhistoriske materiale.

Et af landets ældste folkebiblioteker, Rodskov bibliotek er efter mange overvejelser nedlagt og erstattet med bogbus. I respekt for det biblioteksmæssige pionerarbejde, der blev udført i forrige århundrede af grundlæggeren, lærer Johs. Grønborg i Rodskov, har resterne af den oprindelige bogbe-

stand, ialt 550 bd. hensynsfuldt været opbevaret i lukkede bogskabe. Dette bibliotek er nu deponeret på Rosenholm Egnarkiv, og vi ser hen til at få plads og mulighed for at genrejse det i værdige omgivelser.

Søren Sloth Carlsen

ROUGSØ LOKALHISTORISKE FORENINGS ARKIV

Et år er igen gået, og hvad har vi så beskæftiget os med?

I marts måned havde vi en velbesøgt generalforsamling. Efter det alvorlige tog arkivleder Sloth Carlsen fra Hornslet os med på en fotosafari rundt på vort skønne Djursland; mange, mange dejlige billeder.

I løbet af juli måned havde vi to ekstra åbningsaftener, der var meget godt besøgt. Midt i juli måned arrangerede vi besøg ved Tustrup anlægget, hvor turistchef Sejer Jensen viste rundt og fortalte om hele anlægget — også nyere opdagelser. Sidst i juli var der igen aftentur denne gang til Udby Kirke, hvor pastor Sunesen fortalte og viste frem. Derefter gik turen til skanserne ved Udbyhøj, hvor Sejer Jensen fortalte historien om anlægget og baggrunden for dets tilblivelse i anledning af Napoleonskrigene i begyndelsen af 1800-tallet.

Sidst på efteråret ansøgte vi vore pengeinstitutter om et evt. tilskud, så vi kunne anskaffe os et EDB-udstyr. Vor henvendelse resulterede i et tilskud på 10.000 kr., og vi har nu anskaffet os et anlæg, som vi så småt er begyndt at køre nogle af vore registreringsfunktioner ind på. Men vi går langsomt til værks, så teknikken ikke skal løbe med os, men med tiden venter vi os meget af denne nyanskaffelse.

Som det ses, har vi igen oplevet et år med mange forskellige gøremål med godt besøgte arkivaftener, modtaget mange gode ting til div. samlinger, mange oplysninger og interessante samtaler.

Svend Friberg

SØNDERHALD EGNSARKIV

Sønderhald Egnarkiv bor endnu i de hidtidige to små lokaler og har derfor stadig ikke povet sig ud i nogen aktiv indsamlingskampagne trods flere opfordringer i den retning. Nu ser det imidlertid ud til, at der under en eller anden form bliver udvidelsesmuligheder. Måske er det praktisk her at gøre opmærksom på, at der kan være sket ændringer i adgangsforholdene, hvis man besøger arkivet om nogle måneder. Åbningstiden vil indtil videre fortsat være torsdag kl. 15-17 og 19-21, undtagen i skoleferier.

Der kan af ovennævnte grund heller ikke i år skrives lange lister over tilvæksten siden sidst, men noget kommer der jo hen ad vejen »af sig selv«. Man kan f. eks. nævne en gruppe gamle fotografier fra Vester Alling, en samling papirer og billeder fra Auning i ældre tid, protokoller fra Uggelhuse brugs og forsamlingshus. Desuden et værk på 500 maskinskrevne sider, som viser, at selv så lille et arkiv kan have betydning i videnskabelig sammenhæng. Det er en specialeopgave udarbejdet af fire historiestuderende ved Århus Universitet, en landsbyundersøgelse i vid forstand over perioden 1920-60, hvortil Hørning er brugt som udgangspunkt og materiale. Der er naturligvis benyttet materiale fra rigsarkiv og landsarkiv, men noget har altså kunnet hentes i egnarkivet, det hele suppleret med resultatet af en række interviews.

Lokalhistorisk Forening for Sønderhald Kommune har bl. a. haft Øster Alling-aften med indlæg af Thorkild Salling Sønder, Tage Thaarsti samt stedets sognepræst Jørgen Michaelsen, iøvrigt suppleret livligt fra salen. Årets meget vellykkede sommertur, der var tilrettelagt af Preben Strange, gik til den vestlige del af vores egen kommune; bl. a. blev stedet hvor Essenbæk kloster engang lå beset og forklaret.

Vibeke Nielsen

Fonden til bevarelse af gamle bygninger i Randers kommune

Da Fonden til bevarelse af gamle bygninger i Randers kommune overtog bygningerne Nygade 2-4 skete det med det klare formål at redde bygningerne fra nedbrydning. Bygningerne var blevet fredet i 1919, idet Nygade 4 var blevet bestemt til at være Randers' ældst bevarede bindingsværksbygning.

Nygade 4 dateres sædvanligvis til begyndelsen af 1500-tallet. Dateringen er foretaget ved sammenligninger af husets bygningskonstruktion med andre danske bygninger, hvis alder bedre kendes. Ifølge brandtaksationen af 1761, der er den ældste sikre beskrivelse af bygningen, er Nygade 2-4 slået sammen, idet nr. 4 beskrives som et 9-fags bindingsværkshus i 2 etager. I 1805 skilles nr. 4 fra nr. 2 og benævnes da som 6 fag langt og i 2 etager, d.v.s. at husets søndre ende er blevet afkortet med 3 fag. I denne skikkelse er huset ført frem til idag.

Gadefacaden har tidligere haft et stokværksfremspring, men stueetagens ydermur er senere rykket ud i plan med førstesalens. Husets nordgavl har bevaret knægte i gotisk form. Lodrette stave i enkelte af gavlens tvl fortæller, at bygningen i sin tidligere form har været lerklinet. Gårdfacaden har højstolper d.v.s., at de lodrette bærende stolper omfatter hele husets højde fra syld til tagrem.

Nygade 2 benævnes i 1761 som en 22-fags bindingsværksbygning i 2 etager. I 1832 lægger en brand størstedelen af dette hus i ruiner, og det nuværende Nygade 2, et vinkelhus i 2 etager med henholdsvis 6 og 7 fag

grundmur mod Nygade og Helenestræde og bindingsværk mod gården, opføres på stedet. Langs Helenestræde afsluttes med en 9-fags bindingsværksbygning. I hovedtrækkene står denne bygning som efter branden i 1832, idet dog den nævnte 9-fags bagbygning er forsvundet.

I 1984 blev det gennem Randers kommune besluttet at gennemføre en boligforbedringsplan for ejendommene, da boligerne ikke kunne siges at opfylde de krav, vi idag stiller. Ved projekteringsens begyndelse havde bygningerne i længere tid stået tomme og var i overordentlig dårlig stand. Tidligt blev det erkendt, at store dele af bygningerne måtte nedbrydes og genopføres. Som følge af indtrængende fugt var der angreb af svamp, og det øgede omfanget af nedbrydningen betydeligt. Den arkitektmæssige opgave var således at retablere og istandsætte eksteriørerne og at gennemføre en ombygning af interiørerne, så de kunne imødekomme nutidige krav. Hovedvægten blev lagt på bevaring af husenes karakter, men det blev nødvendigt delvist at understøbe ydermure, udskifte tagværk og i forbindelse med varme- og brandisolering at forny dele af facader og skillevægge.

Arbejdet med Nygadehusene er afsluttet i 1986 og de nyindrettede lejligheder er udlejet fra 1. april dette år. — Husene er istandsat efter projekt af arkitekt Birgit Søndergaard m.a.a., Dansk Arkitekt- og Ingeniørkontor af 1945.

Historisk Samfund 1985-86

Historisk Årbog 1985 udkom i begyndelsen af december måned med emner, der knyttede sig til temaet kirker og begravelser. Tidsmæssigt spændte artiklerne fra en arkæologisk redegørelse for undersøgelserne af vikingetidsgravpladsen i O. Hornbæk til en kunsthistorisk beskrivelse af Ernst Triers maleri »Verdens Lys« i Langå kirke.

Der har været afholdt fire offentlige foredrag. 2.10. talte Bjarne Nielsen og Ernst Stidsing om vikingegravpladsen ved O. Hornbæk, 6.11. berettede forfatteren Palle Lauring om »Kvinder i dansk historie«, 22.1. forelæste lektor Beth Grothe Nielsen om »Letfærdige Qvindfolk« og 12.3. forelagde professor Egill Snorrason sine tanker om emnet »Kirurg og skarpretter«. Som et forsøg, der forhåbentlig kan videreføres, gennemførtes fra 3.9. et folkeuniversitetskursus. Stud. mag. Lise Andersen tilrettelagde og ledede kurset med emnet »Dragthistorie i Randers Amt 1750-1900«. Som gæsteforelæser medvirkede dr. phil. Erna Lorenzen og Marianne G. Bruun.

Der har været afholdt tre ekskursioner, hvoraf den første var en studietur til Frankrig 21.-29.3. Efter en dag i Paris tog man til Capentras i Provence, hvorfra en række ekskursioner udgik. Man besøgte især de mange lokale minder fra romertiden. 31.5. var målet en byvandring i Viborg, og man besøgte vikingeborgen Fyrkat ved Hobro. 6.9. gennemførtes en tur til Hornslet, hvor Rosenholm og Hornslet kirke blev besøgt. I Ran-

dersugen 1986 gentoges »det historiske rundskue«.

Historisk Samfund medvirkede i arbejdet i Fonden til bevarelse af gl. bygninger i Randers kommune. Vi har i 1986 glædet os over, at arbejdet med de fredede huse i Nygade er afsluttet. Der blev holdt færdigilde 17.3. Arbejdet med »Niels Ebbesens Gård« er nu igangsat som en del af en saneringsplan for området.

Generalforsamlingen blev afholdt 12.3. Arkivar Peter Bondesen og lærer Peter Østergård genvalgtes, mens stud. mag. Lise Andersen blev nyvalgt. Som revisor genvalgtes Roald Bilde og Chr. Petersen; som revisor-suppleant nyvalgtes Erik Berg-Sørensen. Værkfører Finn Hejl havde ikke ønsket genvalg, og den øvrige bestyrelse takkede ham for et stort og godt arbejde igennem en årrække.

Medlemmer af bestyrelsen har deltaget i arrangementer afholdt af de landssammenlutninger, som Historisk Samfund er medlem af. Lise Andersen deltog i DHF og SLFs årsmøde 31.8. i Herning og i SLAs kursus »Formidling på Tryk« 14.-16.2. Bo Rasmussen deltog i SLFs kursus om lokalhistorisk foreningsarbejde 1.-2.3.

Arbejdet på kontoret har fulgt det vanlige spor. Kontor med fast åbningstid er en nødvendighed, når en nær kontakt til medlemmer og andre skal opretholdes og styrkes.

Peter Bondesen

Historisk Samfunds driftsregnskab 1.9.1984-31.12.1985

INDTÆGTER:		UDGIFTER:	
Kassebeholdning pr. 1.9.1984	10.885,52	Årbogen	58.537,00
Tilskud:		Vejnavne i Randers kommune	43.475,00
Tipsmidler 1984 og 1985	11.850,00	Ryttere, Rak og	
Randers kommune 1985	7.800,00	Randersborgere	111,30
Midtdjurs kommune 1984-85	600,00	Mariager kloster	992,42
Sønderhald kommune 1984-85	950,00	Monumenter i Randers	53,10
Rougsø kommune 1984-85	700,00	Søkbøstaden, afregnet	480,00
Rosenholm kommune 1985	500,00	Arrangementer	31.529,23
Ebeltoft kommune 1985	500,00	Kontingenter	5.578,00
Nr. Djurs kommune 1985	750,00	Diverse	334,00
Tilskud til udgivelse af		Moms	1.058,00
Vejnavne i Randers kommune:		Bestyrelse + gaver	8.084,85
Pengeinstitutter	2.000,00	Porto	23.901,60
Foreningen for by- og		Kontor	20.976,70
landskabskultur	500,00	Køb af årbøger	5.229,10
Fonden til fordel for		Overført til turkonto	2.497,42
Almenvellet i Rds. kommune	12.000,00	Kassebeholdning pr. 31.12.1985	40.713,58
Medlemskontingent	103.146,50		
Bogsalg	31.218,60		
Salg af Søkbøstaden	3.677,50		
Arrangementer	25.173,92		
Annoncer	10.500,00		
Momsgodtgørelse	15.803,00		
Renter	423,66		
Hævet i egne fonds	53.600,00		
+ tilbageførsel	49.027,40		
	243.551,30		243.551,30

Status pr. 31.12.1985

AKTIVER:	
Boglager	20.000,00
Udgiverfond	36.006,71
	1.003,39
Depot	65.562,60
Turfond	11.516,84
Kassebeholdning: Checkkonto	8.984,07
Girokonto	31.245,86
Kontant	483,65
Moms tilgode	3.889,00
	141.682,02
PASSIVER:	
Årbog, gæld	65.764,10
Udgiverfond	65.562,60
Turfond	11.516,84
Negativ formue	+ 1.161,52
	141.682,02
Ryttere, Rak og Randersborgere pr. 31.12.85:	
Fondsmidler	163.183,16
Lån i egne fonds	39.175,91
	202.359,07

Regnskabet er revideret. Bilagene er sammenholdt med kassebogen.
Beholdninger er kontrolleret. Tekniske bemærkninger er afgivet til bestyrelsesbehandling.
Randers, den 9. marts 1986

R. Bilde

Chr. Petersen

Historisk Samfunds bestyrelse 1985-86

Stud.mag. Lise Andersen
Nattergalvej 23, 4. th., 8900 Randers
tlf. 06 42 33 82

Arkivar Peter Bondesen
(formand, henv. ang. årbog)
Ålborggade 11, 8900 Randers
tlf. 06 41 62 72

Kredslæge Jens Erland Donner
Balevej 17, Ommestrup, 8544 Mørke
tlf. 06 37 71 74

Bankprokurist Ejnar Friis (kasserer)
H. Gramsvej 12, 8900 Randers
tlf. 06 42 16 08

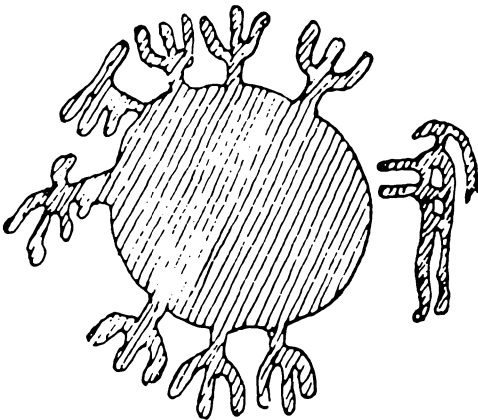
Sognepræst Henning Hall
Gørtlervej 24, 8900 Randers
tlf. 06 42 96 35

Kontorassistent Gudrun Pedersen
(næstformand)
Gelhøj 9, Albæk, 8900 Randers
tlf. 06 44 15 72

Faktor Bo Rasmussen (henv. ang. ture)
Boghvedevej 17, 8900 Randers
tlf. 06 43 20 31

Fru Esther Skjødt
Fyrtrevænet 7, 8900 Randers
tlf. 06 42 17 34

Lærer Peter Østergård
Åstrupvej 3, Mellerup, 8900 Randers
tlf. 06 44 13 50

Historisk Samfunds bogsalg

Randers Amts Historiske Samfunds kontor, Slyngeborggade 21, 8900 Randers, har åbent hver tirsdag kl. 14.00-16.00 bortset fra ferier. Telefon 06 43 02 11 svarer i åbningstiden. Her modtages indmeldelser, bogbestillinger og tilmeldelser til ture. Historisk Samfunds publikationer kan købes på kontoret i åbningstiden eller bestilles til levering med posten. Til de anførte priser lægges forsendelsesomkostninger. Beløbet bedes indsat på Historisk Samfunds girokonto 5448522 senest 30 dage efter modtagelsen.

Historisk Årbog fra Randers Amt er udkommet siden 1907. Den haves på lager for en række ældre årganges vedkommende. Historisk Samfund tilbagekøber ældre, udsolgte årgange og tilbyder medlemmerne, at man kan tegne sig for ønskede ældre årbøger ved henvendelse til kontoret.

Følgende årgange af årbogen er p.t. udsolgt:

1907 - 1908 - 1909 - 1910 - 1911 - 1912 - 1913 - 1916 - 1919 - 1920 - 1921 - 1922
1923 - 1924 - 1925 - 1926 - 1928 - 1929 - 1931 - 1934 - 1937 - 1941 - 1942 - 1943
1946 - 1947 - 1948 - 1949 - 1956.

Årbogspriser pr. bind:	Medlemmer	Ikke medl.:
1907-40	30,00 kr.	40,00 kr.
1941-60	25,00 -	35,00 -
1961-73	32,00 -	40,00 -
1974-81	50,00 -	65,00 -
1982-86	65,00 -	76,00 -
Årbogsregister 1907-82	25,00 -	35,00 -

Skrifter udgivet af Randers Amts Historiske Samfund:

N. R. Estrup: Oplysninger om Fredsskøvsforholdene i Fjeld Skov, 1943. Kr. 16,00 (12,00 for medlemmer).

O. Warthoe-Hansen: Skolehistorisk Billedbog for Randers Amt, 1971. Kr. 30,00 (25,00)

K. V. Jespersen: Skaføgaard's adkomstbreve og jordebøger, 1975. Kr. 45,00 (30,00)

Søkbøstaden Randers, 1980. Kr. 150,00 (80,00)

J. C. Hald: Randers Amt (1827). Genoptryk 1981. Kr. 75,00 (55,00)

P. Bondesen: Skulptur i det fri i Randers, 1982. Kr. 96,00 (72,00)

P. Sloth Carlsen: Mariager Kloster, 1983. Kr. 89,00 (68,00)

P. Bondesen: Vejnavne i Randers kommune, 1985. Kr. 80,00 (60,00)

H. Hall: Ryttere, Rak og Randersborgere, 1986. Kr. 248,00 (218,00)

Forfatternoter

Følgende forfattere har bidraget med artikelstof til Historisk Årbog 1986:

Lise Andersen, f. 1955
stud.mag. (etnografi)
Nattergalvej 23, 4, 8900 Randers

Merete Bergild, f. 1946
mag. art. (kunsthistorie)
B. S. Ingemannsvej 8, 2, 8800 Viborg

Per Sloth Carlsen, f. 1941
overlærer, lokalpolitiker
Skovbrynet 10, 9550 Mariager

Per Bo Christensen, f. 1959
cand. phil. (historie)
Tambosundvej 12, st., 9220 Ålborg Øst

Finn Terman Frederiksen, f. 1949
museumsinspektør, mag. art.
Skanderborggade 4, 8900 Randers

Povl Jørgen Hansen, f. 1914
fhv. landsdommer
Lindevangen 87 A, 2830 Virum

Jens Jensen, f. 1946
cand. phil. (kunsthistorie)
B. S. Ingemannsvej 8, 2, 8800 Viborg

Inge Kjær Kristensen, f. 1953
stud. mag. (forh. ærkæologi)
Vittenvej 93, Vitten, 8382 Hinnerup

Felix Møller Mielec, f. 1919
pens. formand
Søvej 15, Herrup, 7830 Vinderup

Bjarne Henning Nielsen, f. 1955
stud. mag. (forh. arkæologi)
Vittenvej 93, Vitten, 8382 Hinnerup

Folmer Schrøder, f. 1903
landinspektør
Jyllandsgade 22, 8900 Randers

Karl Anker Steffensen, f. 1914 d. 1985
Overlæge i Hobro

Ernst Stidsing, f. 1953
cand. phil. (forh. arkæologi)
Vorup Boulevard 30, 8900 Randers

Lars Rye Tinghus, f. 1959
cand. phil. (historie)
Nyvangen 9, Søvind,
8700 Horsens

Navneregister

Heri optages alene navne, der indgår i årbogens egentlige artikler

<i>Andersen, H.</i> , amtmand	87, 91, 95	<i>Henriksen, Henrik</i> , stenhugger	21-36
<i>Arvesen, Ellev</i> , skipper	40	<i>Holck, Margrethe</i>	34
<i>Bech, Joachim Wilb.</i> , sognepræst ..	38-42	<i>Holles, kaptajn</i>	37
<i>Begtrup, G.</i> , landbrugsskribent	54, 58	<i>Hvam, Jens</i> , væver	51
<i>Berthelsson, Bertil</i> ,		<i>Høg Banner, Jens</i>	34
arkitekturhistoriker	19	<i>Ibn Fadlan</i> , arabisk rejsende	12
<i>Bierring, Søren</i> , købmand	50	<i>Isaachsen, købmand</i>	49
<i>Birgitta</i> , helgen	20	<i>Jensen, Chr. Axel</i> , museumsmand	21
<i>Black, gårdmand</i>	61	<i>Jensen, Niels</i> , sognepræst	41
<i>Blicher, St. St.</i> , sognepræst	52, 60	<i>Jensen, Poul Christian</i> , tjenestekarl ..	66
<i>Brabe, Knud</i>	21-24, 27-28, 31	<i>Juel, Niels Joachim Christian Gregers</i> ,	
<i>Brabe, Margrethe</i>	23	godsejer	84
<i>Brabe, Sophie</i>	25, 28-29	<i>Juel-Brockdorff, Christian Frederik</i>	
<i>Brems, J.</i> , biskop	98	<i>Theophilus Alexander</i> , baron	77-86
<i>Brock, Eske</i> , lensmand	22, 27-28	<i>Juul, Dorte</i>	33
<i>Brock, Jytte</i>	22, 27, 29, 33	<i>Juul, Iver</i>	21, 29, 31, 34
<i>Brock, Lisbet</i>	33	<i>Jørgensen, Niels</i> gårdmand	64, 67, 69
<i>Bruun, Daniel</i> , officer, rejsende	13	<i>Kabell, Fr.</i> , apoteker	87, 89, 92, 95
<i>Bull, Adolph</i> , litograf	74	<i>Karl d. Store</i> , kejser	10
<i>v. Bülow, Frants Christoffer</i> , officer ..	40	<i>Keblowski, J.</i>	98
<i>Bærentzen, Em.</i> , litograf	74, 76	<i>Kjeldsen, Jens</i> , væver	51
<i>Bødker, Niels</i> , væver	51	<i>Koch, Johs.</i> , præst	98, 100, 102
<i>Christensen, Jens</i> , væverdreng	51-52	<i>Koefod, Georg Albrecht</i> , byfoged ..	51-52
<i>Christensen, Niels</i> , væver	51	<i>Kornerup, Jacob</i> , tegner	75-76
<i>Claudi, Johs.</i> , herredsfoged	50	<i>Krabbe, Iver</i>	33
<i>la Cour, Johs.</i> , direktør	97, 100	<i>Kruse, Enevold</i>	32
<i>Dahl, Chresten</i> , væver	51-53	<i>Lange, Margrethe</i>	21-24
<i>Danner, Louise</i> , grevinde	71	<i>Lauritzen, Claus</i> , stenhugger	23, 25-26, 29, 31-32, 35
<i>Dinesen, H. H.</i> , branddirektør	63, 68-69	<i>Lehmann, M. C.</i> , fabriksdirektør ..	43
<i>Due, Jens</i> sognepræst	41	<i>Levy, Leopold Eisman</i> ,	
<i>Eyde, Samuel</i> , skipper	40	bomuldsfabrikant	52-53, 60-61
<i>Faber, grosserer</i>	89	<i>Lewandoski, Felix</i> , formand	102
<i>Foss, W. D. S.</i> , landinspektør	74	<i>Lindenov, Lauris</i>	29, 31-32
<i>Frandsen, Jørgen</i> , væverdreng	52	<i>Lissau, Frederik Ditlev</i> , godsforvalter ..	83
<i>Frandsen, Rasmus</i> , væver	50-52	<i>Lorentz, W.</i> , amtmand	49
<i>Frederik VI</i> , konge	38, 40-43	<i>Lorenzen, Vilb.</i> , arkitekturhistoriker ..	17
<i>Frederik VII</i> , konge	71	<i>Lunge, Jørgen</i>	23, 25, 29
<i>Fussing, Hans H.</i> , historiker	21	<i>Lunge, Kirsten</i>	22
<i>Gorm d. Gamle</i> , konge	13	<i>Lunge, Ove</i>	22
<i>Hald, I. C.</i> , landbrugsskribent	58	<i>Lykke, Frands</i>	33
<i>Hansen, A. C.</i> , rittemester	47	<i>Lystrup, Niels Andersen</i> , væver	51
<i>Hansen, Morten</i> , væver	44	<i>Lüticken, P. V.</i> , amtsprovst	45
<i>Hansen, Rasmus</i> , skipper	40	<i>Lønskov, K.</i> , præst	100, 102
<i>Harald Blåtand</i> , konge	13, 15	<i>Madsen, Jens</i> , møller	60-61
<i>Henrik Billedsnider</i>	29	<i>Manners Sutton, Charles</i> , ærkebiskop ..	40-41
		<i>Mansa, V.</i> , løjtnant	74

<i>Marstrand</i> , mechanicus	49	<i>Rawert</i> , Ole Jørgen, industrimand	43-44, 47, 49, 53-54, 60
<i>Marsvin</i> , Else	32	<i>Reiersen</i> , herredsfoged	50
<i>Maurice</i> , marinekaptajn	37	<i>Renior</i> , Auguste, maler	77
<i>Michelsen</i> , Vibeke, arkitekturhistoriker	29	<i>Ring</i> , Niels	68
<i>Mielec</i> , Felix Møller, formand	97, 102-103	<i>Robde</i> , Frederik, maler	75-76
<i>Mielec</i> , Karl	102	<i>Rosenkranz</i> , Jørgen	23, 28
<i>Nielec</i> , Nicolaj	100	<i>Rosing</i> , Ulrik Frederik, præst	40-41
<i>Monet</i> , Claude, maler	77, 85	<i>Rytter</i> , Svenning, justitsminister	92
<i>Mortensdatter</i> , Mette Marie, gårdmanskone	66	<i>Schumacher</i> , S., byfoged	40
<i>Mortensen</i> , Hans, væver	44-45, 49-52	<i>Secher</i> , ritmester	89, 91, 95-96
<i>Møller</i> , C., premierløjtnant	37	<i>Seidenfaden</i> , Aage, politimester	92
<i>Møller</i> , Søren Hansen, gårdmand	63-64	<i>Sehested</i> , Karen	32
<i>Münter</i> , Frederik, biskop	40-42	<i>Sehested</i> , Martine	31
<i>Neergaard</i> , Niels, statsminister	88	<i>Sisley</i> , Alfred, maler	77, 83
<i>Nicolaisen</i> , H., væver	53	<i>Skeel</i> , Albert, rigsadmiral	23, 29
<i>Nielsen</i> , Jørgen, gårdmand	68	<i>Skeel</i> , Christen	23
<i>Nielsen</i> , Knud, væver	51	<i>Skeel</i> , Jørgen	21-23, 25-27, 29, 31, 34
<i>Nielsen</i> , Mogens, rådmænd	28	<i>Skeel</i> , Otte	23, 32
<i>Nielsen</i> , Poul, væver	51-53	<i>Skriver</i> , Peder Christensen, gårdmand	63-67, 69
<i>Norm</i> , Otto, kunsthistoriker	21	<i>Staubli</i> , P., præst	98, 100
<i>Nøhr</i> , Magne, redaktør	92	<i>Steinmetz</i> , Carl, politibetjent	51
<i>Olesen</i> , Jens, tjenestekarl	68	<i>Stemann</i> , Chr. Ludvig, amtmand	44, 46-47, 49
<i>Olsen</i> , gårdmand og mechanicus	61	<i>Subr</i> , T. H., biskop	102
<i>Olsen</i> , Jens Peter, væver	44-45, 49-52	<i>Sutæk</i> , Johan	100
<i>Olsen</i> , Olaf, museumsmand	42	<i>Svend Tveskæg</i> , konge	13
<i>Olsen</i> , P., degn	38	<i>Sørensen</i> , Aage, lokalhistoriker	63, 70
<i>Osterbammel</i> , P., præst	98	<i>Tecbt</i> , Axel Thorvald, kaptajn, kartograf	73-75
<i>Otto I</i> , kejser	10	<i>Testrup</i> , Frantz, topograf	32
<i>Parsberg</i> , Ingeborg	31	<i>Thøgersen</i> , Thøger, kommunist	95
<i>Patricia</i> , ordenssøster	20	<i>Tidemand</i> , J., landinspektør	74
<i>Paulus</i> , P., præst	98	<i>Topsøe</i> , Flemming, kaptajn	95
<i>Pedersdatter</i> , Ane Kirstine, pige	65-67	<i>Trap</i> , Jens Peter, topograf	71-76
<i>Pedersdatter</i> , Kirsten, pige	66	<i>Trap</i> , Niels, købmand	71
<i>Pedersen</i> , Morten, tjenestekarl	66	<i>Tuxen</i> , Laurits, maler	77
<i>Perceval</i> , Spencer, statsminister	40-42	<i>Vad</i> , Jens Jensen, væver	51
<i>Petersen</i> , Edvard, maler	79	<i>Viffert</i> , Chibstence	27-28
<i>Philippen</i> , Theodor, maler	77-86	<i>de Vos</i> , Marten, maler	25
<i>Pissaro</i> , Camille, maler	77, 85	<i>Wendt</i> , Søren, væverdreng	51
<i>Pontoppidan</i> , Erik, topograf	55	<i>Wesenberg</i> , herredsfoged	50
<i>Poulsen</i> , Jens, væver	51	<i>Wierix</i> , Antoni, kobberstikker	25
<i>Povelsdatter</i> , Mergrethe	28	<i>Wilde</i> , P., amtsforvalter	60
<i>Rasmussen</i> , Anders, væver	51	<i>Worre</i> , Jørgen Pedersen, gårdmand	63
<i>Rasmussen</i> , Jens, sognefoged	68	<i>Zibrandsen</i> , Jan, kunsthistoriker	77
<i>Rasmussen</i> , Palle Schødt, historiker	71	<i>Ørum</i> , Janus, politibetjent	51
<i>Raupach</i> , N. L. tekstilfabrikant	61		

**Skal vi mødes
over to**

HANDELSBANKEN

altid med i billedet

***Hvis
problemet
er penge...***

-vi finder en løsning

Storegade 1 . 8900 Randers
Tlf. 06 41 64 00

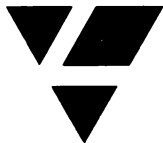
Reserveret

Aftenskolen i centrum
Ring et let nummer - 06 43 00 00
få et godt kursus.

Få mere ud af budgettet
med Totalrådgivning
i Den Danske Bank.

DEN DANSKE BANK
Vi ser på Deres økonomi med nye øjne.

Randers Fritidsskole Vestergrave 11 A, 8900 Randers, tlf. 06 42 70 11

Kurser i
* Randers Bys historie
* Slægtsforskning
og mange flere emner...

DJURSLANDS BANK AS

Allingåbro - Auning - Balle - Bønnerup - Feldballe - Fjellerup - Gjerrild
Grenaa - Grenaa Havn - Hornslet - Kolind - Nimtofte - Pindstrup - Ryomgaard
Trustrup - Vivild - Ørsted
BANKBUS MED 14 EKSPEDITIONSSTEDER

A ARBEJDERNES
LANDSBANK

Filialen i Randers
Østervold 18, 8900 Randers
Tlf. 06 42 75 77

- din økonomipartner

**Snyd ikke Dem selv!
Få en Totalkonto®
i Jyske Bank**

Alle konti, både
opsparing og lån,
slås sammen på
én konto. En klar
forenkling og en
reel rentefortjeneste.

Rådhusstorvet 3-5, tlf. 06 43 46 00

**KVALITETS-
TRYKSAGER I 175 ÅR**

Frejasvej 10 . 8900 Randers
tlf. 06 41 90 00

RANDERS BIBLIOTEK

KULTURHUSET
STEMANNSGADE 2
8900 RANDERS
TLF. 06 43 13 00

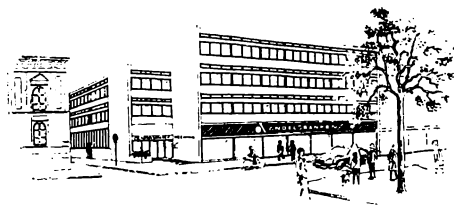
Hverdage 10-20 (maj-august 10-19)
Lørdag 9-14

og

Randers Lokal- historiske Arkiv

tlf. 06 43 13 00, lokal 251-252

Mandag 18-20 (maj-august 17-19)
Tirsdag, onsdag, torsdag
og lørdag 10-12, fredag 15-17

Banken for land og by ANDELSBANKEN

Randers afdeling, Østervold 30
Telefon 06 42 66 33

Nørre-afd.
Mariagervej 57
tlf. 06 42 81 33

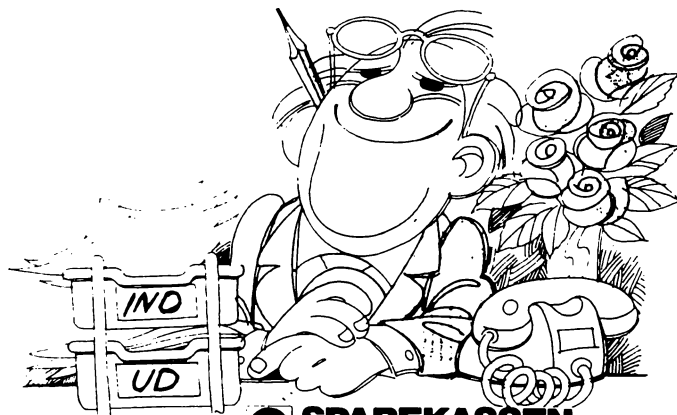
Allingåbro-afd.
tlf. 06 48 12 55

Langå-afd.
tlf. 06 46 12 55

Assentoft-afd.
tlf. 06 49 48 33

Kristrup-afd.
tlf. 06 43 10 33

Hos os er venlighed en selvfølge.

SPAREKASSEN
FOR RANDERS BY OG OMEGN

-den kronjyske pengeforretning

Hvorfor får nogle mennesker mere ud af pengene end andre?

Spørg Bankrådgiveren i Privatbanken

Privatbanken A/S

Kirkegade 3 . Randers . Tlf. 06 42 66 66

Åbningstider:

Mandag, tirsdag, onsdag, fredag 9.30-16.00,
torsdag 9.30-18.00

Dronningborg afdeling

Udbyhøjvej 142, tlf. 06 42 49 66

Glarbjerg afdeling

Glentevej 21, tlf. 06 42 94 66

Hornbæk afdeling

Gl. Viborgvej 2, 06 42 48 99

Kristrup afdeling

Valdemarsvej 2, tlf. 06 42 93 66

Nørre afdeling

Mariagervej 43B, tlf. 06 42 63 66

Vorup afdeling

Aalborggade 6, tlf. 06 42 91 66

Østervold afdeling

Østervold 19, tlf. 06 42 80 66

Assentoft afdeling

Parkallé 7a, Assentoft, tlf. 06 49 47 66

Havndal afdeling

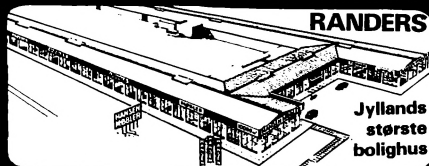
Østerbro 12, Havndal, tlf. 06 47 00 68

Mørke afdeling

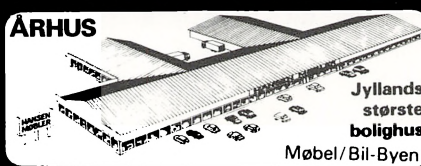
Ebeltoftvej 3, Mørke, tlf. 06 37 70 45

HANSEN® MØBLER

RANDERS / ÅRHUS

Randers: Århusvej 110, 06 43 00 77

Århus: Hj. Grenåvej/Hedevej, 06 17 50 77

- vi er lidt
friskere...

SPAREKASSEN

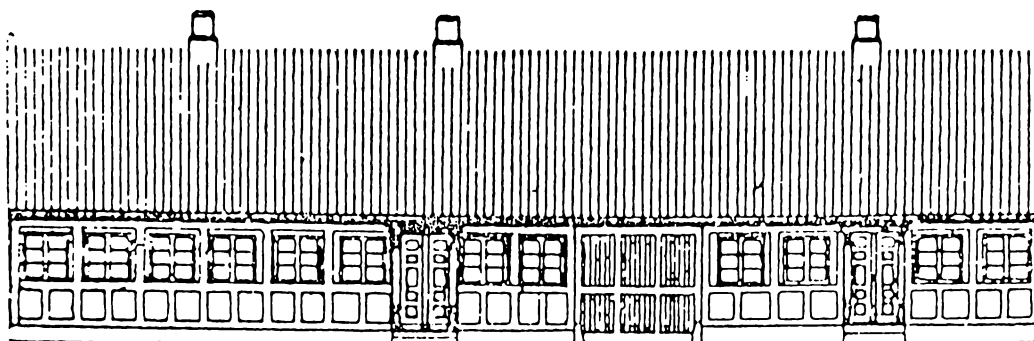
sds

WELLØV & OTTESEN A/S

RANDERS

Drejer det sig om
BØGER
- så drej ind til
BENT NEERGAARD
- eller drej **06 42 01 90**

KØBMANDSGÅRDEN, STALDGÅRDSGADE 20, RANDERS

Købmandsslægten:

Oldefar	1857-1878	Laurits Schiødte Løgstrup
Oldemor	1878-1895	Dorthea Marie Løgstrup
Farfar	1895-1903	Christen Christensen Løgstrup
Farmor	1903-1915	Amalie Elleonora Christine Andrea Løgstrup
Farbror	1915-1930	Alfred Christian Leo Dalsgaard Løgstrup
Får	1930-1972	Jørgen Arnold Tage Dalsgaard Løgstrup
Mor	1970-1974	Jenny Catrine Dalsgaard Løgstrup
Købmand	1974-	Knud Dalsgaard Løgstrup

23. OKTOBER

129 ÅR

1857 - 1986

LØGSTRUP

STALDGÅRDSGADE 20 . RANDERS . TLF. 06 42 36 55

DEN GAMLE BUTIK: METERVERARER . STOFRESTER
 SYTILBEHØR . MØBELSTOFFER
 ARBEJDSTØJ . REGNTØJ M. V.
 DETAIL OG ENGROS

TRONHOLMEN 3 . 8900 RANDERS . TLF. 06 42 37 00 . TELEX 65 107

METALAFFALD
 JERNSKROT

VARMGALVANISERING
 PUDSEKLUDE TWIST

PAPIRAFFALD
 TEXTILAFFALD

Reserveret

A. Østerballes Turistfart ApS

Telefon 06 41 27 00 - 06 41 59 75

Jomfruløkken . 8900 Randers

20 - 58 pers. bussere kører i ind- og udland

Indhold

<i>Bjarne Henning Nielsen, Inge Kjær Kristensen og Ernst Stidsing:</i> Vikingetidsgravpladsen Kjølvejen. Undersøgelser i 1985	5
<i>Per Sloth Carlsen:</i> Det hellige spildevand. En psicina i Mariager klosterkirke	17
<i>Merete Bergild og Jens Jensen:</i> Henrik Henriksen - stenhugger og billedsnider i Randers i 1600-tallet	21
<i>Poul Hansen:</i> Da kirken på Anholt var engelsk fængsel	37
<i>Lise Andersen:</i> Randers Lærredshalle 1825-1854. En foranstaltning til fremme af husflid	43
<i>Karl Anker Steffensen:</i> En gårdbrand i Mørke i 1840	63
<i>F. Schrøder:</i> Gamle kort over Randers. »Traps kort« 1858	71
<i>Finn Termann Frederiksen:</i> Philipsen og Meilgård	77
<i>Per Bo Christensen og Lars Rye Tinghus.</i> »Frivillig arbejdskraft« tilbydes. Samfundshjælpen i Randers	87
<i>Felix Møller Mielec:</i> Polakker i Pindstrup	97
Fra museer og arkiver i det gl. Randers Amt	104
Fonden til bevarelse af gamle bygninger i Randers kommune	118
Historisk Samfund 1985-86	119
Årsregnskabet 1984-85	120
Historisk Samfunds bestyrelse 1985-86	121
Historisk Samfunds bogsalg	122
Forfatternoter	123
Navneregister	124